

ΟΥΤΟΠΙΑ

Διμηνιαία Έκδοση Θεωρίας και Πολιτισμού
Ζαλόγγου 6, 106 78, Αθήνα
Τηλ.: 33.03.590, Fax: 38.29.207-33.03.590

ΥΤΟΡΙΑ

A. Bimonthly Review of Theory and Culture
Editor: E. I. Bitsakis
6, Zalogou Str, 106 78, Athens, Greece
Tel.: 33.03.590, Fax: 38.29.207-33.03.590

Εκδότης: Ευτύχης Μπιτσάκης

Εκδόσεις Στάχυ

Κεντρική διάθεση: ΠΡΟΟΔΟΣ Α.Ε.Ε.Ε.

Μεσολογγίου 5, 106 81, Τηλ.: 38.30.889-38.21.001, Fax: 38.29.207

Συντακτική Επιτροπή

Χρίστος Αλεξίου, Γιάννης Γκαγκάτσιος, Δημήτρης Γρηγορόπουλος, Ανδρέας Θεοφίλου, Έκτωρ Καναβάτος, Αιμιλία Καραλή, Ερατοσθένης Καψωμένος, Γιώργος Μανιάτης, Δημήτρης Μαρκής, Σταύρος Μαυρουδέας, Βασίλης Μηνακάκης, Δημήτρης Μπελαντής, Ευτύχης Μπιτσάκης, Γιάννης Οικονόμου, Σταύρος Σταυρίδης, Δημήτρης Τραυλός-Τζανετάτος, Γιώργος Τριμπέρης.

Τακτικοί Συνεργάτες

Μιχάλης Βακαλούλης, Θεοφάνης Γραμμένος, Δημήτρης Δημητούλης, Γιώργος Διζικιρκίης Βασίλης Δρουκόπουλος, Γιώργος Ζώτος, Σόνια Ιλίνσκαγια, Ηλίας Ιωακείμογλου, Αριστείδης Καζάκος, Γιάννης Καρούς, Μαρία Κοκκίνου, Στάθης Κουβελάκης, Τάσος Κυπριανίδης, Γιώργος Λιοδάκης, Βαγγέλης Μανουράς, Ευγένιος Μαπθιόπουλος, Χρυσούλα Μησοπούλου, Κλήμης Ναυρίδης, Παναγιώτης Νούτσος, Ανδρέας Παγουλάτος Ευθύμης Παπαδημητρίου, Δημήτρης Πατέλης, Σάββας Πατσαλίδης, Γιάννης Πλάγγεσης, Δημήτρης Ρόκος, Γιώργος Ρούσης, Γιώργος Σταμάτης, Νίκος Ταμπάκης, Βούλα Τινόρμα, Βασίλης Φούσκας, Αλέξανδρος Χρύσης.

Φωτοστοιχειοθεσία: Δέσποινα Γάτη, τηλ.: 25.15.688

Ηλεκτρονική σελιδοποίηση-Φιλμ-Μοντάζ: Π. Κοντομηνάς, τηλ.: 36.30.891

Εκτύπωση: Χ. & Γ. Ζαχαρόπουλος - Δ. Σιταράς Ο.Ε., Κύπρου 9, τηλ.: 48.28.351

Για τους Συνεργάτες της Ουτοπίας

Τα κείμενα που δημοσιεύονται εκφράζουν τις απόψεις του συγγραφέα. Η Συντακτική Επιτροπή ευθύνεται για την επιλογή τους. Κάθε κείμενο κρίνεται από δύο ειδικούς, μέλη ή μη της Συντακτικής Επιτροπής. Σε περίπτωση διαφωνίας το κείμενο δίδεται σε τρίτο κριτή. Απορριπτικές αποφάσεις της Συντακτικής Επιτροπής αιτιολογούνται. Οι συγγραφείς παρακαλούνται να υποβάλλουν τα κείμενά τους σε 2 δακτυλογραφημένα αντίτυπα. Τα άρθρα δεν πρέπει να υπερβαίνουν τις 6.000 λέξεις, δηλαδή τις 20 δακτυλογραφημένες σελίδες κανονικού σχήματος. Εφόσον είναι δυνατόν, τα άρθρα να είναι γραμμένα σε δισκέτα, σε ASCII format.

Τιμή τεύχους 1.500 δραχμές. Ετήσια συνδρομή 7.500 δραχμές.

Φοιτητές 5.000 δραχμές. Οργανισμοί 15.000 δραχμές.

Αριθμός τεύχους: 23, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1997

ISSN: 1105-9141

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- 5 **Σημείωμα της σύνταξης**
- επικαιρότητα**
- 7 Η εισοδηματική αφαίμαξη των εργαζομένων
Ανέστης Ταρπάγκος
- 15 ένα συνέδριο για το μαρξισμό στο «νέο κόσμο»
Γιώργος Γρόλλιος - Γιάννης Κάσκαρης
- 18 Η «Ενωμένη» Ευρώπη του Μάαστριχτ
Ευτύχης Μπιτσάκης
- αφιέρωμα:**
- κριτική της καθημερινής ζωής**
- 21 Πόρτες φράγματα - Πόρτες περάσματα
Μαριάννα Τζιαντζή
- 31 Η αποξένωση από το χώρο της πόλης και η κρίση
της συλλογικής μνήμης
Ελένη Πορτάλιου
- 37 Η έκρηξη της πόλης
Γιώργος Λιερός
- 49 Η χρήση του χώρου
Γιώργος - Ίκαρος Μπαμπασάκης
- 55 Εμπειρία της μεγαλούπολης και ετερότητα
Σταύρος Σταυρίδης
- 71 Εργασία και καθημερινότητα
Βασίλης Μηνικάκης
- 83 Για την αθλιότητα των μέσων «επικοινωνίας» και την υπέρβασή της
Γιώργος Μύαρης
- 93 η διαμάχη για τα οπτικοακουστικά
Απόστολος Χατζηπαρασκευαΐδης
- 105 Η εφαρμογή του τεχνολογικού ορθολογισμού
στη διαφημιστική φαντασίωση
Αγγελική Χριστοδουλίδη-Μαζαράκη
- 113 όψεις των συζητήσεων για τη γλώσσα
Αιμιλία Καραλή
- 119 Μετά το πρόβλημα του αυταρχικού λόγου
Άντζελα Δημητρακάκη
- 133 στοιχεία για την εμφάνιση μιας αστικής διανόησης στην Ελλάδα
Θανάσης Αλεξίου
- 147 GYÖRGY LUKÁCS - Στην αναζήτηση του TERTIUM DATUM
Παναγιώτης Τσιαμούρας
- 161 **Χρονικό του βιβλίου**
- 172 **Σημείωμα για την εικονογράφηση**

Θελήσαμε σ' αυτό το τεύχος να επιχειρήσουμε να εξερευνήσουμε τις προοπτικές μιας κριτικής της καθημερινής ζωής. Να συγκεντρώσουμε κείμενα που, αναλύοντας όψεις του καθημερινού, θα συγκροτούν ένα πανόραμα της σύγχρονης κοινωνίας. Μια τέτοια εστίαση στο καθημερινό ίσως κάνει πιο συγκεκριμένες κάποιες δεδομένες γενικές παρατηρήσεις. Αποτελεί όμως, ταυτόχρονα, ένα πεδίο ανάλυσης με τους δικούς του νόμους, όπου η απλή μεταφορά σχημάτων από την κριτική των τρόπων παραγωγής ή την κριτική των ιδεολογιών δεν αρκεί. Χρειάζεται να διερευνηθούν τρόποι που οι καθημερινές συμπεριφορές εκφράζουν, διαθλούν ή συγκαλύπτουν ταξικούς ανταγωνισμούς. Χρειάζεται να μελετηθεί πώς η κυρίαρχη ιδεολογία ενσαρκώνεται σε μηχανισμούς που όχι μόνο καθοδηγούν αλλά αλλώνουν υπόγεια τη συνείδηση μέσα από τη συνήθεια, τον εθισμό σε αυτονόητες αντιδράσεις, σε αυτονόητες απόψεις. Χρειάζεται η κριτική του καταμερισμού της παραγωγής να συνδυαστεί με μια κριτική του πολιτισμού της σύγχρονης εργασίας, να αναλύθουν οι όροι που ένας τέτοιος πολιτισμός επιβάλλει στη ζωή μέσα και έξω από τη δουλειά, να βρεθεί πώς μετατρέπεται η επιταγή της παραγωγικότητας σε ηθική της εργασίας.

Δεν πρόκειται για τη γνωστή πλάνη που περιγράφεται σαν η απώλεια της εικόνας του δάσους με τη μεμονωμένη παρατήρηση των δέντρων του. Ίσα ίσα, η αναγκαία γνώση της δομής και του χαρακτήρα του δάσους, γνώση μοιραία στηριγμένη σε γενικεύσεις και αφαιρέσεις, είναι που επιτάσσει μια βύθιση στα σπλάχνα του για να αναζητηθεί στην ποικιλία των όψεών του η ίδια η λογική που διέπει το σύνολο. Όχι για να θαυμάσουμε μόνο την οργιώδη και πολύμορφη βλάστηση, αλλά και για να συλλέξουμε σαν βοτανολόγοι, να μελετήσουμε επιμέρους «οικοσυστήματα», να κατανοήσουμε τη μικροφυσική τελικά της κοινωνικής ζωής που επαληθεύει αλλά και κάνει χειροπιαστούς τους γενικούς νόμους τούτης της κοινωνίας.

Η κριτική της καθημερινής ζωής δεν είναι μια γενική κριτική αυτής της κοινωνίας. Είναι μια πεισματική ιχνηλάτηση των κυρίαρχων αξιών σε κάθε πτυχή της κοινωνικής ζωής, σε κάθε πλευρά των ανθρώπινων σχέσεων. Πράγμα που αναγκαστικά συνεπάγεται πως μια ριζική αμφισβήτηση της υπάρχουσας κοινωνίας δεν επιτρέπεται να προσπερνά ανυποψίαστη όψεις της πραγματικότητας που φαντάζουν αιώνιες, ανεπηρέαστες από κοινωνικές ιεραρχίες και ανταγωνισμούς.

Την ίδια στιγμή, η κριτική της καθημερινής ζωής οφείλει να αναζητά τις καθημερινές αντιστάσεις, πρακτικές και ενέργειες που αμφισβητούν τις κυρίαρχες επιλογές, έστω και χωρίς να τις ανατρέπουν οριστικά. Μήπως στην καθημερινότητα της δουλειάς και του υποτιθέμενου ελεύθερου χρόνου δε βρίσκονται οι καταπιεσμένοι μπροστά σε συνθήκες που

πρέπει να αντιμετωπίσουν, δεν αναγκάζονται να εφεύρουν τρόπους να αντιδράσουν, να προφυλάξουν τον εαυτό τους και το περιβάλλον της ζωής τους; Μήπως σε μια τέτοια καθημερινότητα δε λαθροβιώνει μια εχθρότητα προς την εκμετάλλευση, που πικρά κοινωνικά γεγονότα σαν τις απεργίες ή τις εξεγέρσεις της δίνουν τόπο να εκφραστεί με ένταση; Μήπως συλλογικότητες δεν εξυφαίνονται, σε πείσμα συχνά των συνθηκών, μέσα στο σύγχρονο εργατικό χώρο (το εργοστάσιο ή το γραφείο) ή σε τόπους διασκέδασης που τις ενθαρρύνουν (σε ταβέρνες, σε πλατείες ή καφενεία) δημιουργώντας ένα πεδίο αλληλοστήριξης και αλληλοτροφοδότησης που μπορεί να γεννά συλλογικές πρωτοβουλίες; Είναι τυχαίο, άραγε, που στο Παρίσι των μεγάλων εξεγέρσεων του προηγούμενου αιώνα τα συνοικιακά καφέ τα παρακολουθούσε στενά η αστυνομία;

Η θεματολογία μιας τέτοιας κριτικής μπορεί να είναι ιδιαίτερα πλούσια. Μια ριζική κριτική της καθημερινής ζωής οφείλει να αναρωτηθεί για το ρόλο των σύγχρονων μέσων ενημέρωσης, για τη διαφήμιση, τη σχέση των δύο φύλων, την οικογένεια, τη σχέση των κοινωνικών ομάδων και τάξεων, το πρόβλημα της εργασίας και του ελεύθερου χρόνου, τις πολιτιστικές, εθνικές και κοινωνικές μειονότητες, τη γλώσσα, τον πολιτισμό της κατανάλωσης, την πόλη και το χώρο της, το διαπλαστικό για την κοινωνική ζωή ρόλο τεχνολογιών αιχμής (σαν την πληροφορική). Όλες τούτες οι πτυχές του κοινωνικού διαπλέκονται στην ύφανση του κοινωνικού ιστού, στην αναπαραγωγή των κυρίαρχων κοινωνικών μοτίβων συμπεριφοράς, στην κατανομή ρόλων και λειτουργιών, στην επέκταση και την εδραίωση της κοινωνικής ιεραρχίας. Αν καταφέρνουμε να ανιχνεύουμε μερικές από αυτές τις πτυχές, επιχειρώντας ταυτόχρονα να ορίζουμε τη δράση τους στο συνολικό πεδίο αναπαραγωγής τούτης της κοινωνίας, συμβάλλουμε ίσως στην προοπτική μιας ριζικής χειραφετητικής κριτικής του σύγχρονου καπιταλισμού. Όμως τούτο το αφιέρωμα κάνει ίσως περισσότερο φανερά τα κενά, τις απορίες και τις ελλείψεις μιας τέτοιας κριτικής. Ας θεωρηθεί για τούτο μια αναγκαία ελλιπής πρώτη προσπάθεια στοχοθέτησης που σχεδιάζει νέες επεξεργασίες και δραστηριότητες για το μέλλον.

Και μια τελευταία παρατήρηση: Ίσως δεν είναι μόνο προϊόν μιας μονομέρειας ορισμένων συνεργασιών αυτού του αφιερώματος η ύπαρξη πέντε κειμένων που προβληματοποιούν όψεις της πόλης και του χώρου της. Ίσως το αστικό περιβάλλον, αυλακωμένο από τις αξίες της κατανάλωσης και του αστικού πολιτισμού, να αναδεικνύεται ως ένα από τα πλέον πρόσφορα πεδία μελέτης και κριτικής της καθημερινής ζωής.

Εκτός από το αφιέρωμα στην κριτική της καθημερινής ζωής, τα κείμενα της Επικαιρότητας και το Χρονικό του Βιβλίου, στο σημερινό τεύχος περιλαμβάνονται επίσης μια μελέτη του Θ. Αλεξίου για την εμφάνιση της αστικής διανοήσης στην Ελλάδα, καθώς και μια μελέτη του Π. Τσιαμούρα για τον Λούκατς, απ' αφορμή τα 20 χρόνια από το θάνατό του.

Την εικονογράφηση του τεύχους επιμελήθηκε η ζωγράφος Μαρία Κοκκίνου με αμερικανική λαϊκή τέχνη.

Εικόνα εξωφύλλου: Απόσπασμα από το βιβλικό κουίλτς της Harriet Powers

Οπισθόφυλλο: Tumbling Blocks, 1870

Ανέστης Ταρπάγκος

Η εισοδηματική αφαίμαξη των εργαζομένων αιμοδοτής της ευρωπαϊκής ενσωμάτωσης του ελληνικού κεφαλαίου;

Το πεδίο στο οποίο εκφράζεται κατά τον πλέον έκδηλο και έντονο τρόπο η αντιαικότητα και ο περιοριστικός χαρακτήρας του Κρατικού Προϋπολογισμού 1997 είναι η πολύμορφη εισοδηματική αφαίμαξη των εργαζομένων τόσο του δημοσίου τομέα όσο και της καπιταλιστικής παραγωγής. Κι αυτό γίνεται με όλους τους δυνατούς τρόπους, δηλαδή και με την επιβολή ουσιαστικού παγώματος των εργατικών αποδοχών και με την είσπραξη πρόσθετων φορολογικών εσόδων από τη μισθωτή εργασία και με τον περιορισμό των κρατικών δαπανών που συγκροτούν το λεγόμενο «κοινωνικό μισθό». Κι όλα αυτά για να επιτευχθεί η «δημοσιονομική εξυγίανση» στα μέτρα της ONE, πράγμα το οποίο το μόνο στόχο που εξυπηρετεί είναι η οικονομική ενσωμάτωση του δυναμικού ελληνικού καπιταλισμού στο ζωτικό γι' αυτόν χώρο των ευρωπαϊκών αγορών.

Πρώτα απ' όλα, πρόκειται για την άμεση επιβολή της εισοδηματικής λιτότητας για τις κατηγορίες του δημοσιοϋπαλληλικού κόσμου, όπου η αποψίλωση και το πάγωμα των μισθών πραγματοποιείται διά μέσου της θεσμοθέτησης των ρυθμίσεων του Ενιαίου Μισθολογίου. Βέβαια, η κυβερνητική εξουσία ισχυρίζεται ότι πραγμα-

τοποιείται αύξηση των δημοσίων δαπανών για αποδοχές των δημοσίων υπαλλήλων κατά 8%, περνώντας από τα 3.058 δισεκ. δρχ. στα 3.294 δισεκ. δρχ. (32% των δαπανών του φετινού Τακτικού Κρατικού Προϋπολογισμού).

Ωστόσο, η οικονομική πραγματικότητα που αφορά τις μισθολογικές αποδοχές των εργαζομένων στη Δημόσια Διοίκηση είναι ριζικά διαφορετική, γιατί ήδη απ' αυτό το ποσοστό ένα 3% αφορά το διορθωτικό ποσό που οφειλόταν στο τέλος του 1996 λόγω διαφοράς πληθωρισμού, ενώ ένα 2% προέρχεται, ούτως ή άλλως, από την ωρίμανση των μισθών των δημοσίων υπαλλήλων, ενώ τέλος, ένα μικρό ποσοστό δαπανών προκύπτει από τις ρουσφετολογικές προεκλογικές προσλήψεις. Κατά συνέπεια, ανακύπτει μια αύξηση τουλάχιστον 6% που οφειλόταν ούτως ή άλλως στα δεδομένα της εισοδηματικής πολιτικής του 1996, κι έτσι με δεδομένο το επίπεδο πληθωρισμού για το 1997 (6%) προκύπτει μια μείωση των πραγματικών μισθών στο Δημόσιο Τομέα τουλάχιστον κατά 3% για την επόμενη χρονιά. Αυτή η εισοδηματική αφαίμαξη των δημοσίων υπαλλήλων χρησιμοποιείται ακριβώς για τη μείωση του ελλείματος της κεντρικής κρατικής διοίκησης, δηλαδή, μ' άλλες λέ-

ξεις, για τη χρηματοδότηση των όρων ενσωμάτωσης του κεφαλαίου στην οικονομική και νομισματική ευρωπαϊκή ενοποίηση.

2. *Κατά δεύτερο λόγο*, με την επιχειρηματολογία της κυβερνητικής πολιτικής, για την αναγκαιότητα αποκλιμάκωσης του πληθυσμού, με την πάγια υποεκτίμηση του επιπέδου των πληθωριστικών πιέσεων για τον επόμενο χρόνο, επιχειρείται να επεκταθεί η εισοδηματική λιτότητα και στην εργατική τάξη της καπιταλιστικής παραγωγής, εφόσον ο Προϋπολογισμός 1997 προβλέπει πληθωρισμό 4,5% για το 1997, τη στιγμή που τα ίδια τα αστικά οικονομικά κέντρα τον ανεβάζουν τουλάχιστον στο 6,5% κατά τους μετριοπαθέστερους υπολογισμούς. Με δεδομένη τώρα την ισχύ της διευτούς ΕΓΣΣΕ «εργασιακής ειρήνης» μεταξύ ΓΣΕΕ και ΣΕΒ (1996-97), οι ίδιοι οι εργατικοί μισθοί στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας, ακολουθώντας το επίσημο επίπεδο (πλασματικό) εξέλιξης του τιμάριθμου, θα μειωθούν εξίσου κατά 3%, όπως και στο δημόσιο τομέα. Έτσι, στην πραγματικότητα οι δημοσιονομικοί όροι του Προϋπολογισμού 1997 ρυθμίζουν την εισοδηματική καθήλωση σ' ολόκληρη την εργατική τάξη, θεωρώντας τις εργατικές αποδοχές ως πηγή τροφοδότησης του πληθωρισμού. Η ταπεινώση, ωστόσο, του πληθωρισμού στα επίπεδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, πέρα από το ότι γίνεται με κύριο όπλο τη μισθολογική αφαιμάξη των εργαζομένων, επιφέρει παράλληλα την οικονομική και παραγωγική ύφεση κι έτσι την αύξηση της ανεργίας. Εισοδηματική λιτότητα και κατάργηση θέσεων απασχόλησης βαδίζουν έτσι παράλληλα στη λογική του Προϋπολογισμού 1997 για την πορεία σύγκλισης στην ΟΝΕ.

Κατά τρίτο, η απόσπαση πρόσθετου εισοδήματος (υπεραξίας) από τον εργαζόμενο κόσμο και η χρησιμοποίησή του για την

τροφοδότηση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης του ελληνικού καπιταλισμού πραγματοποιείται δια μέσου των φορολογικών ρυθμίσεων που αφορούν τη μισθωτή εργασία, τόσο της άμεσης όσο και της έμμεσης φορολογίας. Αυτό γίνεται αρχικά με τη μη τιμαριθμοποίηση της φορολογικής κλίμακας των μισθωτών εργαζομένων, πράγμα που κρατάει τα φορολογικά κλιμάκια στα επίπεδα των αρχών της δεκαετίας του 1990, γεγονός που προσπορίζει στο αστικό κράτος περί τα 100 δισεκ. δρχ. πρόσθετα φορολογικά έσοδα, ενώ ταυτόχρονα αφαιρεί από την εργατική τάξη ένα αθροιστικό ποσοστό 10% των μισθών.

Εξίσου, η σχέση των άμεσων προς τους έμμεσους φόρους διατηρείται στα επίπεδα του 1:2 (35% οι άμεσοι σε σχέση με τα 65% των έμμεσων), δηλαδή σε αριθμούς 2.790 δισεκ. δρχ. άμεσοι φόροι για το 1997 (αύξηση 17% σε σχέση με τα 2.386 δισεκ. δρχ. το 1996) προς 5.014 δισεκ. δρχ. έμμεσοι φόροι (αύξηση 13% σε σχέση με τα 4.422 δισεκ. δρχ. το 1996). Με δεδομένο τώρα ότι οι έμμεσοι φόροι είναι κυρίως αυτοί που επιβαρύνουν τις λαϊκές εργαζόμενες τάξεις (φορολόγηση καταναλωτικών προϊόντων ευρείας χρήσης), είναι φανερό ότι τα 600 δισεκ. δρχ. πρόσθετων εμμέσων φόρων θα κληθούν να καλύψουν οι μισθωτοί εργαζόμενοι, πράγμα που θα συρρικνώσει ταυτόχρονα τη λαϊκή κατανάλωση ειδών πρώτης ανάγκης. Σε τελική ανάλυση, η προσαύξηση της συνολικής φορολογικής επιβάρυνσης που επιφέρει ο κρατικός προϋπολογισμός του 1997 κατά 15% (ποσοστό τριπλάσιο του προσδοκώμενου πληθωρισμού για τον επόμενο χρόνο), από 6.808 δισεκ. δρχ. σε 7.804 δισεκ. δρχ. (ακριβώς 1 τρισεκ. δρχ. επιπλέον) φορτώνεται στην πλειονότητά της στην εργατική τάξη, η οποία και καταβάλλει το μέγιστο ποσοστό της άμεσης φο-

ρολόγησης εισοδήματος (1.233 δισεκ. δρχ.), σε σχέση με το μισό επίπεδο φόρων που καταβάλλουν οι επιχειρήσεις (φορολόγηση νομικών προσώπων μόλις στο 50% των εργαζομένων 630 δισεκ. δρχ.).

Κατά τέταρτο, τέλος, ενώ η φορολόγηση της επιχειρηματικής δραστηριότητας και της απόδοσης του κεφαλαίου βρίσκεται στα χαμηλότερα ευρωπαϊκά επίπεδα, σημαντικών διαστάσεων είναι οι περικοπές που επέρχονται στα κονδύλια των κοινωνικών παροχών.

Συγκεκριμένα, ακόμη και σε σύγκριση με τα φορολογικά ισχύοντα στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές καπιταλιστικές οικονομίες, ενώ η φορολόγηση των εργαζομένων αγγίζει τα ανώτατα όρια φοροδοτικής ικανότητας, η φορολογική επιβάρυνση των καπιταλιστικών κερδών και επιχειρηματικών δραστηριοτήτων διατηρείται στα χαμηλότερα δυνατά επίπεδα. Έτσι, ενώ τα έσοδα της γενικής κυβέρνησης ως ποσοστό του ΑΕΠ στο μέσο όρο των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης φτάνουν στο 38% για το 1997, στην ελληνική οικονομία είναι σαφώς χαμηλότερα (32%). Από την άλλη πλευρά, οι περικοπές στο επίπεδο των κοινωνικών δαπανών του Προϋπολογισμού 1997 είναι περισσότερο από εμφανείς. Από τη μείωση των εθνικών ενισχύσεων προς την αγροτική παραγωγή σε πραγματικές τιμές κατά 4% στο 1997 (πάγωμα ευρωπαϊκών χρηματοδοτήσεων και υστέρηση των εθνικών επιδοτήσεων) μέχρι την κατά 27% μείωση των χορηγήσεων στα νοσηλευτικά ιδρύματα για δαπάνες επενδύσεων και λειτουργίας, κι από τη μείωση των κονδυλίων για δαπάνες μεταφοράς μαθητών στα σχολεία κατά 22% μέχρι τις μειώσεις κατά 5% των επιχορηγήσεων προς τους Οργανισμούς Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας (μεταξύ των οποίων και το ΙΚΑ). Αυτές, άλλωστε, οι

δραστικές περικοπές οδηγούν είτε στην κοινωνική αποδιάρθρωση της γεωργικής παραγωγής είτε σε διαδικασίες κάλυψης λαϊκών κοινωνικών, αναγκών (νοσηλευτικών, ασφάλισης κ.λπ.) μέσα από την προσφυγή σε αντίστοιχες ιδιωτικές υπηρεσίες.

Περικοπές, λιτότητα, περιορισμοί: Η αντιπληθωριστική πολιτική οδηγός προς την κοινωνική υπανάπτυξη

Η περικοπή των δαπανών του Προϋπολογισμού 1997 (στο επίπεδο της μισθοδοσίας του δημοσιοϋπαλληλικού κόσμου, όπως και στο πεδίο των κοινωνικών δαπανών —εφόσον, λ.χ., οι κρατικές δαπάνες για την κοινωνική ασφάλιση αυξάνονται μόλις κατά 3%, από 988 δισεκ. δρχ. σε 1.016 δισεκ. δρχ. σε ονομαστικές τιμές και, με δεδομένο πληθωρισμό 7% για το 1997, μειώνονται σε πραγματικές τιμές κατά 4%) επιχειρείται προκειμένου να αποκλιμακωθεί ο πληθωρισμός με στόχο το 6,5% για την επόμενη χρονιά, καθώς και να περιοριστούν οι δανειακές ανάγκες του δημοσίου στο 6% του ΑΕΠ με βάση τις επιταγές του αναθεωρημένου Προγράμματος Σύγκλισης (1994-99). Υποστηρίζεται ότι επιτυγχάνοντας έτσι τα κριτήρια σύγκλισης της ΟΝΕ και ενσωματώνοντας την ελληνική καπιταλιστική οικονομία στην ΟΝΕ, με την παράλληλη ενίσχυση της επιχειρηματικής ανταγωνιστικότητας και του εκσυγχρονισμού της, θα διασφαλιστεί μακροπρόθεσμα η «ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας» (άλλωστε γίνεται λόγος για αύξηση του ΑΕΠ κατά 3% μέσα στον επόμενο χρόνο), πράγμα που υποτίθεται ότι θα συμβάλει στην επανάκαμψη της απασχόλησης και την αντιμετώπιση της ανεργίας. Ωστόσο, παρά την επίτευξη θετικών ρυθμών αύξησης του

ΑΕΠ, τα ίδια τα αστικά κέντρα διακηρύσσουν (λχ. ο Θ. Παπαλεξόπουλος, πρώην πρόεδρος του ΣΕΒ και ο Λ. Παπαδήμος, διοικητής της Τράπεζας Ελλάδος) ότι το αντίτιμο της ευρωπαϊκής σύγκλισης θα είναι η αύξηση της ανεργίας, ότι το «νοικοκύρεια της οικονομίας θα βλάψει την απασχόληση των εργαζομένων». Κι αυτό προκύπτει αναπόφευκτα, εφόσον ο Προϋπολογισμός 1997 επιφέρει υφιστάμενα αποτελέσματα στο μέτρο που εξουδετερώνει τους μηχανισμούς κίνησης της οικονομικής μεγέθυνσης, μειώνοντας την ιδιωτική κατανάλωση των εργατικών νοικοκυριών, περιορίζοντας τις καταναλωτικές και επενδυτικές δαπάνες του δημοσίου. Μ' αυτόν τον τρόπο καλείται ο εργαζόμενος κόσμος από την αστική κρατική και επιχειρηματική εξουσία να υποβληθεί σε «θυσίες» με διακηρυγμένο αποτέλεσμα της διαδικασίας ευρωπαϊκής σύγκλισης την παραπέρα αύξηση και σταθεροποίηση της μαζικής ανεργίας. Άλλωστε, η όποια πτώση των επιτοκίων και πραγματοποίηση ιδιωτικών επενδύσεων, όπως άλλωστε συμβαίνει την τελευταία περίοδο (αναφέρεται ότι μόνο στη διετία 1995-96 πραγματοποιούνται επενδύσεις 400 δισεκ. δρχ. στη βιομηχανία τροφίμων, κλωστοϋφαντουργία κ.λπ.), κατευθύνεται σε επενδύσεις εκσυγχρονισμού του μηχανολογικού εξοπλισμού των επιχειρήσεων, στη βελτίωση των υπαρχουσών παραγωγικών μεθόδων, στην αύξηση της παραγωγικότητας των ήδη παραγομένων αγαθών. Αυτές οι επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου αποσκοπούν στην αύξηση της έντασης του κεφαλαίου, στην αυτοματοποίηση κι έτσι στη μείωση του αριθμού των εργαζομένων για τη χρησιμοποίηση της ίδιας ποσότητας μέσω παραγωγής, επιφέροντας την κατάργηση των θέσεων απασχόλησης. Άλλωστε, τα μέχρι σήμερα αποτελέσματα της διαδικασίας οι-

κονομικής σύγκλισης (αποκλιμάκωση του πληθωρισμού, δημιουργία πρωτογενών πλεονασμάτων, μείωση των δανειακών αναγκών του κράτους, συστηματική εφαρμογή πολιτικών εισοδηματικής λιτότητας), ενώ συνοδεύτηκαν από θετικούς ρυθμούς αύξησης του ΑΕΠ, ενώ βάδιζαν παράλληλα με την αύξηση της βιομηχανικής ικανότητας παραγωγής κερδών, εντούτοις μονιμοποίησαν την ανεργία σε επίπεδα άνω του 12% (400 χιλιάδες και πάνω άνεργοι), με τάσεις ανόδου στην προοπτική του 2.000. Συμπερασματικά, η δρακόντεια αντιπληθωριστική και περιοριστική (εισοδημάτων και δαπανών) κρατική πολιτική που υιοθετείται στον Προϋπολογισμό 1997 έχει ως άμεση και σταθερή κοινωνική της συνέπεια την περαιτέρω αύξηση της ανεργίας της εργατικής τάξης· δηλαδή η ενσωμάτωση του «ελληνικού καπιταλισμού στην ΟΝΕ» συνεπάγεται απ' αυτή την άποψη την κοινωνική οπισθοδρόμηση των εργαζομένων (αύξηση ανεργίας, μείωση εισοδημάτων, μεγέθυνση φορολογικών βαρών, περικοπή κρατικών κοινωνικών δαπανών). Βέβαια, η επιδείνωση του επιπέδου της ανεργίας δεν είναι μόνον αποτέλεσμα της διαδικασίας προσέγγισης των κριτηρίων του Μάαστριχτ, αλλά της ευρύτερης διαδικασίας ανασυγκρότησης του ελληνικού κεφαλαίου (αναδιάρθρωση της αγροτικής παραγωγής και μείωση του γεωργικού πληθυσμού, αναγκαστική εκκαθάριση των προβληματικών επιχειρήσεων, τεχνολογικός παραγωγικός εκσυγχρονισμός των δυναμικών τμημάτων της ελληνικής καπιταλιστικής βιομηχανίας κ.λπ.). Ωστόσο όμως, με δεδομένα τα καταστρεπτικά κοινωνικά αποτελέσματα της καπιταλιστικής ανασυγκρότησης (1985-96) και τον τριπλασιασμό του επιπέδου της ανεργίας την τελευταία 15ετία (από 4% σε 12% του ΟΕΠ), ο Προϋπολογισμός 1997

σταθεροποιεί αυτό το επίπεδο και επιπλέον δημιουργεί όρους παραπέρα αύξησής του.

Η φορολογική πολιτική με «κοινωνικό πρόσωπο» και η πραγματικότητα της ταξικής κατανομής των φορολογικών βαρών

Σ' ολόκληρη την τρέχουσα συγκυρία η κυβερνητική εξουσία του ΠΑΣΟΚ προβάλλει ως επιχείρημα για την αιτιολόγηση της φοροεισπρακτικής της επιδρομής το γεγονός ότι, και μεν επέρχεται αύξηση των φορολογικών εσόδων, ωστόσο όμως αυτή καλύπτεται όχι μόνο από τους μισθωτούς εργαζόμενους, αλλά και από τα μικροαστικά και αστικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας. Μ' αυτή την έννοια επιχειρείται να νομιμοποιηθεί τούτη η φοροεισπρακτική λαίλαπα του Προϋπολογισμού 1997 ως «κοινωνικά δίκαιη» και άρα διαφορετικού χαρακτήρα από εκείνη της νεοσυντηρητικής διαχείρισης της ΝΔ στην πρώτη τριετία του 1990. Και βέβαια, πραγματικά, δεν ήταν παρά ο άκρατος δεξιός φιλελευθερισμός στα χρόνια 1990-1993 που εγκαινίασε την ολομέτωπη φορολογική επέλαση απέναντι στα εργατικά εισοδήματα, τόσο με τη μη τιμαριθμοποίηση της φορολογικής κλίμακας των μισθωτών που ξεκίνησε, όσο και με τα αλλεπάλληλα κύματα φορολογικών επιβαρύνσεων (έμμεσων) προς την κατεύθυνση της λαϊκής κατανάλωσης. Αυτό οφειλόταν κυρίως στο πολιτικό γεγονός ότι η συντηρητική κυβερνητική πολιτική εδραζόταν κοινωνικά στην ταξική σύγκλιση μικρομεσαίων-αστικών τάξεων, που έθετε στο στόχαστρο μονομερώς και αποκλειστικά την αστική τάξη. Έτσι, η κυβερνητική εξουσία του ΠΑΣΟΚ που βασίζεται κοινωνικά και σε εργατικά λαϊκά στρώματα υποτίθεται

ότι προσδίδει στην υπερφορολόγηση που επιβάλλει έναν ορισμό χαρακτήρα κοινωνικής δικαιοσύνης.

Έχουν όμως έτσι τα πράγματα, τόσο από την άποψη της «κοινωνικά δίκαιης» κατανομής των φορολογικών βαρών όσο και από την άποψη της πολιτικής και οικονομικής σκοπιμότητας αυτής της φορολόγησης; Πραγματικά, η κυβερνητική εξουσία του ΠΑΣΟΚ προχώρησε στην προηγούμενη τριετία διαχείρισής της (1993-1996) στη θέσπιση των αντικειμενικών κριτηρίων για τη σύλληψη της πάγιας φοροδιαφυγής των μικροαστικών τάξεων (επαγγελματιών, εμπόρων, αγροτών, βιοτεχνών κ.λπ.), εφόσον τα όρια φοροδοτικής ικανότητας της εργατικής τάξης είχαν ήδη εξαντληθεί από την προηγούμενη νεοσυντηρητική δημοσιονομική πολιτική της ΝΔ. Η αντικειμενοποιημένη φορολόγηση των μικρομεσαίων στρωμάτων συνιστά μια επιβεβλημένη δημοσιονομική αναγκαιότητα σε κάθε περίπτωση, και μάλιστα κατά τρόπο ουσιαστικό και συστηματικό κι όχι με την επιδερμική μορφή που έχει εισαχθεί και εφαρμοστεί. Ταυτόχρονα, με τον Προϋπολογισμό 1997 καθιερώνεται μια ορισμένη μορφή επιπρόσθετης φορολογίας των αστικών κοινωνικών στρωμάτων με την επιβολή φόρου 7,50% στους τόκους των ομολόγων και των εντόκων γραμματίων, 15% στην απόδοση των παραγωγών χρηματιστηριακών προϊόντων, καθώς και στη μεταβίβαση μετοχών των εταιριών (εκτός του Χρηματιστηρίου), όπως και φόρου 2% στο ενεργητικό των αμοιβαίων κεφαλαίων. Εξίσου θεσπίζεται με τον Προϋπολογισμό 1997 μια ορισμένη μορφή φορολόγησης της μεγάλης ακίνητης περιουσίας (ΦΑΠ) και για επίπεδα περιουσιακών στοιχείων ακινήτων από 150 εκατ. δρχ. και άνω (για τετραμελή οικογένεια). Μ' αυτά τα δύο είδη μέτρων επιχειρείται να δοθεί ο χαρα-

κτήρας του «κοινωνικά δίκαιου» φορολογικού συστήματος στην πολιτική λογική ότι εν πάση περιπτώσει «όλες οι κοινωνικές τάξεις καλούνται να πληρώσουν» κι όχι μόνον οι μισθωτοί εργαζόμενοι.

Ωστόσο, άμεσα ανακύπτουν δύο πλευρές ριζικής ταξικής κριτικής αυτής της φορολογικής πολιτικής που διέπει το κεφάλαιο των εσόδων του Προϋπολογισμού 1997. Συγκεκριμένα:

Κατά πρώτο, κι αν ακόμη δεχτεί κανείς ότι πραγματοποιείται μια αναλογική ισοκατανομή των φορολογικών βαρών σ' ολόκληρη την κοινωνική ταξική ιεραρχία, αυτό δεν απαντά στο ερώτημα της ίδιας της σκοπιμότητας της συνολικής δημοσιονομικής πολιτικής. Να γίνεται λόγος για ένα «δίκαιο» φορολογικό σύστημα προκειμένου να χρηματοδοτηθούν οι κοινωνικές δαπάνες που αφορούν την εκπαίδευση της νεολαίας και των εργαζομένων, τη δημόσια υγειονομική περίθαλψη, το σύστημα της κοινωνικής ασφάλισης κ.λπ., αυτό μεταβατικά και άμεσα θα ήταν κατανοητό. Όμως να γίνεται λόγος για περικοπή των κοινωνικών δαπανών, για περιορισμό των εισοδηματικών αποδοχών των εργαζομένων στη Δημόσια Διοίκηση και στην ιδιωτική οικονομία, να διατίθεται το 12% του ΑΕΠ για την ετήσια αποπληρωμή των τόκων του δημόσιου χρέους (που μόνον οι λαϊκές ανάγκες δεν έχουν δημιουργήσει), να χρηματοδοτούνται τα στρατιωτικά εξοπλιστικά προγράμματα με 4 τρισεκ. πρόσθετες δαπάνες στην επόμενη τετραετία (1997-2000), να περικόπτονται οι δαπάνες του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων κ.λπ. χάρη της επίτευξης των κριτηρίων του Προγράμματος Σύγκλισης για την ΟΝΕ και να καλείται ο εργαζόμενος κόσμος να πληρώσει το «φορολογικό λογαριασμό» από κοινού με την αστική και τη μικροαστική τάξη, αυτό αποτελεί τουλάχιστον

μισθωτή παραγωγική εργασία δεν μπορεί κατά κανέναν τρόπο να χρηματοδοτεί φορολογικά τους όρους της δημοσιονομικής προσαρμογής του ελληνικού κεφαλαίου στις απαιτήσεις του Μάαστριχτ, ακόμη κι αν σ' αυτό το στόχο συμβάλλουν και οι υπόλοιπες κοινωνικές τάξεις, γιατί αυτός ο δημοσιονομικός προσανατολισμός δεν εξυπηρετεί τα δικά της κοινωνικά συμφέροντα, αλλά τις στρατηγικές οικονομικές επιδιώξεις του δυναμικού ελληνικού καπιταλισμού.

Κατά δεύτερο, είναι χρήσιμο και αναγκαίο να διερευνηθεί και η απόδοση αυτών των πρόσθετων μέτρων φορολογικής επιβάρυνσης της «απόδοσης και υπεραξίας του κεφαλαίου», για να διαπιστωθεί πραγματικά το μέγεθος των εσόδων του Προϋπολογισμού 1997 που καλείται να καλύψει η ίδια η αστική τάξη.

Έτσι, υπολογίζεται από τους ίδιους τους συντάκτες του φετινού προϋπολογισμού ότι τα μέτρα φορολόγησης των κρατικών τίτλων, μετοχών και αμοιβαίων κεφαλαίων θα αποδώσουν για το 1997 πρόσθετα φορολογικά έσοδα 56 δισεκ. δρχ., ενώ τα μέτρα φορολόγησης της μεγάλης ακίνητης περιουσίας θα αποφέρουν αύξηση των δημοσιονομικών εσόδων κατά 40 δισεκ. δρχ. Πρόκειται, δηλαδή, για φορολογικές εισφορές των αστικών κοινωνικών στρωμάτων δυσανάλογα χαμηλές, τόσο σε σχέση με την οικονομική τους ισχύ και επιφάνεια όσο και σε σχέση με τη συνολική αύξηση των άμεσων και έμμεσων φόρων του 1997, που αυξάνονται κατά 1.175 δισεκ. δρχ. (κατά 16%, από 7.540 δισεκ. δρχ. σε 8.715 δισεκ. δρχ.), αύξηση την οποία στο μέγιστο μέρος της καλείται να καλύψει η εργατική τάξη. Κι αυτό γιατί οι κύριες φορολογικές αυξήσεις αφορούν τους άμεσους φόρους φυσικά

κών προσώπων (δηλαδή της μεγάλης μάζας των μισθωτών εργαζομένων) που μεγεθύνονται κατά 21% (από 1.020 δισεκ. δρχ. στα 1996 σε 1.233 δισεκ. δρχ. για το 1997), καθώς και τους έμμεσους φόρους που επιβαρύνουν κατ' εξοχήν τα είδη λαϊκής καταναλώσεως, που αυξάνονται κατά 13% (από 4.422 δισεκ. δρχ. σε 5.014 δισεκ. δρχ.). Μ' άλλες λέξεις, η πρόσθετη φορολόγηση του κεφαλαίου δεν καλύπτει παρά μόνον το 8% της φορολογικής προσαύξεσης συνολικά, ενώ το 90% περίπου αυτής της αύξησης επιχειρείται να απομυζηθεί από τα λαϊκά εισοδήματα.

Αυτό είναι πραγματικά το «κοινωνικό» πρόσωπο του φορολογικού συστήματος του Προϋπολογισμού 1997: σαφέστατα ταξικό, φορομπηχτικό για τους εργαζόμενους και φοροαπαλλαχτικό για το επιχειρηματικό κεφάλαιο.

Η εξυπηρέτηση του ελληνικού δημοσίου χρέους: Η εργαζόμενη κοινωνία στο έλεος των «ραντιέρηδων»;

Ολόκληρος ο περιοριστικός χαρακτήρας της κρατικής δημοσιονομικής πολιτικής (εισοδηματική λιτότητα, περικοπή κοινωνικών δαπανών, αντιπληθωριστικά μέτρα) εμφανίζεται να υπαγορεύεται από την ανάγκη περιορισμού του δημόσιου χρέους και μείωσης των ελλειμμάτων της ελληνικής κεντρικής διοίκησης. Πραγματικά, το ύψος του δημόσιου χρέους εμφανίζεται να αυξάνεται συνέχεια, περνώντας από τα 2.673 δισεκ. δρχ. (58% του ΑΕΠ) το 1985 στα 31.982 δισεκ. δρχ. (121% του ΑΕΠ) το 1995, έχοντας καταγράψει τους μεγαλύτερους ρυθμούς αύξησης στο πρώτο μισό της τρέχουσας δεκαετίας του 1990. Μάλιστα,

για τη φετινή χρονιά του 1996 παρουσιάζει ακόμη μεγαλύτερη αύξηση εκτινασσόμενο στο επίπεδο των 35.650 δισεκ. δρχ. (120% του ΑΕΠ), ενώ με την έναρξη των καινούργιων εξοπλιστικών στρατιωτικών προγραμμάτων θα διευρυνθεί ακόμη παραπέρα μέχρι το 2000, στο μέτρο που ο κρατικός προϋπολογισμός θα επιβαρυνθεί με νέες δανειοδοτήσεις για τις στρατιωτικές προμήθειες των 4 τρισεκ. δρχ. που αποφάσισε τελευταία το ΚΥΣΕΑ. Πολύ περισσότερο μάλιστα που η κρατική δημοσιονομική διαχείριση εμφανίζει πρωτογενή πλεονάσματα όλα τα τελευταία χρόνια (με τον Προϋπολογισμό 1997 υπολογίζονται να φτάσουν στα 4,5% του ΑΕΠ), σε σχέση με τη δεκαετία του 1980 που παρουσίαζε συνεχή πρωτογενή ελλείμματα στη διαχείριση της κεντρικής διοίκησης του αστικού κράτους. Αυτό το γεγονός καταδεικνύει την πανθομολογούμενη οικονομική πραγματικότητα, ότι το δημόσιο χρέος έχει χαρακτηρίρα αυτοτροφοδοτούμενο, δηλαδή κάθε χρόνο οι πραγματοποιούμενες πληρωμές για την εξυπηρέτησή του καλύπτουν τους τρέχοντες τόκους και χρεωλύσια, ενώ το ίδιο παραμένει αμετάβλητο ή αυξανόμενο. Έτσι, μόνο για την τρέχουσα χρονιά του 1996 δαπανώνται 6,9 τρισεκ. δρχ. για την αποπληρωμή των υποχρεώσεων του δημόσιου χρέους, από τα οποία τα 3,4 τρισεκ. δρχ. αφορούν τις πληρωμές τόκων. Το δημόσιο προκειμένου να ανταποκριθεί στις πληρωμές αυτές καταφεύγει στον ετήσιο δανεισμό με υψηλά επιτόκια από τους κεφαλαιούχους «ραντιέρηδες» της εσωτερικής αγοράς (κατά 80%) και από τον εξωτερικό δανεισμό (κατά 20%), οι οποίοι επενδύουν σε κρατικούς τίτλους (έντοκα γραμμάτια, διάφορες κατηγορίες ομολόγων κ.λπ.), και μ' αυτό τον τρόπο χωρίς να πραγματοποιούν κανενός είδους παραγωγική επένδυση κερδο-

σκοπούν δανειζοντας το δημόσιο, το οποίο σ' έναν κυριολεκτικά φαύλο κύκλο δανείζεται κάθε χρόνο για να πληρώνει τους τόκους και τα χρεωλύσια του συσσωρευμένου και επαυξανόμενου χρέους. Τι σημαίνουν όλα αυτά από ταξική άποψη είναι εμφανές: Η κρατική εξουσία ασκεί περιοριστική πολιτική στο επίπεδο των δαπανών του Προϋπολογισμού 1997 (περιοσπές εισοδημάτων, παροχών, επενδύσεων κ.λπ.) προκειμένου να εξοικονομήσει οικονομικούς πόρους για να τροφοδοτήσει την εξυπηρέτηση του δημόσιου χρέους· γι' αυτό άλλωστε από την άλλη πλευρά επαυξάνει τη φορολογία φυσικών προσώπων (άμεση) καθώς και το φάσμα των εμμέσων φόρων.

Μ' αυτόν το δημοσιονομικό μηχανισμό επιτυγχάνεται η μεταφορά εισοδήματος από την εργατική τάξη προς το κεφάλαιο δια μέσου της κρατικής δημοσιονομικής διαχείρισης, εφόσον τα φορολογικά έσοδα που εισπράττονται από το λαϊκό εργαζόμενο κόσμο χρησιμοποιούνται για την αποπληρωμή των τόκων των δανειστών του ελληνικού δημοσίου, οι οποίοι κερδοσκοπούν με τα υψηλά επιτόκια δανεισμού του κράτους. Δηλαδή, ο κρατικός προϋπολογισμός (φορολογική πολιτική-εξυπηρέτηση δημοσίου χρέους) γίνεται μηχανισμός ροής υπεραξίας από τη μισθωτή εργασία προς τους «ραντιέρηδες»-κεφαλαιούχους που τοκογλυφικά δανείζουν το ελληνικό δημόσιο, το οποίο και προσφεύγει στο δανεισμό για να πληρώνει τους τόκους του προηγούμενου δανεισμού του. Από την άλλη πλευρά, ποιες ανάγκες έχουν τροφοδοτήσει τη συσσωρευση αυτού του υπέρογκου δημοσίου χρέους; Μήπως η ικανοποίηση ζωτικών λαϊκών αναγκών, πράγμα που θα σήμαινε, ενδεχόμενα, ότι η όποια κοινωνική πολιτική έχει πραγματοποιηθεί με δάνεια και άρα στερείται υγιεινών δημοσιονομικών ερει-

σμάτων; Κάθε άλλο παρά αυτή είναι η πραγματικότητα σχετικά με τη διόγκωση του δημοσίου χρέους, το οποίο και έχει δημιουργήσει η αστική και επιχειρηματική διαχείριση, το εμφανίζει ιδεολογικά ως «χρέος-έλλειμμα» που βαρύνει ολόκληρη την κοινωνία και προσπαθεί να καταστήσει συνυπεύθυνους γι' αυτό τους ίδιους τους μισθωτούς εργαζόμενους, επιβάλλοντάς τους να συμβάλλουν φορολογικά στην αποπληρωμή του δημοσίου χρέους.

Τα οικονομικά και κοινωνικά φαινόμενα που δημιουργούν έτσι το δημόσιο χρέος δεν έχουν να κάνουν με τη δανειακή κάλυψη λαϊκών αναγκών, αλλά με την εξυπηρέτηση αναγκών της καπιταλιστικής οικονομικής διαχείρισης. Έτσι, αυτό συνέβη με την ανάληψη από μέρους του αστικού κράτους των χρεών και της εξυγίανσης των υπερχρεωμένων και προβληματικών επιχειρήσεων, όπου οι ζημιές που επισώρευε το επιχειρηματικό κεφάλαιο σε ορισμένους τομείς της κοινωνικής παραγωγής μεταβιβάστηκαν στον κρατικό προϋπολογισμό, ο οποίος για να καλύψει αυτά τα ελλείμματα προσέφυγε στο δανεισμό και για την αποπληρωμή του οποίου εγκαλούνται σήμερα οι μισθωτοί εργαζόμενοι. Το ίδιο συμβαίνει εξίσου με τη χρηματοδότηση των εξοπλιστικών προγραμμάτων των Ενόπλων Δυνάμεων, που πραγματοποιούνται με εσωτερικούς και εξωτερικούς δανεισμούς και επιβαρύνουν τα ελλείμματα του κρατικού προϋπολογισμού: Μ' άλλες λέξεις, τη στρατιωτική επεκτατική ισχυροποίηση του ελληνικού αστισμού καλείται να καλύψει φορολογικά η ελληνική εργατική τάξη. Αλλά και στο επίπεδο των επενδυτικών και διαχειριστικών χρηματοδοτήσεων των ΔΕΚΟ από τον κρατικό προϋπολογισμό (και ανεξάρτητα από το γεγονός ότι με τον τελευταίο Νόμο 2414/96 για την κοινή ωφέ-

λεια, με βάση τον οποίο οι κρατικές επιχειρήσεις εγγράφονται ως μετοχικό κεφάλαιο των κοινοφελών επιχειρήσεων), που προσαύξησαν το δημόσιο χρέος, και αυτές δεν έχουν γίνει για λόγους κοινωνικής πολιτικής, αλλά για να τις καταστήσουν λει-

τουργικές και ικανές να ανταποκρίνονται στις ανάγκες λειτουργίας των καπιταλιστικών επιχειρήσεων και της αγοράς (λ.χ. διάθεση οικονομικού ρεύματος από τη ΔΕΗ στη βιομηχανία).

Γιώργος Γρόλλιος - Γιάννης Κάσκαρης Ένα συνέδριο για το μαξισμό στο «νέο κόσμο»

Αν και η ανάλυση των συνθηκών παραγωγής και κυριαρχίας των ψευδαισθήσεων περί της καταθλιπτικής-απόλυτης ισχύος του θριαμβεύοντος καπιταλισμού, ο οποίος εξουδετέρωσε τους αντιπάλους του θέτοντας οριστικά τέραμα στις στρατηγικές για την ανατρεπτική υπέρβασή του μετά το 1989, ανήκουν πλέον στη δικαιοδοσία των μελετητών της ιστορίας των κοινωνικοπολιτικών και των ιδεολογικών φαινομένων, είναι βέβαιο ότι η πραγματοποίηση ενός Συνεδρίου στις Η.Π.Α. με θέμα το σύγχρονο μαξισμό αποτελεί σημαντικό γεγονός. Σημαντικό, στο βαθμό που στην Ευρώπη η βορειοαμερικανική κοινωνία θεωρείται τουλάχιστον «εχθρικός τόπος» για την ανάπτυξη της μαρξιστικής θεωρίας, ιδιαίτερα μετά τα τέλη της δεκαετίας του 1970. Κατά τη γνώμη μας, η διάδοση αυτής της θεώρησης δεν είναι αποκλειστικά αποτέλεσμα του αρνητικού για τις δυνάμεις της εργασίας συσχετισμού έναντι των δυνάμεων του κεφαλαίου σε κάθε επίπεδο (κοινωνικό, πολιτικό, ιδεολογικό). Είναι, επίσης, προϊόν μιας ορισμέ-

νης αναδίπλωσης του διεθνιστικού πνεύματος των μαρξιστών στην Ευρώπη, η οποία συνδέεται με την επιρροή του ευρωκεντρισμού στα κινήματα των εργαζομένων, τη νεολαία και τη διάνοηση. Ευρωκεντρισμού, ο οποίος θεμελιώνεται στον ανταγωνισμό των κυρίαρχων κοινωνικών τάξεων των Η.Π.Α., της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Ιαπωνίας και επιχειρεί να ηγεμονεύσει προβάλλοντας μια υπεροπτική θεώρηση του «νέου κόσμου», με την «ασήμαντη» πολιτισμική του παράδοση.

Μ' αυτή την έννοια, η κριτική αποτίμηση του Συνεδρίου που οργάνωσε το περιοδικό *Rethinking Marxism*¹ στο Πανεπιστήμιο της Μασαχουσέτης (University of Massachusetts, Amherst), στις 5-8 Δεκεμβρίου 1996, με θέμα «Πολιτικές και γλώσσες του σύγχρονου μαρξισμού», έχει μια ιδιαίτερη σημασία. Πολύ περισσότερο όταν συνυπολογιστεί ότι η επιτυχία του Συνεδρίου, τόσο από την άποψη των συμμετοχών, όσο και από την άποψη του εύρους της θεματολογίας του, ξεπέρασε τις προβλέψεις των οργανωτών. Στο τετράημερο των εργασιών

του Συνεδρίου παρουσιάστηκαν 194 ανακοινώσεις, διοργανώθηκαν 29 στρογγυλά τραπέζια και πολλές παράλληλες εκδηλώσεις (κινηματογραφικές προβολές και video, εκθέσεις βιβλίου). Περίπου 800 σύνεδροι παρακολούθησαν τις (τέσσερις) πλήρεις απογευματινές συνεδρίες και δε στερείται ασφαλώς αξίας το γεγονός ότι πολλοί απ' αυτούς διάβηκαν τον Ατλαντικό και τον Ειρηνικό για να φτάσουν στην πολιτεία της Μασαχουσέτης, εκπροσωπώντας όλες τις Ηπείρους και μεγάλο αριθμό κρατών (από την Ελλάδα υπήρξαν πέντε συμμετοχές).

Τα παραπάνω, ενισχύουν τις ενδείξεις για τη στροφή τμημάτων της διανοήσης προς το μαρξισμό στη σημερινή συγκυρία. Στις Η.Π.Α. η στροφή αυτή έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον εξαιτίας των ποιοτικών της χαρακτηριστικών, τα οποία είναι σε σημαντικό βαθμό διαφορετικά από τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά, όπως τα τελευταία παρουσιάστηκαν σε προηγούμενο τεύχος της *Ουτοπίας*².

Αν και είναι αδύνατο να καταγραφούν με ακρίβεια οι διαστάσεις, το βάθος και οι προσανατολισμοί των συζητήσεων που έγιναν στο Συνέδριο της Μασαχουσέτης στα πλαίσια ενός σύντομου σημειώματος, οι κύριες θεματικές ενότητες όπου επικεντρώθηκαν η διερεύνηση και ο προβληματισμός ήταν: α) η πολιτική οικονομία και οι κοινωνικές αλλαγές (παγκοσμιοποίηση, μετασχηματισμοί στην εργασία και στη συγκρότηση των κοινωνικών τάξεων), β) οι θεωρητικές επεξεργασίες επιγόνων του Μαρξ (κυρίως του Α. Γκράμσι και του Λ. Αλτουσέρ), γ) οι «μετά»-θεωρήσεις (μεταμοντέρνο, μεταδομισμός, μεταβιομηχανική κοινωνία), δ) οι πολιτισμικές σπουδές (αισθητική, γλώσσα, λογοτεχνική κριτική, πλουραλισμός και πολυπολιτισμικές προσεγγίσεις) και ε) τα

κινήματα των γυναικών, των εθνικών και φυλετικών μειονοτήτων, καθώς και της οικο-πολιτικής.

Ιδιαίτερο βάρος δόθηκε στο ζήτημα της σχέσης ανάμεσα στη γνώση, την επιστήμη και την ιδεολογία. Μπορούμε να πούμε ότι η σχέση αυτή εξετάστηκε πολύπλευρα, στα πλαίσια των διαπλοκών της με τα προβλήματα των μεταβολών στην εργασία, στις κοινωνικές τάξεις, στα κοινωνικά κινήματα και, κυρίως, στις μορφές της κοινωνικής-πολιτικής εξουσίας, διαποτίζοντας ως θεωρητικό ζήτημα καθεμιά από τις προαναφερθείσες θεματικές ενότητες του Συνεδρίου.

Ωστόσο, σε πολλές περιπτώσεις τούτη η καταρχήν γόνιμη προσέγγιση περιοριζόταν σε μια στενή επιστημολογική αναζήτηση, διεξαγόμενη με όρους που η σχέση τους με το μαρξισμό είναι τουλάχιστον αμφιλεγόμενη. Στο σημείο αυτό είναι κρίσιμη μια παρατήρηση από θεωρητική άποψη: δυστυχώς, στις Η.Π.Α. η θεωρητική παράδοση του μαρξισμού προσλαμβάνεται σε σημαντικό βαθμό επιλεκτικά και με έμμεσες βιβλιογραφικές αναφορές (δεν είναι τυχαίο ότι τα έργα του Αντόνιο Γκράμσι, τον οποίο επικαλούνται και αξιοποιούν στα κείμενά τους πολλοί Αμερικανοί διανοούμενοι, μόλις πρόσφατα εκδόθηκαν σε ολοκληρωμένη μορφή³ στις Η.Π.Α.). Αλλά οι θεωρητικές δυσκολίες συνδέονται με τις πολιτικές. Κατά τη γνώμη μας ο εγκλεισμός του προβληματισμού για τη σχέση γνώσης - επιστήμης - ιδεολογίας ως καθοριστικού θεωρητικού προβλήματος σε στενά επιστημολογικά όρια σχετικιστικών αντιλήψεων, όπως αυτές αλληλοδιαπλέκονται με παραλλαγές του μεταμοντέρνου, είναι, σε τελική ανάλυση, αποτέλεσμα της πολιτικής συγκυρίας.

Παρά το γεγονός ότι η κοινωνία των Η.Π.Α. δεν είναι τόσο «αγόνη» από κοινωνικούς αγώνες όσο θέλουν να την παρου-

σιάζουν τα μέσα μαζικής επικοινωνίας (στη διάρκεια των ημερών διεξαγωγής του συνεδρίου ήταν έντονος ο απόηχος της απεργίας όλων των εργαζομένων του Πανεπιστημίου του Yale) και παρά τα αναρριπίσματα αισιοδοξίας που γέννησε η αντίσταση των Ζαπατίστας στο Μεξικό και των εργαζομένων στην Ευρώπη (ιδιαίτερα στην Γαλλία), οι μαρξιστές στις Η.Π.Α. προσπαθούν (μαζί με άλλες απόψεις που έρχονται σε αντίθεση με τις κυρίαρχες) να κατοχυρώσουν το δικαίωμα να ακούγεται η φωνή τους. Πιο απλά, κύριος στόχος τους είναι να ξεφύγουν από την πολιτική περιθωριοποίηση.

Η περιορισμένη διάδοση του μαρξισμού σε κύκλους διανοουμένων και σε μικρές πολιτικές ομάδες, απόρροια της ιδεολογικής, πολιτικής και οργανωτικής ήττας των δυνάμεων του εργατικού κινήματος, του φεμινισμού και του κινήματος των μαύρων κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, αποτελούν πραγματικότητες οι οποίες είναι δύσκολο να αντιστραφούν, ακόμη και σε περιόδους ανάκαμψης των κοινωνικών αγώνων. Έτσι, πολλοί διανοούμενοι που προσεγγίζουν το μαρξισμό στις Η.Π.Α. εκτιμούν ότι αποτελεί ζωτική ανάγκη ο διάλογος με θεωρήσεις που σε πολλές περιπτώσεις κινούνται, καταρχήν τουλάχιστον, αντιθετικά με την αστική ιδεολογία και επιστήμη.

Αυτή η θεωρητική πρακτική καταλήγει σε αδιέξοδο, όταν επιλέγει ως προνομιακούς συνομιλητές θεωρήσεις οι οποίες κατανούν και αντιμετωπίζουν το μαρξισμό ως κατάλοιπο του διαφωτιστικού-εξουσιαστικού/ανδροκρατικού λόγου, ως μία ακόμη «μεγάλη αφήγηση» που πρέπει να ξεπερασθεί. Αντίθετα, είναι γόνιμη όταν συνομιλεί με κριτικές αντιλήψεις οι οποίες στοχεύουν στη διαμόρφωση ενός ανανεωμένου

θεωρητικού σώματος μέσα από μια διαδικασία κριτικής πλευρών της θεωρητικής παράδοσης του μαρξισμού, βασισμένη σε συγκεκριμένες αναλύσεις της σύγχρονης πραγματικότητας (ακόμα κι όταν οι αντιλήψεις αυτές επηρεάζονται από τη φιλολογία του μεταμοντέρνου).

Η μαρξιστική θεωρία αναπτύσσεται στις Η.Π.Α. μέσω ρήξεων και διαλόγου, των οποίων τα όρια πολλές φορές είναι δυσδιάκριτα. Αποφασιστική για το χαρακτήρα, το ύφος και το περιεχόμενο της αμερικανικής μαρξιστικής σκέψης είναι η δυνατότητα των μαρξιστών να επανεκτιμήσουν και να αξιοποιήσουν στο φώς της σημερινής κοινωνικής πραγματικότητας τη θεωρητική τους παράδοση, ανοίγοντας το δρόμο για μια δημιουργική διαδικασία αλληλοτροφοδότησης της θεωρίας με την πράξη των κινήματων και των κοινωνικοπολιτικών αγώνων, επαναπροσδιορίζοντας τις προϋποθέσεις του διαλόγου.

Η συστηματική μελέτη της πρόσφατης θεωρητικής εμπειρίας που συνέβαλε στην ανάκαμψη του μαρξισμού στις Η.Π.Α. είναι ένα ιδιαίτερα γόνιμο πεδίο έρευνας και συζήτησης στην Ευρώπη. Μ' αυτή την έννοια είναι αδικαιολόγητη κάθε υπεροψία έναντι στον «αμερικανικό» μαρξισμό. Αντίθετα, είναι επιβεβλημένη η μέγιστη δυνατή θεωρητική και πρακτική υποστήριξη, αναπόσπαστο μέρος της οποίας αποτελεί και η συγκροτημένη κριτική αποτίμηση, προς την κατεύθυνση μιας συνειδητής ταξικής διεθνιστικής προσπάθειας για το ξεπέρασμα των προκαταλήψεων που παράγει ο ανταγωνισμός των κυρίαρχων αστικών δυνάμεων σε παγκόσμια κλίμακα. Ο μαρξισμός, ως κατεξοχήν μάχιμη, κριτική και πολυφωνική θεωρία, έχει ανάγκη από την «απαισιοδοξία της γνώσης και την αισιοδοξία της βούλησης».

Σημειώσεις

1. Τόσο το περιοδικό *Rethinking Marxism. A journal of economics, culture, and society*, όσο και το τρίτο Διεθνές Συνέδριο που οργάνωσε με τίτλο «Politics and Languages of Contemporary Marxism», εντάσσονται στις δραστηριότητες της Ένωσης για την Οικονομική και Κοινωνική Ανάλυση (Association for Economic and Social Analysis - AESA).

2. Βλ. Ευτύχης Μπιτσάκης: «Φαντάσματα του Μαοξ», *Ουτοπία*, τ. 18/1995, σσ. 187-192.

3. Βλ. Antonio Gramsci, *Further Selections from*

The Prison Notebooks, edited and translated by Derek Boothman, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1995, σε συμπλήρωση της έκδοσης των Quintin Hoare και Geoffrey Nowell Smith (1971), αλλά και την έκδοση των *Τετραδίων* του Γκράμσι, Antonio Gramsci, *Prison Notebooks*, Vol. I & II, edited and translated by Joseph A. Buttigieg, Columbia University Press, New York, 1996, όπως επίσης, Antonio Gramsci, *Letters from Prison*, edited by Frank Rosengarten, translated by Raymond Rosenthal, Columbia University Press, New York, 1996.

Ευτύχης Μπιτσάκης

Η «Ενωμένη» Ευρώπη του Μάαστριχτ

Στο προηγούμενο τεύχος της *ουτοπίας* και από την ίδια στήλη είχα διατυπώσει μια άποψη για τις συνέπειες της προσπάθειας να προσαρμοστεί η οικονομία της χώρας μας στις απαιτήσεις του Μάαστριχτ και ειδικά του Προγράμματος Σύγκλισης. Μερικές γενικότερες, συμπληρωματικές παρατηρήσεις δε θα ήταν, ίσως, χωρίς ενδιαφέρον.

Επίσημα, στην Ευρώπη υπάρχουν σήμερα περίπου 20 εκατομμύρια άνεργοι. Η αβεβαιότητα, η προσωρινότητα, η περιθωριοποίηση απλώνονται σε όλο και μεγαλύτερα τμήματα του πληθυσμού. Είναι, λοιπόν, φυσικό να θέσει κανείς το εξής απλό ερώτημα: Η σημερινή Ευρώπη παράγει αρκετά γεωργικά και βιομηχανικά προϊόντα, ώστε να μπορεί να εξασφαλίσει ένα αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης στο σύνολο του πληθυσμού της; Η απάντηση είναι γνωστή: Η Ευρώπη έχει πλεονάσματα γεωργικών

αλλά και βιομηχανικών προϊόντων. Ως προς τα πρώτα, προσπαθεί, ακόμα και με την επιβολή προστίμων, να μειώσει την παραγωγή. Ως προς τα δεύτερα, αγωνίζεται να κατακτήσει αγορές σε βάρος των αδελφών-εχθρών: των ΗΠΑ και της Ιαπωνίας.

«Φτώχεια μέσα στον πλούτο»! Πώς εξηγείται η αντίφαση; Και αυτή η απάντηση είναι γνωστή: Σκοπός της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής είναι η άντληση υπαράξιας από την εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης. Ο εγγενώς ανταγωνιστικός χαρακτήρας της εμπορευματικής-κεφαλαιοκρατικής παραγωγής συνεπάγεται τη συσσώρευση κεφαλαίου και εμπορευμάτων που δεν μπορούν να αξιοποιηθούν, την κυριαρχία του χρηματιστικού-παρασιτικού κεφαλαίου, την κρίση, την περιοδική καταστροφή κεφαλαίων και εργατικής δύναμης. Η παρούσα κρίση υπερσυσσώρευσης απεικονίζει με τον πιο δραματικό τρόπο την αλήθεια της ρή-

σης του Μαξ, ότι ο καπιταλισμός καταστρέφει τις δύο πηγές του πλούτου: τη γη και την εργατική δύναμη.

Ας περιοριστούμε στην Ευρώπη: Το «θαύμα» της «κραταιάς Γερμανίας» αποδείχτηκε ως γνωστόν απατηλός αντικατοπτρισμός. Ήδη από το 1991 βασικοί βιομηχανικοί κλάδοι βρίσκονται σε κρίση. Κεφάλαια μεταναστεύουν στο εξωτερικό για λόγους καθαρά κερδοσκοπικούς. Η ανεργία έχει υπερβεί τα 4.000.000, το περίφημο γερμανικό κράτος πρόνοιας υποβαθμίζεται, ενώ οι νέες μορφές ακραίας φτώχειας φανερώνουν ότι η χώρα αυτή τείνει προς μια πορεία αμερικανοποίησης. Ο Κολ επιχειρήσε να εφαρμόσει ως αντίδοτο στην κρίση ένα σκληρό πρόγραμμα λιτότητας. Τον Οκτώβρη βρήκε απέναντί του 400.000 απεργούς εργάτες μετάλλου. Και ο κοινωνικός αναβρασμός συνεχίζεται. Όμοιες (και πιο δυναμικές) αντιδράσεις είχαμε στη Γαλλία των Σιράκ-Ζιπέ: την εξέγερση του Δεκέμβρη του 1995, τη μεγάλη απεργία των φορηγατζήδων του φθινοπώρου κ.λπ. Στην Ισπανία, στην Ιταλία, στη χώρα μας με την πρόσφατη εξέγερση των αγροτών οι εργαζόμενοι άρχισαν ήδη να αντιδρούν δυναμικά στις καταστροφικές συνέπειες της ευρωπαϊκής κεφαλαιοκρατικής ολοκλήρωσης.

Πολλοί είχαν προβλέψει πριν λίγα χρόνια το τέλος της Ιστορίας. Αλλά όπως προβλέπαμε τότε, η Νέα Τάξη θα αποδεικνυόταν σύντομα νέα επικίνδυνη Αταξία. Σήμερα, πέντε μόλις χρόνια μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης, σοβαροί πολιτικοί αναλυτές προβλέπουν κοινωνικές εκρήξεις στην Ευρώπη. Έτσι, π.χ., ο Claude Julien έγραφε στο τεύχος του Σεπτέμβρη της *Monde Diplomatique*, ότι το επόμενο βήμα για τη Γαλλία θα είναι η κοινωνική έκρηξη, της οποίας μόνον η ημερομηνία είναι άγνωστη. Ως προς τους «θεωρητικούς» της Νέας

Τάξης, σημείωνε: «Η κοινωνική έκρηξη θα τους αποκαλύψει ότι δεν είχαν άλλο από πλάσματικές αλήθειες στις θεωρίες τους, οι οποίες είχαν διατυπωθεί με τη μορφή εξισώσεων».

Αλλά, βέβαια, η διαδικασία «ενοποίησης» ακολουθεί την τυφλή πορεία της, καθώς καθορίζεται από τα συμφέροντα των πολυεθνικών και ειδικότερα των δύο ισχυρότερων εταιρών: του γερμανικού και του γαλλικού κεφαλαίου. Η Διακυβερνητική αποβλέπει σε μια περισσότερο αντιλαϊκή αναθεώρηση του Μάαστριχτ, προκειμένου να επιτύχει το στόχο της πολιτικής ενοποίησης. Τα συνασπισμένα γερmano-γαλλικά συμφέροντα απαιτούν και την πολιτική ηγεμονία του «άξονα». Να εγκαταληφθεί η ομοφωνία σε θέματα εξωτερικής πολιτικής και άμυνας. Η φιλοδοξία, εξάλλου, της Γερμανίας και πιο συγκεκριμένα της Κεντρικής Γερμανικής Τράπεζας, είναι να ελέγχει συνολικά τη διαμόρφωση της Ευρώπης. Η οικονομική και πολιτική ισχύς συγκεντρώνεται όλο και περισσότερο στο σκληρό πυρήνα της Ε.Ε., ενώ αφαιρείται, χάρη της ΟΝΕ, η πρωτοβουλία σε οικονομικά θέματα από τις εθνικές κυβερνήσεις. Η ελευθερία, τέλος, στη διακίνηση κεφαλαίων και εργατικού δυναμικού βρίσκει το αντίστοιχο της στην εντεινόμενη αποσάθρωση των παραδοσιακών εργασιακών σχέσεων και στην ένταση της ελαστικοποίησης και της προσωρινότητας.

Όπως γράφει ο Bernard Cassen στη *Monde Diplomatique* (Νοέμβριος 1996), η διαδικασία για τη λειτουργία του ενιαίου νομίσματος πραγματοποιείται κάτω από τη σιδερένια γροθιά της Κεντρικής Γερμανικής Τράπεζας. Και ο Γάλλος αναλυτής σχολιάζει: «Η γερμανική κυβέρνηση, η οποία καθορίζει τους κανόνες του παιχνιδιού και ελέγχει την εφαρμογή, επιδιώκει ανελέητα

τους στόχους της: να προσαρμόσει την Ευρώπη στα τελεσίγραφα της παγκόσμιας αγοράς». Και ένας άλλος Γάλλος, ο Rhipile Séguin, συμπληρώνει: «Οι κανόνες της Ευρωπαϊκής Νομισματικής Ένωσης, όπως διατυπώθηκαν από τη Συνθήκη του Μάαστριχ, εμπνέονται από το γερμανικό πρότυπο και φαίνονται σε πολυάριθμους Γάλλους η έκφραση ενός γερμανικού τελεσίγραφου. Πρόκειται για το τελεσίγραφο της υπερεθνικής πραγματικότητας του πεγκόσμιου ανταγωνισμού».

Στην «Ενωμένη» Ευρώπη οι μικρές χώρες υποβιβάζονται σε καθεστώς Νομαρχίας. Σ' αυτόν τον ωραίο κόσμο, όπου μοναδική «ηθική επιταγή» είναι ο «ανταγωνισμός χωρίς όρια», οι μόνιμες πηγές πλούτου υποβαθμίζονται, η εργατική δύναμη-εμπόρευμα υποβαθμίζεται, ενώ όλο και περισσότερο κυριαρχεί το παρασιτικό χρηματιστικό κεφάλαιο με τα δισεκατομμύρια δολάρια που διακινούνται καθημερινά, αναζητώντας κέρδη από την απλήρωτη εργατική δύναμη. Και φυσικά, στον «ελεύθερο κόσμο» του παγκόσμιου τυχοδιωκτισμού, φύονται άφθονα τα εύοσμα άνθη της Μαφίας. Σύμφωνα με τα στοιχεία του πρόσφατου τεύχους (Δεκεμβρίου) της *Monde Diplomatique*, το οργανωμένο έγκλημα, υποστηριζόμενο από πολιτικούς και πολυεθνικές, διεισδύει όλο και περισσότερο στην παγκόσμια οικονομία. Κατά τον ΟΗΕ, τα κέρδη των διεθνικών εγκληματικών οργανώσεων ανέρχονται σε 1 τρισεκ. δολάρια το χρόνο, ποσόν ίσο με το ακαθάριστο εθνικό προϊόν

φτωχών χωρών με συνολικό πληθυσμό 3 δισεκατομμυρίων.

Αλλά η Ευρώπη των πολυεθνικών, της ανεργίας, των ναρκωτικών και του οργανωμένου εγκλήματος, συμπεριφέρεται σαν «πολιορκημένο φρούριο». Η Συνθήκη του Σένγκεν και το Αρχιπέλαγος των Αστυνομικών απειλούν πλέον τις στοιχειώδεις ελευθερίες όχι μόνο των μεταναστών, των ανέργων και όσων βρίσκονται σε προσωρινή κατάσταση, αλλά και κάθε πολίτη που σκέπτεται διαφορετικά και που, ως εκ τούτου, θεωρείται δυνάμει «εγκληματίας». Η συνεργασία των αστυνομικών της Ευρώπης και το γενικευμένο ηλεκτρονικό φακέλωμα σηματοδοτούν το δρόμο που έχει διανυθεί από τη *Διακήρυξη των Δικαιωμάτων* μέχρι τη δημοκρατία του Μάαστριχ.

Σ' αυτόν τον ωραίο κόσμο μας οδηγούν με πλήρη «εθνική ομοψυχία» οι κυβερνήσεις των τελευταίων δεκαετιών. Ειδικά η χώρα μας, με την ασταθή οικονομία, προχωρεί υπό τα μειδιάματα των πολιτικών ηγεσιών μας σε ένα δρόμο που ακόμα και ο Giscard d' Estein θεωρεί επικίνδυνο για μια χώρα με την οικονομική δύναμη της Γαλλίας: «Δε θεωρώ ευκαταίο για τη χώρα μας να μπει στη μεγάλη ευρωπαϊκή περιπέτεια σε κατάσταση οικονομικής και πολιτικής αδυναμίας» (*Express*, 10/10/96). Αλλά πέρα και από τις αντιδράσεις εκπροσώπων του κεφαλαίου, ο χρόνος που τελείωσε έδειξε ότι οι λαοί της Ευρώπης δε θα δεχτούν χωρίς αντιστάσεις όσα οι κυβερνήσεις απεργάζονται ως εντολοδόχοι του κεφαλαίου.

Πόρτες φράγματα - Πόρτες περάσματα

Οι πόρτες παρουσιάζουν ξεχωριστό ενδιαφέρον, όχι μόνο μορφολογικό, αλλά και λόγω της διπλής τους λειτουργίας: ορίζουν και διαχωρίζουν, υποδέχονται και αποπέμπουν, επιτρέπουν και ταυτόχρονα απαγορεύουν την είσοδο.

Θα αναφερθώ, λοιπόν, σε πόρτες που αποκλείουν και σε πόρτες που προσκαλούν. Σε πόρτες ορατές και αόρατες, ταπεινές κι ευάλωτες, δημόσιες και ιδιωτικές. Στις αδιάρηκτες πόρτες της οικογένειας, της ιδιοκτησίας, της εξουσίας, στις πεισματάρεις πόρτες της γνώσης, της τέχνης και της δημιουργίας.

Ίσως η πρώτη πόρτα να ήταν ένας βράχος που έκλεινε την είσοδο μιας σπηλιάς. Οι πόρτες αυτού του είδους προστάτευαν τους ανθρώπους από τη φύση. Στις νομαδικές φυλές η πόρτα ήταν ένα τμήμα της σκιηνής, φτιαγμένη από δέρμα ζώου. Η πόρτα αποκτά όγκο και υπόσταση καθώς ο άνθρωπος αποκτά μόνιμο τόπο κατοικίας. Καθώς μεταβάλλονταν οι σχέσεις των ανθρώπων με τη φύση αλλά και με τους άλλους ανθρώπους, οι πόρτες κατέληξαν να χρησιμεύουν για την προστασία μιας ομάδας ανθρώπων από κάποιες άλλες ομάδες —μια λειτουργία που συνεχίζεται αδιάλλειπτα έως τις μέρες μας.

Οι πόρτες της πόλης

Οι περισσότερες αρχαίες ελληνικές πόλεις αναπτύχθηκαν «οργανικά» γύρω από μια ακρόπολη, ένα φυσικό οχυρό, ακολουθώντας τα μονοπάτια που εξυπηρετούσαν την κυκλοφορία. Με εξαίρεση τη Σπάρτη που δεν είχε τείχη, συχνά συναντάμε ένα συνδυασμό της φυσικής με την τεχνητή οχύρωση. Οι πύλες εισόδου στις αρχαίες πόλεις, που ανοίγονταν στα τείχη, διαφέρουν ως προς τον αριθμό και τον τύπο. Στην Αθήνα υπήρχαν εννέα πύλες, στη Μικρά Ασία συνήθως τρεις, στο τείχος των Θηβών επτά. Η πύλη ήταν τμήμα του τείχους και η λειτουργία της ήταν πρακτική και μονοσήμαντη. Μόνο στη ρωμαϊκή αρχιτεκτονική η μνημειώδης είσοδος αποκτά νέο νόημα. Οι θριαμβευτικές πύλες (των οποίων η ανέγερση, σύμφωνα με τις φιλολογικές μαρτυρίες, αρχίζει το 2ο αιώνα π.Χ.) είχαν σκοπό να τιμήσουν έναν αυτοκράτορα ή στρατηγό που επέστρεφε νικητής. Αργότερα, καθώς με την Pax Romana η άμυνα απόκτησε δευτερεύουσα σημασία, οι πύλες χτίζονταν ή μετασκευάζονταν με πρόθεση τη μνημειώδη εμφάνιση και τη μεγαλοπρέπεια, τη διαφήμιση της ισχύος της πόλης.

Η σύγχρονη πόλη δεν έχει πύλες εισόδου ούτε διαθέτει εξωτερικά τείχη. Η περιμετρική οχύρωση με πύργους, τάφρους και επάλξεις έχει κατακερματιστεί σε αναρίθμητες επιμέρους οχυρώσεις που διαχωρίζουν και στεγανοποιούν τις δραστηριότητες των κατοίκων της, που επιτρέπουν τον έλεγχο και τη χειραγώγηση και ευνοούν τον καταναλωτισμό. Ο δημόσιος χώρος συρρικνώνεται, και όχι μόνο εξαιτίας των συγκεκριμένων πολεοδομικών επιλογών. Οι πολεοδομικές λύσεις απλώς επισημοποιούν κι επιταχύνουν ανειλημμένες οικονομικές και πολιτικές επιλογές, συχνά στρατηγικού χαρακτήρα.

Η ανασφάλεια, ο φόβος, η καχυποψία, η έλλειψη ελεύθερου χρόνου, η τυπική και άνευρη κοινοβουλευτική δημοκρατία μας, οι δεσποτικές εργασιακές σχέσεις είναι παράγοντες που συμβάλλουν στο άξενο των πόλεων, που επίσης υψώνουν πόρτες απαγορευτικές. Παράλληλα, η διαμόρφωση και οι λειτουργίες της πόλης συντελούν στην αποξένωση και στον εγκλεισμό. Οι πολυποίκιλιοι μηχανισμοί καταστολής και περιφρούρησης, η έλλειψη κοινωνικού εξοπλισμού και ο επεκτατισμός του ιδιωτικού αυτοκινήτου περιορίζουν ακόμα περισσότερο το δημόσιο χώρο. Ταυτόχρονα, τα ίδια τα κτίρια αντί να είναι στοιχεία που περικλείουν και διαμορφώνουν τους κοινόχρηστους χώρους, μοιάζουν και λειτουργούν σαν αυτοτελή οχυρά. Υπάρχουν κτίρια που μοιάζουν με την περίφημη «στέρφα σκυιά», που ο απαγορευτικός τους ίσκιος βραίνει ακόμα και τα πεζοδρόμια, τα οποία θεωρητικά αποτελούν κοινόχρηστο χώρο —δείτε τα πεζοδρόμια της Ηρώδη του Αττικού ή γύρω από την αμερικανική πρεσβεία. Εδώ όχι μόνο δε θα στήσει τον ταβλά του κάποιος υπαίθριος πωλητής κουλουριών, αλλά ούτε τα κορδόνια των παπουτσιών του δεν τολμά κάποιος να σκύψει και να δέσει. Και όταν κατά τύχη βρεθείς εκεί, ανοίγεις το βήμα σου για ν' απομακρυνθείς μια ώρα αρχύτερα. Αντίθετα, το πεζοδρόμιο της οδού Πατησίων, μπροστά στο Πολυτεχνείο, ή τα Προπύλαια προτού ενσκήψουν τα έργα του Μετρό, ήταν κάποτε χώροι ζωντανοί και οικειοποιησιμοί. Κιτσάτοι ίσως για μερικούς που ενοχλούνταν από τα τσαντήρια των Κούρδων ή τα αυτοσχέδια λάβαρα μοναχικών και αδικημένων πολιτών, αλλά πάντως χώροι παλλόμενοι, με μνήμη και παρόν.

Τον περιοριστικό ρόλο που έπαιζαν κάποτε τα τείχη, τον αναλαμβάνουν σήμερα τα ίδια τα κτίρια —κτίρια συμπαγή, αδιαφανή, αδιαπέραστα—, ενώ οι άξονες της κυκλοφορίας ανέλαβαν το ρόλο που είχαν κάποτε οι τάφροι, και οι φωτεινοί σηματοδότες γίνονται οι κινητές γέφυρες. Τα κτίρια δεν εντάσσονται στο χώρο, αλλά εισβάλλουν σ' αυτόν και τον καταπατούν. Ακόμα και τα αθώα μπαλκόνια στους πυκνοκατοικημένους δρόμους της Αθήνας είναι άπληστες προεξοχές.

Τα κτίρια που «κόβεις δρόμο» διασχίζοντάς τα λειτουργούν εντελώς διαφορετικά, μέσα στο γενικότερο ιστό της πόλης, από τα κτίρια-οροσειρές, όπως είναι τα περισσότερα οικοδομήματα. Υπάρχουν δείγματα λαϊκής αρχιτεκτονικής όπου η διάταξη των κατοικιών και των αξόνων κυκλοφορίας δεν εξυπηρετεί την καταστολή και τον καταναλωτισμό ούτε υμνεί το απαραβίαστο της ιδιοκτησίας: το δώμα γίνεται μονοπάτι, η αυλή πέραςμα, το πέραςμα αυλή. Αντίστοιχες οργανικές λύσεις συναντάμε και στις παραγκουπόλεις του Τρίτου Κόσμου. Δε χρειάζεται να είναι κανείς υπέρμαχος των «villias misserias», για ν' αναγνωρίσει ότι η ζωή βρίσκει δρόμο και περνά, έχει τις δικές της πολεοδομικές προθέσεις.

Όταν ο Γκρόπιους σχεδίαζε το κτίριο της αμερικανικής πρεσβείας στην Αθήνα, οραματιζόταν κάτι που να θυμίζει αρχαιοελληνικό ναό: ένα περιστύλιο με αρμονικές αναλογίες,

ικανό να καμουφλάρει το βαρύ όγκο του κτιρίου και να έλκει τον επισκέπτη. Με τα οχυρωματικά έργα που έγιναν στα χρόνια της μεταπολίτευσης (οπλισμένες ζαρντινιέρες, αλεξίσφαιρα πετάσματα, ηλεκτροφόρος φράχτης), οι αρχιτεκτονικές ουτοπίες τινάχτηκαν στον αέρα. Και δεν είναι μόνο το απαγορευτικό κτίριο καθεαυτό, αλλά όλη η υγειονομική ζώνη που έχει στηθεί γύρω από την περιοχή και η οποία απωθεί και περιχαρακώνει.

Αντίστοιχα περιχαρακώνουν και οι απόπειρες συντήρησης μεμονωμένων κτιρίων με ειδικό αρχιτεκτονικό «ενδιαφέρον», οι οποίες δε συνοδεύονται με την ουσιαστική τους απόδοση στους φυσικούς τους χρήστες, τους κατοίκους της πόλης. Η ιστορία εκφυλίζεται σε «κληρονομιά», σε διατηρητέες, καθραρισμένες προσόψεις και «κλειστές» λειτουργίες —το κτίριο της ΓΣΕΕ προβάλλει στεγανό και απόρθητο σαν υπουργείο ή σαν αυλή ηγεμόνα.

Η «γειτονιά», όπως τη βλέπουμε στις ελληνικές ταινίες ή τη θυμόμαστε από τα παιδικά μας χρόνια, έχει ασφαλώς πεθάνει, όμως αυτό που αργοπεθαίνει είναι η πόλη σαν λίκνο του πολιτισμού, σαν συμπύκνωση και κινητήρας της πολιτισμικής ανάπτυξης, σαν χώρος ανταλλαγής σκέψεων και ιδεών. Σήμερα ζούμε σε πόλεις που μας φοβίζουν και τις μισούμε και αυτή η απώθηση μας σπρώχνει στην ασφάλεια και την απομόνωση των ιδιωτικών μας επικρατειών, πολλαπλασιάζει τις πόρτες που αποκλείουν.

Οι σύγχρονες πρωτεύουσες είναι ζωντανή απόδειξη της διπλής δυνατότητας της πόλης να εκ-πολιτίζει και να εκβαρβαρώνει. Η σχιζοφρενική διχοτόμηση της εποχής μας είναι ότι ενώ υπάρχουν τεράστιες τεχνολογικές δυνατότητες για τον εμπλουτισμό του δημόσιου βίου, οι πόλεις γίνονται όλο και πιο αβίωτες ενώ ο πληθυσμός τους συχνά αυξάνει με ιλιγγιώδεις ρυθμούς.

Η πρόσωπο με πρόσωπο επαφή, η τυχαία συνάντηση, η έκπληξη, η περιπλάνηση, το ανακάτεμα των εθνιοτήτων, των προελεύσεων, των ηλικιών, το χάξιμα, το νυφοπάζαρο, η «*passaggiata*» που λένε οι Ιταλοί, όλες αυτές οι ανοιχτές πόρτες γίνονται στοιχεία εξωτικά που, στην καλύτερη περίπτωση, τα απολαμβάνουμε στην περίοδο των καλοκαιρινών διακοπών. Ακόμα και σε ημι-δημόσιους χώρους, όπως στα μπαρ, επιβάλλεται εισιτήριο εισόδου που αντιστοιχεί στην ελάχιστη κατανάλωση. Ταυτόχρονα, η επιβολή εισιτηρίου στα μουσεία και τους αρχαιολογικούς χώρους τούς στερεί ακόμα περισσότερο το δημόσιο χαρακτήρα τους. (Όσο για τις διατεταγμένες επισκέψεις στο βράχο της Ακρόπολης υπό το σελήνηφως, μόνο θλίψη μπορούν να προκαλούν.)

Η πόλη μετατρέπεται σε μνημείο της κατανάλωσης, της απάθειας και του «κάτσε στ' αβγά σου». Μόνο ο φόβος κυκλοφορεί ελεύθερα, ο φόβος των πλουσίων απέναντι στους φτωχούς και αντιστρόφως.

Να πώς περιγράφει ο καλιφορνέζος Μάικ Ντέιβις το Λος Άντζελες, την Πόλη των Αγγέλων, την πόλη των μεγάλων εξεγέρσεων:

«Στα περίχωρα συναντάμε τον Τοξικό Δακτύλιο, έναν κύκλο από γιγάντιους σκουπιδότοπους, χωματερές ραδιενεργών αποβλήτων και ρυπογόνων βιομηχανών. Καθώς κινούμαστε προς τα μέσα, περνάμε τις περίκλειστες (gated) περιοχές κατοικίας ή τα προάστια όπου περιπολεί η ιδιωτική αστυνομία, καθώς και μια ζώνη αυτο-αστυνομομένων μεσοαστικών κατοικιών, μέχρι που φτάνουμε σε ένα πεδίο ελεύθερων βολών, την κεντρική περιοχή των γκέτο και των συμμοριών. Εδώ, η υποδιεύθυνση της αστυνομίας του Λος Άντζελες ερευνά σε καθημερινή βάση πολλαπλάσιους φόνους από οποιοδήποτε άλλη τοπική αστυνομική μονάδα στη

χώρα. Τέλος, πέρα από αυτή τη “no go” περιοχή, βρίσκεται το ίδιο το επιχειρηματικό κέντρο. Σε ορισμένα τμήματα αυτής της περιοχής, τηλεοπτικές κάμερες και μηχανισμοί ασφαλείας σαρώνουν κάθε πεζό περαστικό.

Με το άγγιγμα ενός κουμπιού η προσπέλαση μπλοκάρεται, ενεργοποιούνται αλεξίσφαιρες θρόνες, κατεβαίνουν ρολά ανθεκτικά στις βόμβες. Η εμφάνιση του “ακατάλληλου ανθρώπου” πυροδοτεί έναν αθόρυβο πανικό. Βιντεοκάμερες ανοίγουν το στόμα τους. Σεικιουριτάδες αγγίζουν τις θήκες των όπλων τους. Ένας νέος τύπος ακρόπολης έχει αναδυθεί, που δεν στηρίζεται μόνο στα φυσικά φράγματα, στους ψηλούς φράχτες, το αγκαθωτό σύρμα και τις επιβλητικές πύλες, αλλά στο ολοένα και πιο αόρατο ηλεκτρονικό hardware».

Παρόμοιες αντιδράσεις, ίσως σε πιο ήπια κλίμακα, προκαλεί και η εμφάνιση ενός Αλβανού σε κάποιο σούπερ-μάρκετ πολυτελείας ή ενός πεζού (που δεν είναι έγχρωμος συνοδός παιδιού ή σκύλου) σε κάποιο «καλό» προάστιο. Μετά τις 9 το βράδυ, τα μόνα οχήματα που κυκλοφορούν στους δρόμους των «ακριβών» αμιγών περιοχών κατοικίας (εκτός από εκείνα των περιοίκων που φυλάσσονται σε ιδιότητα γκαράζ) είναι τα δίκυκλα των διανομέων πίτσας και τα ογκώδη τζιπ των ιδιωτικών εταιριών προστασίας.

Οι μόνοι «επιτρεπτοί» ήχοι που ακούγονται σ’ αυτούς τους δρόμους είναι ο βόμβος των αυτοκινήτων και τα γαβγίσματα των σκύλων από τους κήπους και τα μπαλκόνια. Όλοι οι άλλοι ήχοι —βήματα, τραγούδια, βρισίδια, χαλικιού που γλιστράει, μεθυσμένες κουβέντες της νύχτας— είναι εξ ορισμού ύποπτοι.

Οι λειτουργίες της πόλης ολοένα και διαχωρίζονται (και όταν γειτνιάζουν, αυτό γίνεται με σκοπό το κέρδος) —το εμπόριο μεταφέρεται στα εμπορικά κέντρα και στα μεγάλα σούπερ-μάρκετ, η περιοχή των πανεπιστημίων μετατρέπεται σε περιφραγμένο ακαδημαϊκό στρατόπεδο, οι περιοχές κατοικίας απομονώνονται με τα συστήματα μονοδρόμησης και την ελεγχόμενη στάθμευση. Οι κινηματογράφοι απομακρύνονται από το κέντρο της πόλης και μεταφέρονται στα λεγόμενα multiplex, σε ογκώδη κουτιά με τεράστια υπόγεια γκαράζ και πολλές μικρές αίθουσες προβολής. Τα συγκροτήματα αυτά συνήθως χτίζονται πλάι ή μέσα σε εμπορικά κέντρα: παρκάρις, ψωνίζεις, άντε, ξεπετάς στα γρήγορα και μια ταινία.

Η πόλη ιδιωτικοποιείται και μωραίνεται, για να θυμηθούμε την ετυμολογία της λέξης. Πλάι στις πόλεις-φρούρια, όπως το Λος Άντζελες, που ορισμένα χαρακτηριστικά τους συναντάμε σε μικρογραφία σε όλες τις μεγαλουπόλεις του κόσμου, εμφανίζονται και οι πόλεις-κατακόμβες, όπως στο Χιούστον. Εδώ, κάτω από την περιοχή των γραφείων στο κέντρο της πόλης, έχει ανοιχτεί ένα τεράστιο υπόγειο σύστημα: διαβάσεις με συνολικό μήκος γύρω στα δέκα χιλιόμετρα. Αυτό το δίκτυο, που αποκαλείται «σύστημα σύνδεσης» (connection system), είναι εντελώς ιδιωτικό. Η πρόσβαση δε γίνεται από το δρόμο, αλλά μόνο από τα πολυτελή ισόγεια των τραπεζών και των εταιριών πετρελαιοειδών που δεσπόζουν στο Χιούστον. Έτσι καθιερώνεται ένας άλλος τύπος αστικού γκέτο. Οι δρόμοι, όπου κυριαρχούν τα αυτοκίνητα, έχουν αποδοθεί στους φτωχούς, κυρίως τους ανέργους, ενώ αυτοί που έχουν σταθερή δουλειά ψωνίζουν και κάνουν μπίζνες μέσα σε κλιματιζόμενες συνθήκες άνεσης και ασφάλειας.

Η εμφάνιση και η ενίσχυση των «ιδιωτικών εταιριών προστασίας», όπως εύσημα αποκαλείται η ιδιωτική αστυνομία, είναι άλλη μια ένδειξη της πολιτικής των «κλειστών θυρών» που εφαρμόζεται και στη χώρα μας. Στην Αμερική, τον παράδεισο της ελεύθερης αγοράς, ο αριθμός των ιδιωτικών αστυνομικών υπερβαίνει κατά πολύ εκείνον της κρατικής

αστυνομίας. Σε ορισμένες πολιτείες, ακόμα και οι φυλακές γίνονται ιδιωτικές, με την επίσημη δικαιολογία ότι το κόστος λειτουργίας τους είναι μικρότερο από το αντίστοιχο των πολιτειακών.

Έχουμε ήδη εξοικειωθεί με την παρουσία ένοπλων ιδιωτικών αστυνομικών στις τράπεζες, στα γραφεία των μεγάλων επιχειρήσεων, με τη δημοτική αστυνομία —μένει να συνηθίσουμε την ύπαρξη ιδιωτικών αστυνομικών στους χώρους δουλειάς και, ενδεχομένως, της πανεπιστημιακής αστυνομίας.

Η κατοικία φρούριο

Συχνά στις πλούσιες κατοικίες συναντάμε δύο πόρτες εισόδου, δύο επίπεδα προσπέλασης, με κυμαινόμενο βαθμό «οικειότητας». Η πόρτα που βλέπει στο δρόμο είναι αδιαφανής, βαριά και αδιαπέραστη, ένα φυλάκιο χωρίς φρουρό στο συνεχές τείχος της περιφραξής. Αυτός που θα τη διαβεί, διασχίζει έναν περίβολο με γκαζόν και αντικρίζει την εξώπορτα της μονοκατοικίας ή της οικογενειακής πολυκατοικίας. Επίσης κλειδωμένη, αλλά κατά κανόνα πιο φιλική προς τον επισκέπτη.

Οι κατοικίες των μεγιστάνων και των υπομεγιστάνων, όπως και τα γραφεία των μεγάλων επιχειρήσεων, ακολουθούν την ίδια λογική. Η οχυρωματική τέχνη αναβιώνει στις μέρες μας: όχι με τάφρους, κινητές γέφυρες, πύργους και προμαχώνες, αλλά με ηλεκτρονικά συστήματα παρακολούθησης.

Και οι μικροαστικές πολυκατοικίες φρουροποιούνται το κατά δύναμιν. Καθώς ο θυρωρός έγινε είδος πολυτελείας, η εξωτερική πόρτα πρέπει να κλειδώνει, ενώ οι πόρτες των διαμερισμάτων εξοπλίζονται με μπάρες και κλειδαριές ασφαλείας.

Καθώς δεν μπορούμε να καταπολεμήσουμε την εγκληματικότητα, τουλάχιστον ας προφυλαχτούμε. Το κακό παραμονεύει, αλλά μπορούμε να το αποφύγουμε, όπως συμβαίνει και με το AIDS. Η εμπορικά υπερπετυχημένη αμερικανική ταινία *Μόνος στο σπίτι*, όπου πρωταγωνιστεί ο μικρούλης Μακόλεϋ Κάλβιν, εκφράζει με ανατριχιαστικό κνισμό το μέσα και το έξω, και το «κακό» που προσπαθεί να εισβάλει στο οικογενειακό άδυτο.

Αν κάνουμε μια πρόχειρη αρχιτεκτονική αναδρομή, παρατηρούμε ότι η εξώπορτα της κατοικίας, η είσοδος ήταν κάποτε ένα από τα πιο σημαντικά μορφολογικά στοιχεία του κτιρίου, και συχνά συνδύαζε τη θεατρικότητα, την έμφαση στο στοιχείο της υποδοχής, με την επιβλητικότητα. Σκαλοπάτια, μεγαλόπρεπα θυρώματα, υπέρθυρα, στέγαστρα, αετώματα, στεγασμένες βεράντες εισόδου, πλευρικά παράθυρα, φεγγίτες με πολύχρωμα βιτρό, έμφαση στα εξωτερικά διακοσμητικά στοιχεία (κλειδαριές και μεντεσέδες από σφυρηλατημένο σίδηρο, γραμματοθυρίδες, ρόπτρα). Εννοείται πως αναφερόμαστε στις κατοικίες των αστών και των μικροαστών των πόλεων, καθώς οι πόρτες των φτωχών κατοικιών απλώς αντέγραφαν εκείνες των πλουσίων, αν και συχνά η μαστοριά του χειροποίητου ξεπερνούσε την ευτέλεια των υλικών και τον περιορισμό της μίμησης. Πάντως, πέρα από την αναπόφευκτη επιδεικτικότητα, τη συχνά κραυγαλέα, κυριαρχεί το τελετουργικό στοιχείο της υποδοχής. Ακόμα και μετά την εμφάνιση του ηλεκτρισμού, το χειροκίνητο ρόπτρο παραμένει —σύμβολο οικειότητας και καλωσορίσματος.

Ακόμα και σε πόρτες που μιμούνταν τις μεσαιωνικές, με τα βαριά ταμπλαδωτά φύλλα και τους ογκώδεις μεντεσέδες ή τις κεφαλές των ήλων, συναντάμε παιχιδιάρικα στοιχεία που αίρουν το φρουριακό τους χαρακτήρα. Οι γυάλινες επιφάνειες στο φύλλο της πόρτας είχαν σκοπό το φωτισμό του χολ της εισόδου, αλλά και ταυτόχρονα την οπτική επικοινωνία του έξω με το μέσα.

Ένα επίσης σημαντικό χαρακτηριστικό της πόρτας ήταν κάποτε η διαφοροποίηση της εσωτερικής και της εξωτερικής όψης της. Η πόρτα ήταν κομμάτι του σπιτιού, αλλά ταυτόχρονα ανήκε και στο δρόμο, συμμορφωνόταν μορφολογικά με το ύφος του, και ταυτόχρονα αποτελούσε τμήμα αυτού του ύφους. Οι εξώπορτες των πολυκατοικιών από αλουμίνιο και γυαλί είναι απαράλλαχτες από μέσα κι απ' έξω. Το ίδιο πρόσωπο ύφους συναντάμε στο κοινόχρηστο χολ της πολυκατοικίας και στο δρόμο που ανήκει σε όλους.

Ο «ανοιχτός» χαρακτήρας της εξώπορτας δεν εκφράζει βέβαια την ψυχική απλοχωρία του οικοδεσπότη ούτε φανερώνει την ύπαρξη μιας κοινωνίας χωρίς στεγανά. Ας μην ξεχνάμε ότι όλα τα αστικά και μεσοαστικά σπίτια είχαν κάποτε υπηρέτες, που αγρυπνούσαν για την παραβίαση του σπιτιού από κάθε παρείσακτο. Σήμερα που η συντήρηση υπηρετικού προσωπικού είναι αντιοικονομική, η πόρτα αναλαμβάνει λειτουργίες περιφρούρησης, αυτοαστυνόμευσης.

Η πόρτα διαχωρίζει την κατοικία από το δρόμο. Μόνο που σήμερα ο δρόμος δεν είναι πεδίο μύησης (αυτό το αναλαμβάνει η μικρή θόνη, ένα παγκόσμιο πεδίο μίμησης), αλλά αναγκαίο κακό. Ένα ναρκοπέδιο που υποχρεωτικά το διασχίζουμε όσο πιο γρήγορα μπορούμε. Όσο περισσότερο υπερυψώνεται η κατοικία από το δρόμο τόσο περισσότερη ησυχία και ασφάλεια εξασφαλίζει στους ενοίκους της —γι' αυτό και οι τελευταίοι όροφοι των πολυκατοικιών είναι πιο ακριβοί και περιζήτητοι, και όχι για τις φέτες της «θέας» που προσφέρουν.

Κάποτε η εξωτερική πόρτα της κατοικίας ήταν από τα πιο προσεγμένα στοιχεία ενός κτιρίου και το άνοιγμά της διαφήμιζε την ευμάρεια αλλά και τη φιλόξενη ατμόσφαιρα του σπιτιού —οι γλάστρες στο πλακοστρωμένο χολ, το πορτ-μαντό, οι μπρούντζινες βέργες που συγκρατούσαν το στενόμακρο χαλί στη σανιδένια σάλα και γυαλιζόνταν τα Χριστούγεννα ή την ημέρα της ονομαστικής γιορτής του οικοδεσπότη. Σήμερα το χολ έχει καταργηθεί —και όχι μόνο επειδή οι εργολάβοι κατασκευαστές θέλουν να εξοικονομήσουν «ωφέλιμα τετραγωνικά», αλλά επειδή οι επισκέπτες και οι ένοικοι είναι τα ίδια πρόσωπα. Και, παραφράζοντας έναν Τσέχο παρατηρητή των ανθρώπινων, θα έλεγα ότι οι πόρτες (όπως και τα κτίρια) όχι μόνο δεν προσπαθούν να είναι όμορφες αλλά δεν κάνουν και καμιά απόπειρα να μην είναι άσχημες.

Οι πόρτες χωρίζουν το δρόμο από από την κατοικία, τον κοινόχρηστο διάδρομο από το διαμέρισμα, το μέσα από το έξω. Οι πόρτες εγγυώνται ότι κανείς άσχετος ή ανεπιθύμητος δε θα εισβάλει, δε θα μας ενοχλήσει. (Αν το επιθυμεί, μπορεί να δοκιμάσει το τηλεφώνο, αλλά κι έτσι μπορεί να τον αποπέμψει ευγενικά ο αυτόματος τηλεφωνητής.)

Μια από τις πιο συνηθισμένες εκφράσεις στα καθομιλούμενα αγγλικά της είναι το «space» ή το «breathing space», δηλαδή ο προσωπικός μου χώρος. Καθώς δεν ορίζουμε τη ζωή μας, δεν ορίζουμε την πόλη μας, δεν ορίζουμε το δρόμο μας, μπορούμε τουλάχιστον να ορίζουμε το «χώρο» μας, κυριολεκτικά και μεταφορικά. Οι εργαζόμενοι στις επιχειρήσεις με ανθρώπινο πρόσωπο μπορούν να κολάνε φωτογραφίες στους τοίχους του χώρου

δουλειάς τους ή να στολίζουν με φυτά ή με μικροαντικείμενα το γραφείο τους, ασφαλώς μέσα σε ορισμένα όρια, όπως ακριβώς οι κατάδικοι μπορούν να κάνουν μικροεπεμβάσεις στη διακόσμηση του κελιού τους. Το δωμάτιο του παιδιού ή του εφήβου θεωρείται ξένη επικράτεια για τα λοιπά μέλη του σπιτιού. (Μάλιστα, σε καταστήματα με είδη δώρων πωλούνται ταμπελίτσες, με τυπωμένες τυποποιημένες εξυπναδούλες, που κρέμονται από το πόμολο της πόρτας και αποθαρρύνουν τους ανεπιθύμητους.)

Πόρτες συμβολικές

Δε θα αναφερθώ στις Υψηλές Πύλες της εξουσίας, δημόσιας και ιδιωτικής, που τονίζονται με τις σωματοφυλακές και τα ιερατεία, τους διαδρόμους, τους προθαλάμους. Συμβολικές είναι και οι πόρτες που για να τις διαβείς πρέπει να γνωρίζεις το σύνθημα, όπως οι πόρτες των νυχτερινών κέντρων. Χωρίς να ζούμε σ' εποχή ποτοαπαγόρευσης, εφαρμόστηκε και στην Ελλάδα ο θεσμός του «φείς κοντρόλ» ή της τρύπας του Ιούδα: ένας σωματώδης κύριος στην είσοδο του κλαμπ, ο οποίος κρίνει ποιοι τηρούν τις ενδυματολογικές και ηλιακές προδιαγραφές για την είσοδο στο μικρό περίκλειστο παράδεισο. Κατά κανόνα περνούν όλοι, ιδίως όταν το μαγαζί έχει αναδουλειές, γεγονός που σημαίνει ότι ο έλεγχος είναι μια καθιερωμένη τελετουργία, με περισσότερο συμβολικό παρά πρακτικό χαρακτήρα. Το ενδιαφέρον είναι ότι οι θαμώνες αποδέχονται αυτή την ταπεινωτική εξέταση. Η αναμονή και η έγκριση είναι οι κανόνες του παιχνιδιού. Ο πελάτης πρέπει να έχει την αίσθηση όχι ότι διαλέγει, αλλά ότι τον διαλέγουν, τον εγκρίνουν, τον ξεχωρίζουν. Ότι αποτελεί μέλος μιας φυλής ή μιας ομάδας επιλέκτων. Της φυλής της νεότητας, των αγαπημένων παιδιών της νύχτας. Με άλλα λόγια, ο προσωπο-έλεγχος δεν αυξάνει το «πρεσιτζ» του καταστήματος, αλλά έμμεσα και το πρεσιτζ του θαμώνα.

Το φείς κοντρόλ δεν περιορίζεται στα νυχτερινά στέκια. Η συνέντευξη, το «ιντερβιού» για πρόσληψη είναι μια άλλη πόρτα, που ανοίγει πολύ πιο δύσκολα και ανταποκρίνεται σε πολύ πιο περίπλοκα συνθήματα. Η πόρτα της εργασίας έχει γίνει σήμερα η πιο εκλεκτική, η πιο απαρραβίαστη. Και για να την περάσεις, πρέπει να γίνεις ολόκληρος ένα σύνθημα: ένας κωδικός που πείθει ότι είσαι «δικός» τους.

Η πόρτα της δουλειάς απαιτεί άλλου είδους πολιορκητική τεχνική. Τα βιογραφικά σημειώματα είναι επίσης ένα είδος ελέγχου όχι του προσώπου, αλλά της προσωπικότητας συνολικά. Εδώ ο υποψήφιος απευθύνεται στον αόρατο πορτιέρη και καταθέτει τα κοινωνικά του διαπιστευτήρια. Πέρα από σπουδές και προϋπηρεσία, καταγράφει τα χόμπι, την οικογενειακή του κατάσταση, τα ταλέντα του, ενώ στην προσωπική επαφή πρέπει να πείσει τον εξεταστή ότι η πρόσληψή του εξυπηρετεί τα συμφέροντα της επιχείρησης.

Οι εξετάσεις, η αποδοχή και η απόρριψη τείνουν να γίνουν στοιχεία της καθημερινής ζωής και συμπεριφοράς. Οι πανελλήνιες εξετάσεις και το σύστημα της παραπαιδείας είναι οι «στενές πύλες» της εποχής μας, η πόρτα που διαχωρίζει τους (προσωρινά) πετυχημένους από τους κομμένους. Αντίστοιχα, συμβολικές πύλες διαχωρίζουν τους έχοντες εργασία από τους ανέργους, τους δημόσιους υπαλλήλους από τους ιδιωτικούς, τους ιδιοκτήτες από τους ενοικιαστές, τους άτεκνους από τους πολύτεκνους ενοικιαστές, τους μόνιμους κατοίκους

από τους επισκέπτες. Τους επαίοντες από τους αδαείς. Τους υποψιασμένους από τους άσχετους. Τους Πολωνούς ελαιοχρωματιστές από τους ντόπιους. Τους «δικούς μας» από τους λιγότερο δικούς μας. Τους σωστούς αριστερούς από τους λιγότερο σωστούς.

Πόρτες χωρίς κλειδαριές, φυλακές χωρίς σίδερα

Στα πολύωροφα μέγαρα των μεγάλων επιχειρήσεων ή στα δημόσια κτίρια υψηλής τεχνολογίας συναντάμε ποικίλα επίπεδα προστασίας. Μαγνητικές κάρτες και κωδικοί συνδυασμοί που αντικαθιστούν τις κλειδαριές, ανιχνευτές φωνής, μηχανήματα που σκανάρουν τον αμφιβληστροειδή. Η αστυνόμευση έχει γίνει ηλεκτρονική και οι κλειδαριές είναι αόρατες. Οι πόρτες ανοίγουν σαν ένας καλογυμνασμένος σκύλος που υπακούει μόνο στη φωνή του αφέντη του. Η κατοχή της ειδικής κάρτας που ανοίγει την πόρτα των τελευταίων ορφων είναι ένδειξη υψηλής ιεραρχικής θέσης.

Αντίστοιχα, το ηλεκτρονικό βραχιόλι, που το φορούν ορισμένες κατηγορίες καταδίκων στον καρπό τους, είναι μια κινητή απαγορευτική πόρτα. Αν ο υπό περιορισμό «κρατούμενος» ξεμαρκώνει από την επιτρεπτή περιοχή (το σπίτι του ή μια ορισμένη ακτίνα γύρω απ' αυτό), αυτόματα ενεργοποιείται ένας συναγερμός που ειδοποιεί τους δεσμοφύλακες και τους επιτηρητές του. Το μέτρο αυτό, που σκοπό έχει την αποσυμφόρηση των φυλακών και τη μείωση του κόστους του σωφρονιστικού συστήματος, χρησιμοποιείται ήδη σε ορισμένες πολιτείες στην Αμερική και πρόσφατα προτάθηκε να εφαρμοστεί στην Αγγλία γι' ανήλικους παραβάτες, ξεσηκώνοντας πλήθος διαμαρτυριών. Με άλλα λόγια, ο Γιάννης Αγιάννης της εποχής μας δε θα είναι κλεισμένος στο κάτεργο, αλλά θα κουβαλά το κάτεργο πάνω του. Εξάλλου, τώρα που ο κόσμος τείνει να γίνει «ένα απέραντο γραφείο», ο σύγχρονος εργαζόμενος διαρκώς μεταφέρει, μ' έναν τρόπο, το εργασιακό του κάτεργο. Το κινητό τηλέφωνο δεν είναι μόνο μέσο επίδειξης, αλλά και μέσο ελέγχου των κινήσεων του εργαζομένου καθ' όλο το 24ωρο. Προέκτασή του, ο υπολογιστής βραχιολάκι (που έχει σχεδιαστεί, αλλά δεν παράγεται ακόμα μαζικά) ή το φορητό γραφείο-μπαούλο, που ήδη διατίθεται στην αμερικανική αγορά.

Η ηλεκτρονική επιτήρηση επεκτείνεται στους χώρους εργασίας: ο εργοδότης έχει τη δυνατότητα να γνωρίζει πόσο εργάσιμο χρόνο ξοδεύει ο υπάλληλος για τις ατομικές του ανάγκες: στην τουαλέτα, στα τηλεφωνήματα, στο διάλειμμα για κολατσιό. Ας μην ξεχνάμε ότι σε πολλές επιχειρήσεις εφαρμόζεται το «open plan» στη διάταξη των ατομικών γραφείων —δεν υπάρχουν πόρτες, μόνο χαμηλά διαχωριστικά που χωράνε ένα γραφείο μ' ένα κομπιούτερ, ένα εργονομικό κάθισμα εργασίας, άντε, κι έναν καλάθο αχρήστων. Ο υπάλληλος δουλεύει όπως ο βιομηχανικός εργάτης: διαρκώς εκτεθειμένος στα βλέμματα των άλλων. Η απόκτηση ιδιαίτερου γραφείου, με πόρτα που κλείνει και παράθυρο είναι σημάδι ανόδου στην ιεραρχία της επιχείρησης. Ο υπάλληλος γίνεται στέλεχος και αποκτά λίγα ψίχουλα ατομικότητας.

Πόρτες και ψευδόπορτες της γνώσης

Εδώ οι πόρτες δεν οροθετούνται με σαφήνεια. Η ιστορία της γνώσης είναι μια διαδρομή γεμάτη γοητευτικές πλάνες, άλματα και πτώσεις, απογοητεύσεις και κατακτήσεις. Συχνά

οι πόρτες αποδεικνύονται καταπακτές που μας στέλνουν πιο πίσω και από το σημείο εκκίνησης ή οδηγούν σε αδιέξοδα. Όμως αυτή η αένια προσπάθεια της δοκιμής, της επαλήθευσης ή της διάψευσης, της κατάρρευσης των παλιών νόμων και της ανάδυσης νέων δεν είναι απλώς ο δρόμος για τη γνώση· είναι η ίδια η γνώση. Δεν έχουμε να κάνουμε με πόρτες κατακόρυφες, αλλά με το Λαβύρινθο του Δαίδαλου σε ολόγραμμο.

«Δεν ξέρω πώς μπορεί να φαίνομαι στον κόσμο, αλλά εγώ βλέπω τον εαυτό μου σαν ένα αγοράκι που έπαιξε στην ακροθαλασσιά και πού και πού ξεχνιόταν καθώς έβρισκε ένα βότσαλο πιο λείο ή ένα κοχύλι πιο όμορφο από τα συνηθισμένα, ενώ ο μεγάλος ωκεανός της αλήθειας εκτεινόταν ανεξερεύνητος μπροστά του», έγραφε ο Νεύτων λίγο πριν από το θάνατό του.

Σήμερα, στις απαρχές της έκρηξης της πληροφορικής, δημιουργείται τεχνητά η ευφορία ότι τα κλειδιά καταργήθηκαν, ότι ο καθένας μπορεί μέσω του Ίντερνετ και των δικτύων να ταξιδέψει ή, μάλλον, να «βολτάρει» παντού.

Στην πραγματικότητα, το κύριο που εξασφαλίζει το Ίντερνετ είναι ο κατακλυσμός του χρήστη με χιλιάδες ενημερωτικά προσπεκτους, που όμως δεν καταλαμβάνουν όγκο, όπως περίπου συμβαίνει με τα φυλλάδια που φιλοξενούνται στις κυριακάτικες εφημερίδες.

Με τον ίδιο τρόπο «φυλλαδοποιείται» και η επιστήμη, τεμαχίζεται σε εύπεπτες φέτες πληροφοριών. Οι αρχές της επιστημονικής μεθόδου εγκαταλείπονται για τους ειδήμονες. Τώρα μπορούμε να τσατραπατρίζουμε και ολίγα περί μαύρων τρυπών και Μπινγκ-Μπανγκ, να τα χώνουμε στην καθημερινή μας ομιλία ή στην πολιτική μας αρθρογραφία, σαν τους ελληνοαλλοδαπούς διαλόγους άνευ διδασκάλου που προμηθεύονται οι τουρίστες. Τώρα μπορούμε να εξοικειωθούμε αν όχι με την επιστήμη, τουλάχιστον με τα ντεσού της.

Ψευδόπορτες προς την επιστήμη, αλλά και πύλες θριαμβικές προς την παραεπιστήμη, την παραψυχολογία και τον αποκρυφισμό.

Για τη σύγχρονη παραεπιστήμη, η γνώση δεν πηγάζει από την εξωτερική πραγματικότητα, αλλά από την προσωπική μας «ματιά» κι επομένως οι πόρτες δε βρίσκονται έξω αλλά εντός μας. Μέσα μας πρέπει να κοιτάξουμε για να γνωρίσουμε τον κόσμο, το σπινθήρα του θείου.

Άνθρωποι που στην επαγγελματική και προσωπική τους ζωή συμπεριφέρονται με άψογο πραγματισμό, που συχνά προασπίζονται με ληστρική κτηνωδία τα συμφέροντά τους, υιοθετούν με εκπληκτική ευκολία μυστικιστικές και ενορασιακές αντιλήψεις για τον κόσμο. Όσο για το κλειδί που ανοίγει την εσωτερική τους πόρτα, αυτό μπορεί να είναι κάποια εκδυτικοποιημένη παραλλαγή μιας ανατολίτικης φιλοσοφίας, οι μαγικοί κρύσταλλοι, η αστρολογία, οι λεγόμενες εναλλακτικές θεραπείες κ.λπ. Ίσως ο μυστικισμός να είναι το άλλοθι για μια συμπεριφορά που γίνεται ολοένα και πιο αρπακτική —πεδίο εκδήλωσης των ευαισθησιών μας δεν είναι ο εξωτερικός κόσμος, αλλά το εσωτερικό μας τοπίο. Και σ' αυτό το τοπίο δεν υπάρχει καλό και κακό, αληθινό και ψευδές.

Ο διπλός χαρακτήρας του περάσματος εκφράζεται παραστατικά στις πόρτες της φύσης. Με την πρώτη πόρτα-βράχο στο στόμιο της σπηλιάς ο άνθρωπος έκλεισε τη φύση απ' έξω αλλά ταυτόχρονα άνοιξε άλλες πόρτες προς την πρόοδο και τον πολιτισμό. Με κάθε επέμβαση του ανθρώπου στο φυσικό περιβάλλον κλείνουν κάποιες πόρτες και ανοίγουν κάποιες άλλες. Όμως οι πόρτες της φύσης δεν ανοίγουν με γεωτρήματα, ανατινάξεις και μηχανοκίνητες διμοιρίες. Πέρα από την επίγνωση του μεγέθους μας και της προσωρινότητάς μας, χρειάζεται η κατάργηση των σχέσεων εκμετάλλευσης ανθρώπων από άλλους αν-

θρώπους. Η λεηλασία της φύσης είναι προέκταση της λεηλασίας της ανθρώπινης πνευματικής και σωματικής ενέργειας. Συνχά μιλάμε για τη γενναιοδωρία ή την εκδικητικότητα και την αδιαφορία της φύσης, αποδίδοντας συναισθήματα και ανθρώπινες ιδιότητες σε κάτι που υπάρχει ανεξάρτητα και ταυτόχρονα μαζί με τον άνθρωπο. Προς το παρόν, η σχέση μας με τη φύση παραμένει κατά βάση εκμεταλλευτική και, στην καλύτερη των περιπτώσεων, αμήχανη. Όπως ο Νεύτων, στεκόμαστε στο κατώφλι, μετέωροι ανάμεσα σε αστραφτερές φέτες πληροφοριών και ωκεανούς άγνοιας. Πέρα από ευχολόγια, κινδυνολογίες και ηθικολογίες περί προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος κ.λπ., το σίγουρο είναι ότι η φύση δεν αποκαλύπτεται στους κατακτητές της και ούτε παρέχει τίτλους κυριότητας. Οι πόρτες της παραμένουν αν όχι ερμητικά κλειστές, πάντως απατηλές και μισάνοιχτες.

Στην παγκόσμια μυθολογία και στα λαϊκά παραμύθια συναντάμε ιστορίες για πόρτες ιδιότροπες, παιχνιδιάρες κι εκλεκτικές. Πόρτες που το πέρασμά τους απαιτεί τόλμη, πονηριά, ανατροπή των φαινομένων. Από τις Συμπληγάδες και τη σπηλιά του Αλή Μπαμπά μέχρι τις πόρτες-παγίδες στα κινηματογραφικά παραμύθια του Σπίλμπεργκ. Η πόρτα που οδηγεί στην ελευθερία δεν ανοίγει με το πάτημα ενός κουμπιού. Το ίδιο ισχύει για τις πόρτες της γνώσης, της δημιουργίας, της τέχνης. Ο καθένας μας κατέχει —ή μάλλον είναι ο ίδιος— ένα τμήμα του περίπλοκου συνδυασμού, αλλά για το άνοιγμά της πόρτας απαιτείται το συνταίριασμα, ο συντονισμός της γνώσης και του πάθους, της ατομικής έμπνευσης και του συλλογικού μόχθου. Οι απαντήσεις δε βρίσκονται ξεχασμένες κάπου «μέσα μας», δεν ανάγονται σε κάποια μυθική εποχή αθωότητας. Εμείς οι ίδιοι είμαστε θραύσματα της απάντησης.

Πόρτες περάσματα

Το ανοιχτό και το κλειστό, το συμπαγές και το διάφανο, η μοναξιά και το πλήθος, η οικειότητα και η διάχυση, είναι ενότητες απαραίτητες για μια αρμονική σχέση με τη φύση, την πόλη και τους άλλους. Εξάλλου, η φύση δεν είναι πίστα αεροδρομίου —οι κόλποι, τα υψώματα, οι σπηλιές, οι αναπάντεχες στροφές, τα πετάσματα των δέντρων και των βουών, όλα συντελούν στην ομορφιά και τον πλούτο της.

Αντίστοιχα και η πόλη χρειάζεται τις πόρτες της, τα περάσματά της. Η αρχιτεκτονική των κτιρίων και της πόλης, οι σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους και με τη φύση μπορούν να ενθαρρύνουν το πέρασμα, την εξερεύνηση, την ανακάλυψη. Η πόρτα δεν είναι σταθμός, αλλά πέρασμα. Αντί για πόρτες-τείχη, πόρτες θωρακισμένες κι άπαρτες, πόρτες που συνθλίβουν και αποκλείουν, η εποχή μας προσφέρει τη δυνατότητα να ανακαλύψουμε πόρτες που θα οδηγούν σε άλλες πόρτες, σε περάσματα που θα είναι ταυτόχρονα καινούρια και παλιά.

Οι πόρτες της γνώσης, της φύσης, της φιλίας και της ελευθερίας, της περιπέτειας και της τέχνης, κοντολογίς όλων αυτών των πραγμάτων που θεωρούμε «μεγάλα» και που δίνουν νόημα στη ζωή μας, δεν είναι σταθμοί διόδων, ούτε φυλάκια ελέγχου. Κανείς δεν είναι ο αποκλειστικός κάτοχος των κλειδιών τους, κανείς δεν έχει την εξουσία του «δεσμείνω και του λύειν». Και το πέρασμά τους καθόλου δε μοιάζει με τη θριαμβική είσοδο του νικητή στρατηγού ή αυτοκράτορα.

Η αποξένωση από το χώρο της πόλης και η κρίση της συλλογικής μνήμης

Τα ιστορικά κέντρα των πόλεων και οι χωρικές σταθερές

Ο 19ος αιώνας έφερε δραματικές αλλαγές στη μορφή της παραδοσιακής πόλης. Εντειχισμένες και οριοθετημένες, παρότι τις αλλαγές που είχαν εγγραφεί στο σώμα τους μετά το μεσαίωνα, οι πόλεις γνώρισαν μια χωρίς προηγούμενο διάσπαση της συνοχής τους με τη συσσώρευση νέων πληθυσμών και δραστηριοτήτων και τη χωρίς όρια επέκταση, αναδιάταξη και επανασχεδιασμό του χώρου τους, ώστε ν' ανταποκρίνεται στις νέες ανάγκες κίνησης του κεφαλαίου.

Η έκρηξη της βιομηχανικής παραγωγής και η νέα λειτουργία της πόλης ως τεράστιας, ενιαίας αγοράς εμπορευμάτων, μαζί με τη διαμόρφωση ενός σύνθετου πλέγματος θεσμών κρατικής εξουσίας, συμβαδίζουν με την απώλεια ενός κατανοητού χωρικού νοήματος για τις λαϊκές τάξεις και τους κατοίκους τους. Τόσο οι προλεταριοποιημένες αγροτικές μάζες, χωρίς εμπειρία αστικής κατοίκησης, όσο και οι προηγούμενοι κάτοικοι των πόλεων αποκόπτονται από τις χωρικές σταθερές που είχαν σωρευτικά διαμορφώσει μέσα από την εμπειρική παράδοση κατοίκησης και νοηματοδότησης του χώρου.

Η πόλη είναι συλλογική ανθρώπινη κατασκευή, έργο των ανθρώπινων χεριών και από τη φύση της διαχρονική, ταλαντευόμενη ανάμεσα στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον. Δεν εκθέτει μια εξελικτική ανάπτυξη σταδίων και εποχών, αλλά αντίθετα αποκαλύπτει το πέρασμα του χρόνου σε στρώματα και ίχνη. Το ιστορικό κέντρο, ταυτιζόμενο συνήθως με το κέντρο, δηλαδή την πυκνώση της πόλης με το μεγαλύτερο ιστορικό βάθος, μπορεί να χαρακτηριστεί το ίδιο ως προνομιακός συντελεστής διαχρονικής αστικότητας και ν' αποτελέσει ενδιαφέρον πεδίο μελέτης των μετασχηματισμών και των σταθερών της πόλης.

Η πόλη μεταβάλλεται και σ' αυτή την αέναη κίνηση, το στρόβιλο της ιστορίας μετά το 19ο αιώνα, οι σταθερές της ανθρώπινης ύπαρξης αναζητούνται στη μνήμη, η οποία με τη σειρά της αναζητά τις διαβάσεις της. Η πόλη είναι από μόνη της θεματοφύλακας της ιστορίας, που η επανασύστασή της μπορεί να γίνει με τάξη, επιμέλεια και, συνήθως, χωρίς χάσματα.

Αλλά οι χώροι της πόλης, τα αρχιτεκτονικά τοπία με τη ζωή που εγγαράσσεται σ' αυτά,

---

Η Ελένη Πορτάλιου είναι επικ. καθηγήτρια στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Τμήμα Αρχιτεκτόνων. Το παρόν κείμενο αποτελεί Εισήγηση στα Σεμινάρια του Αιγαίου (Μήλος, Αύγουστος 1996) με θέμα «SPACE INEQUALITY AND DIFFERENCE: FROM "RADICAL" TO "CULTURAL" FORMULATIONS» (Αριστοτέλειο Πανεπ. Θεσ/νίκης - ΕΜΠ - Πανεπιστήμιο Αιγαίου).

οι μορφές, αποτελούν και ενεργούς τροφοδότες της μνήμης που, αντίθετα με την ιστορία, είναι αποσπασματική και παλινδρομεί.

Η πόλη είναι, λοιπόν, γεννήτορας της συλλογικής μνήμης και, αντίστροφα, λειτουργεί ως οδηγός ανάγνωσης και οικειοποίησης του χώρου της πόλης για τις κοινωνικές ομάδες και τα άτομα. Τροφοδοτεί την εμπειρία που, όπως λέει ο Welter Benjamin, «είναι υπόθεση της παράδοσης στη συλλογική και την ιδιωτική ζωή. Σχηματίζεται όχι τόσο από επιμέρους δεδομένα, αυστηρά εντοπισμένα στην ανάμνηση όσο από συσσωρευμένα, συχνά μη συνειδητά στοιχεία, που συρρέουν στη μνήμη»¹.

Η σχέση των λαϊκών τάξεων και των κατοίκων της πόλης με το ιστορικό κέντρο επιδέχεται αναγνώσεις σε πολλαπλά επίπεδα, πλην όμως εδώ κυρίως υπάρχουν κατατεθειμένες σταθερά οι αφευδείς μαρτυρίες της διαχρονικότητας της πόλης.

Στοιχεία διάρκειας

Οι χωρικές σταθερές στην ιστορία της πόλης

Τα ιστορικά κέντρα των πόλεων ταυτίζονται με τις ίδιες τις πόλεις στη γέννησή τους και έρχονται από το βάθος του χρόνου. Σ' αυτό το χώρο συγκεντρώνονται τα στοιχεία εκείνα της πόλης που χαρακτηρίζονται από διάρκεια, δηλαδή τη σταθερή παρουσία τους παρόλες τις πιθανές μεταβολές μέσα στους μετασχηματισμούς της πόλης.

Ο Baudelaire έγραφε: «Le vieux Paris n'est plus (la forme d'une ville/change plus vite, hélas! que le coeur d'un mortel)»². Και ο Aldo Rossi λέει: «Τα σπίτια της παιδικής μας ηλικίας παλιώνουν και, καθώς η πόλη αλλάζει, συχνά σβήνει τις αναμνήσεις μας»².

Όμως το σχέδιο πόλης, τα μνημεία, ορισμένα δημόσια κτίρια και ορισμένοι τύποι κτιρίων, στην κλίμακα της πόλης και την κλίμακα της αρχιτεκτονικής, αποτελούν αναφορές ριζωμένες στο χρόνο που παραδίδονται από εποχή σε εποχή, επιτρέποντας στην πόλη συνολικά ν' αποκτήσει ρίζες στην ιστορία.

Κατά τον Marcel Poëte οι πόλεις τείνουν να παραμείνουν στους άξονες ανάπτυξής τους, διατηρούν τις χαράξεις τους, εξελίσσονται σύμφωνα με την κατεύθυνση και τη σημασία των πιο παλιών συντελεστών τους³. Το σχέδιο πόλης αφορά τη δομή του δημόσιου χώρου και συνδέεται με τους δύο τύπους της πυκνής υπαίθριας αστικότητας —το δρόμο και την πλατεία— που χαρακτηρίζουν την ιστορία του ανθρώπινου πολιτισμού.

Παρά τις ριζικές επεμβάσεις που έγιναν το 19ο αιώνα στις πόλεις με τα επάλληλα μεσαιωνικά, αναγεννησιακά, μπαρόκ στρώματά τους και τη βίαιη αποκοπή από την προηγούμενη σχεδιαστική παράδοση, στα ιστορικά κέντρα τους έμειναν, ηβλημένα ή τυχαία, ίχνη του χρόνου που είχε κυλήσει.

Καθοριστικά στοιχεία των επεμβάσεων και των επεκτάσεων, όπως ο δακτύλιος που αντικατέστησε τα τείχη όταν γκρεμίστηκαν σε πολλές πόλεις, ή τα εγκλωβισμένα αποσπάσματα που χρειάζονται νοσταλγικά μάτια για να τα εξερευνήσουν, τα προγενέστερα ίχνη της δομής της πόλης μεταγράφονται με κάποιο τρόπο στους μετασχηματισμούς της.

Τα μνημεία παραμένουν εξαιρετικές μορφές τέχνης πάνω από την οικονομία και την πρακτική ανάγκη, διαπιστώνει ο Aldo Rossi, και γύρω απ' αυτά μπορεί ν' αρχίσει να ξανα-

γεννιέται μια πόλη⁴. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, η Ακρόπολη, έπαιξε αυτό το ρόλο για την Αθήνα.

Τα δημόσια κτίρια που δε γίνονται μνημεία, ανεξάρτητα από τους μετασχηματισμούς της χρήσης τους και αποσυνδεδεμένα από μια στενή λειτουργική προσέγγιση, με τη συμβολική σημασία και τη μορφή τους αποτελούν καθοριστικά στοιχεία που διαρκούν στην ταυτότητα της πόλης.

Η αποξένωση από το χώρο της πόλης

Η επαφή των κατοίκων της πόλης με τις σταθερές του σχεδίου και του δημόσιου χώρου, των μνημείων, των δημόσιων κτιρίων και ορισμένων κτιριακών τύπων υπόκειται στην αποξένωση που χαρακτηρίζει σταδιακά τις σχέσεις τους με το χώρο. Παρόλ' αυτά, αυτές οι σταθερές παραμένουν εκεί, ριζωμένες στον τόπο και το χρόνο και μπορούν ν' ανακληθούν ανά πάσα στιγμή μέσα στις κοινωνικές αντιφάσεις που ενεργοποιούν την ιστορία ή μέσα από τις εκλάμψεις της μνήμης.

Η αποξένωση και η αποκοπή του λαϊκού κόσμου από τον κεντρικό χώρο της πόλης είναι μια διαδικασία προοδευτικά αυξανόμενη και ταυτόχρονα αντιφατική, καθώς μεταβαίνουμε από το 19ο στο τέλος του 20ού αιώνα. Συνδέεται με την ίδια τη φυσική παρουσία τους αλλά και τον τρόπο που αυτή πραγματώνεται σε πολιτικό, κοινωνικό και συμβολικό επίπεδο και, επομένως, με τον τρόπο που το κέντρο της πόλης μπορεί ν' αποτελέσει υποδοχή της συλλογικής μνήμης.

Ο 19ος και κυρίως ο 20ός αιώνας χαρακτηρίζονται από τη σταδιακή απόθεση των λαϊκών τάξεων από τα κέντρα των πόλεων, καθώς η κατοικία και η εργασία τους εκτοπίζονται στην περιφέρεια.

Η πολιτική παρουσία των λαϊκών τάξεων στο κέντρο της πόλης

Οι λαϊκές τάξεις επανέρχονται στην πόλη πολιτικά, στο βαθμό που συμπεριλαμβάνονται στους δημόσιους θεσμούς και αποκτούν την ιδιότητα του πολίτη μέσα από τις τυπικές εκδηλώσεις της εξουσίας, καθώς και με τα μεγάλα πολιτικά και κοινωνικά κινήματα που σφραγίζουν τον κεντρικό χώρο της πόλης.

Η δημόσια σφαίρα δεν είναι στατική, διατρέχεται από αντιθέσεις και συγκρούσεις. Ο Richard Sennet αναφερόμενος σε δύο μαζικές λαϊκές γιορτές που έγιναν στην ακμή της Γαλλικής Επανάστασης το 1792 στο Παρίσι, η μια με την οργανωτική φροντίδα του επαναστάτη καλλιτέχνη Jacques Louis David και η άλλη του αρχιτέκτονα και συγγραφέα Quatremère de Quincy, εξηγεί πώς χρησιμοποιείται τελείως διαφορετικά η γεωγραφία της πόλης ανάλογα με τις ανάγκες των διοργανωτών: η μία γιορτή του Simonneau έγινε για να τιμήσει τους επαναστάτες και η άλλη του Châteauneux ένα θύμα της επανάστασης⁵.

Τα ιστορικά κέντρα των πόλεων είναι φορτισμένα απ' αυτές τις πραγματώσεις του συλλογικού που ανακαλούνται από το βάθος της ιστορίας και στοιχειώνουν τη συλλογική

μνήμη των λαών, εγκυμονώντας το φόβο της επανάστασης για τις κυρίαρχες τάξεις που οργανώνουν το χώρο της πόλης με την ελπίδα να εκτοπίσουν παντοτινά την απειλή.

Η πολιτική παρουσία των λαϊκών τάξεων στο κέντρο της πόλης διατηρείται σταθερά με τρόπους τυπικούς και αυτόνομους μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες, όπου περιορίζεται και υποβαθμίζεται με την παρακμή των δημόσιων θεσμών και τη θεαματοποίηση της πολιτικής.

Θεατές και καταναλωτές

Αλλά οι κάτοικοι των πόλεων ζουν τον κεντρικό χώρο της πόλης κατά τους μετασχηματισμούς του από το 19ο μέχρι και τον 20ό αιώνα επίσης ως θεατές και καταναλωτές των νέων τοπίων της πόλης και των εμπορευμάτων που κατακλύζουν το χώρο της. Το εμπόριο και η οργανωμένη ψυχαγωγία κυριαρχούν σταδιακά στα ιστορικά κέντρα.

Στην πόλη του 19ου αιώνα οι αρχιτέκτονες αναλαμβάνουν το σχεδιασμό και καλλωπισμό του δημόσιου χώρου που ενδυναμώνει την έννοια του πολίτη, σχεδιάζουν χώρους διασκέδασης, θέατρα και όπερες, νέα πάρκα και χώρους περιπάτου, κτίρια που στεγάζουν δημόσιους θεσμούς, μεγάλα πολυκαταστήματα, κτίρια-στοές και μεγάλους χώρους εκθέσεων, πανοράματα, διοράματα και πολυτελή ξενοδοχεία, σιδηροδρομικούς σταθμούς, επιβλητικές τράπεζες και γραφεία.

Η εξάπλωση των φαντασμαγορικών μορφών στο δημόσιο χώρο εγκλωβίζει στην αμείλικτη δύναμη του εμπορεύματος που κρύβεται πίσω από τη φαντασμαγορία την αίγλη της τέχνης, το περιεχόμενο του φανταστικού και των αισθήσεων.

Όπως παρατηρεί η Christine Boyer, «η αληθινή πόλη που δεν εκτέθηκε ποτέ πραγματικά, βαθμιαία εξαφανίζεται από τη θέα: το χάος της, οι ταξικές διακρίσεις, οι παγίδες και τα ελαττώματά της, όλ' αυτά τοποθετούνται έξω από το κυκλικό πλαίσιο, πάνω από τον ορίζοντα που δέσποξε στη ματιά του παρατηρητή»⁶.

Ο 20ός αιώνας ολοκληρώνει τη λειτουργία του κεντρικού χώρου της πόλης ως αγοράς εμπορευμάτων και οργανωμένης ψυχαγωγίας απωθώντας τις ζώνες παραγωγής και εγκαθιστώντας σε περίοπτη θέση τη διοίκηση των επιχειρήσεων. Εισάγει τα νέα σύμβολα της ταχύτητας, της προβολής της διαφήμισης, της ολοκληρωτικής θεαματοποίησης και ο ιστορικός χώρος μετατρέπεται σε σκηνογραφικά αποσπάσματα καταναλώσιμα και τα ίδια ως εμπορεύματα.

Παρόλη την αμείλικτη φορά της προόδου, η διαδικασία δεν είναι ευθύγραμμη καθώς πάντα, με φθίνουσα πρόοδο από το παρελθόν στο παρόν, στον κεντρικό χώρο της πόλης επιβιώνουν λαϊκοί θεσμοί μικροεμπορίου και πλανόδιων αγορών, ελεύθερη διασκέδαση και οι κοινωνικές πρακτικές της γιορτής, του καρναβαλιού, των θιάσων, των παραστάσεων, της βόλτας, του χαζέματος, της περιπλάνησης. Μέσα σε αποσπασματικά κατάλοιπα τόπων και αναμνήσεων, η πόλη υπενθυμίζει τη δυνατότητά της να παραμένει ένας μαγικός μαγνήτης αρχαικότητας που δε θα στερηθεί ποτέ τα μυστικά περάσματά της στο χώρο της μνήμης.

Η προβληματική σχέση με την ιστορία

Η σχέση με το παρελθόν και την ιστορία της πόλης τροποποιείται ριζικά μέσα στις αλλαγές που συνοδεύουν τους χωρικούς μετασχηματισμούς.

Η συγκρότηση των εθνικών κρατών το 18ο και το 19ο αιώνα χρειάζεται την επανασύσταση της ιστορίας, την ταυτότητα που μπορεί να προσδώσει το παρελθόν σ' έναν κόσμο μεταβαλλόμενο γρήγορα, αναντίστοιχα με το χρόνο της ανθρώπινης ζωής.

Αυτή η επανασύσταση, για την οποία η εξουσία ελπίζει ότι μπορεί ν' αναστείλει τους κινδύνους που εγκυμονεί για τη σταθερότητά της η ιστορική αταξία, είναι επιλεκτική: μνημεία αποσυνδεδεμένα από το περιβάλλον τους, κατάλοιπα προηγούμενων τόπων που φθίνουν, μουσεία και κατακερματισμός της ολότητας της πόλης στα μάτια των κατοίκων της. Οι εγγεγραμμένες παραδόσεις στο χώρο, όταν ενεργοποιούνται κυρίως από τα κινήματα του ρομαντισμού, εντάσσονται στο νέο πλαίσιο τυπικά και φαντάζουν στερημένες νοήματος, αφού δεν αντιστοιχούν σε εμπειρίες του παρόντος.

Οι ουτοπίες του 20ού αιώνα επιχειρούν την πλήρη ρήξη με την ιστορία. Η υπαρκτή ιστορική πόλη φαίνεται καθαυτή πηγή δεινών και επικίνδυνων κοινωνικών εξελίξεων, γι' αυτό οι σχεδιαστικές σηματοποιήσεις αναφέρονται σε μια άλλη άχρονη πόλη του μέλλοντος που βασιλεύει η τάξη του λόγου. Η αντιφατική πραγματικότητα των ιστορικών κέντρων μένει έξω από την προσοχή τους.

Μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν οι καταστροφές των ιστορικών κέντρων κινδυνεύουν να πάρουν μεγαλύτερες διαστάσεις απ' αυτές του 19ου αιώνα και η ιστορία της πόλης να μείνει χωρίς καθόλου υλικές αναφορές, δημιουργείται μια αντίστροφη κίνηση προστασίας. Όμως η προστασία και η επανακατοίκηση του κέντρου, ιδιαίτερα πρόσφατα, υποκινούνται εξ ολοκλήρου από τις δυνάμεις της αγοράς. Πρόκειται, συνήθως, για εμπορευματοποίηση της ιστορίας που απευθύνεται σε προνομιακές κοινωνικές ομάδες καταναλωτών.

Η κρίση της συλλογικής μνήμης

Αυτή η προβληματική σχέση των κατοίκων της πόλης με την ιστορία ως επιλεκτική επανασυλλογή, ως ρήξη με το παρελθόν ή ως καταναλώσιμο εμπόρευμα συμβαδίζει με την κρίση της συλλογικής μνήμης στην οποία έχουν συνεργήσει οι μετασχηματισμοί της δημόσιας σφαιράς και οι οργανώτριες του χώρου της πόλης δυνάμεις της αγοράς.

Η κρίση της μνήμης εμφανίζεται κατά τον Walter Benjamin με τη μορφή της αποστασιοποίησης για την προστασία από τα σοκαριστικά ερεθίσματα, καθώς «το τεχνολογικά αλλοιωμένο περιβάλλον εκθέτει το ανθρώπινο αισθητήριο σε φυσικά σοκ τα οποία αντιστοιχούν σε ψυχικό σοκ»⁷.

Σ' αυτό το μηχανισμό εδράζεται η κατάρρευση της εμπειρίας, αφού «η αντίληψη γίνεται εμπειρία μόνο όταν συνδέεται με αισθήσεις-μνήμες του παρελθόντος, αλλά για το “προστατευτικό μάτι” που αποκρούει τις εντυπώσεις δεν υπάρχει φανταστική άφεση σε μαγρινά πράγματα»⁷.

Από την άλλη, η ανάπτυξη όλο και πιο αφηρημένων μέσων επικοινωνίας που φτάνουν

μέχρι τις αόρατες λεωφόρους πληροφορίας και τα προσομοιωμένα περιβάλλοντα, που υποκαθιστούν το χώρο ως κύρια πηγή πληροφορίας, οδηγεί σε ατροφία την εμπειρική συναίσθηση του χώρου και ανατροφοδοτεί την απώλεια της μνήμης.

Γιατί η πόλη ως τόπος (locus) της συλλογικής μνήμης εντυπώνεται στο συλλογικό ασυνείδητο, γίνεται οικεία μέσα από διαδικασίες ζωντανής εμπειρίας που παραδίδονται στους κατοίκους της πόλης.

Η αρχιτεκτονική, δηλαδή η μορφή που παίρνει η πόλη, αντιμετωπίζεται, όπως αναφέρει πάλι ο Walter Benjamin στο *Έργο Τέχνης στην Εποχή της Τεχνικής Αναπαραγωγιμότητας του*⁸ με διπλό τρόπο —με τη χρήση και τη θέαση, με την αφή και την όραση. Αυτές οι δύο διαστάσεις αμβλύνονται από το 19ο στον 20ό αιώνα, καθώς ο κύριος τρόπος πρόσκτησης εντυπώσεων γίνεται η αβασθή όραση των αντικειμένων που, στερημένα της αίγλης τους, «δε διατηρούν κάτι από τα μάτια που τα κοίταξαν», κατά τη διατύπωση του Marcel Proust.

Από τη φαντασμαγορία ως υπνωτική σχέση με την εμπειρία και τη φαντασία, στην παροραμική θέαση του χώρου της πόλης ως σειράς γρήγορων εντυπώσεων και μέχρι τα φανταστικά στυλ ζωής συντελείται η αποφόρτιση της αισθήσεων και της εμπειρίας.

Επίλογος

Ο μαρσαμός της εμπειρίας και η κρίση της συλλογικής μνήμης, η απόθεση των λαϊκών τάξεων από τα ιστορικά κέντρα αλλά και η αποξένωση στις σχέσεις των κατοίκων της πόλης με την ιστορία και το χώρο της, αποτελούν δομικά χαρακτηριστικά του σύγχρονου πολιτισμού.

Παίρνουν εκρηκτικές διαστάσεις καθώς τα κύματα μετανάστευσης διογκώνονται και οι άνθρωποι εξωθούνται αναγκαστικά από τις πατρίδες τους, επομένως αποκόπτονται βίαια από κάθε χωρική αναφορά, και περιφέρονται ξένοι, συχνά παράνομοι και διωκόμενοι, στις χώρες που μεταναστεύουν.

Η μελέτη και η κατανόηση αυτών των φαινομένων μπορεί να εντοπίζονται μεθοδολογικά στη σφαίρα του πολιτισμού, εδράζονται όμως στις ταξικές και κοινωνικές ανισότητες του σύγχρονου καπιταλισμού, την κυριαρχία των δυνάμεων της αγοράς παγκόσμια και την αντιστροφή της σχέσης δημόσιου-ιδιωτικού.

Σημειώσεις

1. Walter Benjamin, *Illuminations, On some motifs in Baudelaire*, Fontana Press, 1992. Ελληνική μετάφραση Γιώργος Γκουτζούλης, στο Σαρά Μπικοντλάι *Ένας λυρικός στην ακμή του καπιταλισμού*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1994.

2. Aldo Rossi, *L' Architettura della città*, CLUP, Milano, 1978. Ελληνική μετάφραση Βασιλική Πετρίδου, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1991.

3. Aldo Rossi, *ό.π.*

4. Aldo Rossi, *ό.π.*

5. Richard Sennet, *Flesh and Stone*, Faber & Faber, London-Boston 1994.

6. Christine Boyer, *The City of Collective Memory*, MIT Press, 1994.

7. Susan Buck-Morss, «Αισθητική-Αναισθητική». Ελληνική μετάφραση Φώτης Τετζάκης, Μάνος Σπυριδάκης, Λογοτεχνικό περιοδικό *Πλανόδιον*, τεύχος 23, Ιούνιος 1996.

8. Walter Benjamin, *Illuminations, The work of art in the age of mechanical reproduction*, Fontana Press, 1992.

Η έκρηξη της πόλης

Σικάγο: Δημοτικός κώδικας του 1993, αφιερωμένος στην «ειρήνη και το δημόσιο καλό». Διατάξεις εναντίον της περιπλάνησης: Η πράξη της περιπλάνησης συνίσταται στην παραμονή «σε κάποιο συγκεκριμένο σημείο χωρίς εμφανή λόγο»¹.

Λος Άντζελες: City walk (περπατώντας την πόλη): ένα συγκρότημα, —εμπορικό κέντρο και κέντρο διασκέδασης και αναψυχής— που στοίχισε 2,5 δισεκ. δολ. Έναντι μιας εισόδου 15 δολαρίων οι επισκέπτες πίσω από τους χοντρούς του τοίχους από μετέτν μπορούν να περιπλανηθούν σε ένα χώρο που αναπαριστά το παλιό Λος Άντζελες, την πλατεία της Βενετίας χωρίς τις συμμορίες του σήμερα και τη Σάντα Μόνικα ελεύθερη από ζητιάνους².

Η κατάρρευση των πόλεων ως χώρων «σύμπραξης και συνομιλίας» μεταξύ των διαφορετικών κατηγοριών των ανθρώπων είναι παρόμοια στις Η.Π.Α., στην Ευρώπη και στις μητροπόλεις του Τρίτου Κόσμου. Η κρίση μπορεί να μελετηθεί στη διάρρηση των σχέσεων επικοινωνίας και των μορφών συνύπαρξης, στην ανάπτυξη των διαχωριστικών γραμμών, των φυγόκεντρων τάσεων και των γκέτο, στην παρακμή των αστικών πυρήνων ως δημόσιων χώρων. Αυτή η μορφή της κρίσης της πόλης συμπυκνώνει την παρακμή της κοινωνίας των πολιτών και της σύγχρονης αστικής δημοκρατίας.

Τις τελευταίες δεκαετίες το βάρος συγκεκριμένων αστικών συγκεντρώσεων στις εθνικές και τη διεθνή οικονομία αυξάνει διαρκώς. Για παράδειγμα, το Τόκιο, το Λονδίνο και η Νέα Υόρκη συγκεντρώνουν τα 2/3 των συναλλαγών του πλανήτη και τις έδρες του 80% των μεγαλύτερων οικονομικών και βιομηχανικών εταιριών. Η παραγωγή της Σεούλ συγκρίνεται μ' εκείνη της Τουρκίας ενώ του Σάο Πάολο με της Πολωνίας³. Το Λάγος της Νιγηρίας διαθέτει το 6% του πληθυσμού και το 60% του εθνικού εισοδήματος της Νιγηρίας. Η Μπαγογκ με το 10% του πληθυσμού της Ταϊλάνδης διαθέτει το 80% του Α.Ε.Π.

Γινόμαστε, λοιπόν, μάρτυρες μιας αντιφατικής κατάστασης. Η πόλη εκρήγνυται, θρυμματίζεται ακριβώς τη στιγμή που η οικονομική σημασία και το μέγεθος των αστικών συγκεντρώσεων γίνονται όλο και μεγαλύτερα.

Στην πόλη από παλιά οι κοινωνικές τάξεις ήταν εντοπισμένες στο χώρο. Η διάκριση των εργατικών από τις αστικές συνοικίες, η διάκριση των βιομηχανικών ζωνών από τα διοικητικά κέντρα των επιχειρήσεων περιγράφουν αυτόν τον εντοπισμό. Όμως, ταυτόχρονα, η φυσική συνάφεια, η συνεχής και πυκνή επικοινωνία, οι ενεργοί δημόσιοι χώροι αναδείκνυαν την πόλη ως το προνομιακό πεδίο ανάδυσης του πολιτικού και εκδίπλωσης της δημό-

Ο Γιώργος Λιερός είναι μέλος της Αυτόνομης Αριστερής Συστήρωσης Χαλανδρίου

σιας ζωής. Μέσα στη μίξη των διαφορετικών τάξεων στην πόλη πραγματοποιόταν η ηγεμονία της αστικής τάξης και σχηματιζόταν από τις διαφορετικές κοινωνικές ομάδες «ο λαός» που έδινε το περιεχόμενο στο εθνικό κράτος. Η πόλη ήταν ο «παιδαγωγός των τάξεων».

Οι εξελίξεις των τελευταίων δεκαετιών στις αμερικανικές και σε πολλές τριτοκοσμικές μητροπόλεις αμφισβητούν αυτά τα βασικά χαρακτηριστικά και λειτουργίες. Ο Mike Davis, ο οποίος διδάσκει στο Ινστιτούτο Αρχιτεκτονικής της Νότιας Καλιφόρνιας, στο άρθρο του «Λος Άντζελες: μια πολιτική αυτοψία» συμπεραίνει πολύ σωστά ότι «το τελευταίο θύμα αυτού του κύματος κοινωνικών νομοθετικών επιθέσεων εναντίον των φτωχών των αστικών κέντρων θα μπορούσε πολύ καλά να είναι οριστικά το μέλλον της έννοιας του πολίτη αυτής καθυπόστατης». Και το πιο ενδιαφέρον είναι ότι αν στις Η.Π.Α. έχουμε μια συνειδητή κρατική πολιτική θρυμματισμού των αστικών κέντρων, παρόμοιες διαδικασίες φαίνεται να επαναλαμβάνονται και στις ευρωπαϊκές μητροπόλεις, παρά τη βούληση των ευρωπαϊκών αστικών τάξεων να αποτρέψουν μια αποσύνθεση της πόλης κατά το αμερικανικό παράδειγμα.

Στις Η.Π.Α. αναπτύσσεται μια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις πόλεις και στα προάστια τους. Οι δύο ακραίοι πόλοι του διαχωρισμού είναι από τη μια «οι ιδιωτικές περιφραγμένες πόλεις» και από την άλλη τα «γκέτο».

Οι μαύροι ζουν σε συνοικίες όπου το 80-100% είναι επίσης μαύροι, αν και το 63% απ' αυτούς θα επιθυμούσε να ζει σε μια μικτή συνοικία με λευκούς. Το 64% των λευκών θα εγκατέλειπε τη συνοικία του σε μια τέτοια περίπτωση⁴. Οι συνοικίες αυτές συνήθως βρίσκονται στα κέντρα των πόλεων. Στο γκέτο του Βόρειου Kenwood στο Σικάγο το 70% του πληθυσμού ζει κάτω από το όριο φτώχειας. Στο κέντρο της Ατλάντα το 65% είναι μαύροι, από τους οποίους το 50% βρίσκεται κάτω από το όριο της φτώχειας. Ο ένοπλος βραχίονας των γκέτο είναι οι συμμορίες που αναλαμβάνουν ένα ιδιόμορφο και αντιφατικό ρόλο «κοινωνικού ληστή». Τα μέλη των συμμοριών μόνο στο Λος Άντζελες υπολογίζονται περίπου σε 70.000⁵. Μια ακραία συνέπεια του διαχωρισμού είναι η ανάπτυξη των μαύρων αγγλικών (black english), μιας νέας γλώσσας του γκέτο με δική της γραμματική, προφορά και λεξιλόγιο. Τα παιδιά των μαύρων στο δημοτικό δυσκολεύονται πλέον να παρακολουθήσουν τους δασκάλους τους που μιλούν παραδοσιακά αγγλικά.

Στην άλλη πλευρά βρίσκονται οι «ιδιωτικές περιφραγμένες συνοικίες» που αναπτύσσονται όχι μόνο στις Η.Π.Α. αλλά και στο Γιοχάνεσμπουργκ, το Λάγγος, τη Μπραζίλ, το Ρίο ντε Τζανέιρο, την πόλη του Μεξικού κ.ά. Αν και οι περιφραγμένες συνοικιών στις Η.Π.Α. χρονολογούνται από τη δεκαετία του 1940, όταν οι πλούσιοι κάτοικοι του Mid-Wilshire περιέφραξαν την περιοχή τους, η ανάπτυξη των ιδιωτικών συνοικιών έχει επιταχυνθεί πρόσφατα. Τώρα κατοικούν σ' αυτές 4 εκατομμύρια Αμερικανοί. Στην περιοχή της Φλόριδας χτίζεται αυτή τη στιγμή από την εταιρία του Ντίσνεϋ η μεγαλύτερη ιδιωτική πόλη των Η.Π.Α. που προορίζεται για 20.000 κατοίκους. Για σύγκριση αναφέρουμε ότι η ιδιωτική πόλη Αλφαβίλ, 25 χλμ. έξω από το Σάο Πάολο, έχει 30.000 κατοίκους.

Ο δημοσιογράφος των *Los Angeles Times* Ρόμπερτ Λόπεξ περιγράφει το Waterford Crest, μια ιδιωτική συνοικία που βρίσκεται στην κομητεία του Όραντζ, φέουδο της ρεπουμπλικανικής δεξιάς⁵. Εδώ «οι δρόμοι είναι ιδιωτικοί, τα σχολεία είναι ιδιωτικά, η αστυνομία είναι ιδιωτική, οι υπόνομοι είναι ιδιωτικοί».

Οι δύο χιλιάδες κάτοικοι του Waterford Crest έχουν στη διάθεσή τους μια ολυμπιακή

πισίνα, μια σάουνα, ένα γιακούζι, μια αίθουσα συγκεντρώσεων ή εορτών και δύο πίστες: μία για περπάτημα και για τρέξιμο και μία για ιππασία.

Για να μπουν ή να βγουν οι κάτοικοι χρησιμοποιούν τη μαγνητική τους κάρτα στη μόνη είσοδο του συμπλέγματος η οποία φρουρείται. Οι επισκέπτες μπορούν να περάσουν αφού αφήσουν στην πύλη το όνομά τους και το νούμερο του αυτοκινήτου και αφού επιβεβαιωθεί από τη φρουρά ότι αναμένονται από κάποιον κάτοικο.

Η κοινωνική σύνθεση της συνοικίας είναι μεσαία και ανώτερα στελέχη, ηλικίας κυρίως κάτω των πενήντα και με εισόδημα μεγαλύτερο των 60.000 δολαρίων το χρόνο.

Όπως παρατηρεί ο Λόπεζ, η ειρωνεία είναι ότι ενώ στην Ουάσιγκτον κυρίως μεταξί των Ρεπουμπλικανών διακηρύσσεται η κατάργηση κάθε διάταξης που περιορίζει την ελευθερία του ατόμου, σ' αυτές τις εκτός του δημόσιου χώρου ιδιωτικές ζώνες τα πάντα ρυθμίζονται από λεπτομερείς κανονισμούς: το χρώμα των τοίχων, η καθαριότητα του γκαζόν, η επιλογή των φυτών για τον κήπο κ.τ.λ.

Είναι προφανές ότι οι κάτοικοι των «ιδιωτικών περιφραγμένων πόλεων» διαμαρτύρονται για την φορολογία τους από ένα κράτος του οποίου τα προβλήματα και οι δαπάνες νομίζουν ότι δεν τους αφορούν πλέον.

Οι οικονομικές προϋποθέσεις και ο πολιτικός σχεδιασμός για την αποδιάρθρωση των πόλεων στις Η.Π.Α. έχουν δρομολογηθεί εδώ και δεκαετίες.

Από το 1992 η πλειοψηφία του εκλογικού σώματος βρίσκεται στις νέες αστικές ζώνες. Τα αστικά κέντρα που ήταν «ο πόλος του ρουσβελτιανού πολιτικού σύμπαντος» και «της μεγάλης του κοινωνίας», υποβαθμίζονται οριστικά. Η κοινωνική και φυλετική σύνθεση των αστικών κέντρων αλλάζει τις τελευταίες δεκαετίες. Στο Σικάγο, στη συνοικία West Side, ο πληθυσμός των λευκών έπεσε από τους 102.000 στους 11.000. Ταυτόχρονα ο πληθυσμός των μαύρων αυξήθηκε από 380 στους 114.000 ανάμεσα στο 1940 και 1960⁴. Στην παραδοσιακή βιομηχανική ζώνη του νοτιοανατολικού Λος Άντζελες, στη δεκαετία του '70 και στις αρχές της δεκαετίας του '80 έφυγαν προς τα προάστια 250.000 άτομα από τη λευκή αγγλόφωνη εργατική τάξη – σχεδόν το σύνολο – και αντικαταστάθηκαν από 328.000 λατινοαμερικανούς μετανάστες⁶.

Εξέλιξη των εθνοικτήτων των κέντρων των 10 μεγάλων πόλεων⁶

-800.00 Λευκοί	+1.500.000 Ασιάτες
+4.800.000 λατινοαμερικανοί	+800.000 Μαύροι

Εξέλιξη της εθνικής σύνθεσης στις 10 πόλεις⁶

	1970	1990
Λευκοί	70%	39,9%
Μαύροι	27,6%	31,4%
Άλλοι	2,4%	28,7%
Ασιάτες		6,8%
Λατινοαμερικανοί		21,9%

Στο Σικάγο ανάμεσα στο 1954 και το 1982 οι θέσεις ανειδίκευτης εργασίας στις οποίες απασχολούνταν κυρίως οι μαύροι πέφτουν από τις 500.000 στις 162.000⁴. Αντίθετα, τα προάστια του Λος Άντζελες κέρδισαν περισσότερες από δύο εκατομμύρια νέες θέσεις εργασίας ανάμεσα στο 1972 και το 1989, ενώ ο μαύρος πληθυσμός τους είναι λιγότερος από 2%⁶.

Η περιοχή του δημόσιου τομέα και αργότερα των στρατιωτικών δαπανών μειώνει τις διεξόδους απασχόλησης του μαύρου πληθυσμού ακόμα περισσότερο.

Από το δεύτερο μισό της προεδρίας Κάρτερ και ιδιαίτερα στους προέδρους που ακολουθούν περικρίπτει δραστικά η ενίσχυση των πόλεων από τον ομοσπονδιακό προϋπολογισμό. Αιτίες είναι το υψηλό έλλειμμα του προϋπολογισμού λόγω της χρηματοδότησης του Ψυχρού Πολέμου και η πολιτική βούληση των Ρεπουμπλικανών να αναπτύξουν το επιχειρηματικό πνεύμα των πόλεων και να βαθύνουν το χάσμα μεταξύ των μαύρων των αστικών κέντρων και των νέων λευκών δημοκρατικών προαστίων.

Τα υποβαθμισμένα αστικά κέντρα υπέφεραν διπλά, καθώς αυτά κυρίως επωφελούνταν από τις ενισχύσεις. Η περικοπή, επιπλέον, δεν ήταν ισόρροπη. Αν μετά το 1980 τα προγράμματα στέγασης μειώθηκαν κατά 82%, της βοήθειας για την οικονομική ανάπτυξη κατά 78% και για την επαγγελματική εκπαίδευση κατά 63%, οι επενδύσεις που ενδιέφεραν κυρίως τους κατοίκους των προαστίων, όπως οι μεγάλοι αυτοκινητόδρομοι, οι σιδηρόδρομοι και οι οπτικές ίνες είχαν πολύ ευνοϊκότερη αντιμετώπιση⁶.

Τη στιγμή που τα αστικά κέντρα εγκαταλείπονταν, η ομοσπονδιακή κυβέρνηση του Ρήγκαν στήριζε με φοροαπαλλαγές και ενισχύσεις την επιχειρηματική δραστηριότητα στα προάστια, όπου εξάλλου επενδυόταν σε γραφεία και εμπορικά κέντρα μεγάλο μέρος των κερδών της δεκαετίας του '80.

Τα προάστια ανέπτυξαν το δικό τους κοινωνικό εξοπλισμό και υποδομή, για τη χρηματοδότηση του οποίου ερίζουν με τα αστικά κέντρα και τον έγχρωμο πληθυσμό τους.

Τα κέντρα αποτοξίνωσης εγκαθίστανται κυρίως στις εύπορες συνοικίες, ενώ σύμφωνα με την ομοσπονδιακή επιτροπή για τα πολιτικά δικαιώματα, ανάλογα με τον αριθμό των εγκλημάτων, τα λευκά προάστια επωφελούνται τριπλάσιων αστυνομικών περιπολιών σε σχέση με τις συνοικίες των μαύρων.

Επιχειρείται, έτσι, να εκτραπεί το ενδιαφέρον της λευκής αγγλόφωνης εργατικής τάξης από τη συζήτηση για την οικονομική πολιτική και το «κράτος πρόνοιας» στη διεκδίκηση προνομίων για τα προάστια και τα μεσοστρώματά τους.

Οι αντιθέσεις ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις εμφανίζονται πλέον απλά ως αντιθέσεις μεταξύ διαφορετικών περιοχών και η αντίθεση ανάμεσα στα αστικά κέντρα και στα προάστια, συσκοτίζοντας τις πραγματικές κοινωνικές αντιθέσεις, εμποδώνει την ηγεμονία και τη συμμαχία της αστικής τάξης με τα μεσοστρώματα και τη λευκή εργατική αριστοκρατία των προαστίων. Και αυτά τη στιγμή που η οικονομική κρίση θίγει περισσότερο παρά ποτέ τα μεσοστρώματα των λευκών. Όπως επισημαίνει ο Fred Siegel, «δεν είναι τόσο Ρεπουμπλικάνοι όσο εναντίον των πόλεων... και είναι ακόμα περισσότερο εναντίον των μαύρων παρά εναντίον των πόλεων⁶.

Οι πρακτικές ανάπλασης και επαναξιοποίησης των αστικών κέντρων παραμένουν περιορισμένες. Η πιο γνωστή απ' αυτές είναι η ανάπλαση του Hyde Park στο Σικάγο με τις συνήθειες από την εποχή του Hausman πρακτικές έξωσης των ανεπιθύμητων. Οι κατοικίες

αγοράζονταν από έναν εργολάβο, ο οποίος τις ανακαινίζει και κατόπιν τις πουλούσε σε τιμές που απέκλειαν τους οικονομικά πιο αδύνατους. Μια τοπική ένωση η οποία ελεγχόταν από το πανεπιστήμιο εξουσιοδοτήθηκε από τη δημοτική αρχή να αποφασίζει για τις αναγκαστικές απαλλοτριώσεις. Το πανεπιστήμιο άσκησε κάθε δυνατή πίεση στις τράπεζες για να μη χορηγούν δάνεια τους ανεπιθύμητους. Στο Hyde Park, ανάμεσα στο 1960 και το 1970, ο αριθμός των κατοίκων έπεσε κατά 20%, του συνολικού πληθυσμού κατά 26% και των μαύρων κατά 40%.

Στις ευρωπαϊκές μεγαλουπόλεις μια σειρά από παραμέτρους εμφανίζονται διαφορετικές. Όμως παρά τις ανακαινίσεις των ιστορικών κέντρων και τις προσπάθειες για την κοινωνική ένταξη και ενσωμάτωση των «προβληματικών περιοχών», παρουσιάζονται παρόμοιες τάσεις θρυσματισμού με τις αμερικανικές μεγαλουπόλεις.

Δυο ακραίες και συμπληρωματικές μεταξύ τους εκδηλώσεις της κρίσης είναι η υποβάθμιση των δημόσιων λειτουργιών των ιστορικών αστικών κέντρων, από τη μια, και η περιθωριοποίηση και αποενσωμάτωση εκτεταμένων αστικών ζώνων, από την άλλη.

Στην Ευρώπη υπήρξε επίσης μια σημαντική επέκταση των προαστιακών ζωνών. Στη Γαλλία, π.χ., τα 2/3 του αστικού πληθυσμού ζουν στις προαστιακές ζώνες⁷. Σε διαφοροποίηση από τις Η.Π.Α., εδώ τα παραδοσιακά κέντρα των πόλεων δεν εγκαταλείφθηκαν στις μειονότητες και δεν έγιναν γκέτο. Αντίθετα, αποτέλεσαν αντικείμενα εκτεταμένων πολεοδομικών αναπλάσεων. Επίσης, οι δυνάμεις όλου του πολιτικού φάσματος διακηρύσσουν με τον πιο σαφή τρόπο την πρόθεσή τους να αποφύγουν «το φοβερό παράδειγμα των αμερικανικών γκέτο»⁸ για τα προάστια στα οποία απωθήθηκαν οι περιθωριοποιημένες κοινωνικές κατηγορίες.

Τα ιστορικά κέντρα των ευρωπαϊκών πόλεων φέρουν το βάρος μιας πολύπλευρης παράδοσης αιώνων και διαπλέκονται στενά με τις αποφασιστικές στιγμές συγκρότησης και εξέλιξης των σύγχρονων ευρωπαϊκών εθνικών κρατών. Υπήρξαν πεδία αναμέτρησης κοινωνικών τάξεων, συνάντησης πολιτισμικών και πολιτικών ρευμάτων και ανάδειξης της «κοινωνίας των πολιτών». Η αξιοποίησή τους ως «τόπων κατανάλωσης και κατανάλωση του τόπου» μπορεί να είναι μια αποδοτική επενδυτική στρατηγική. Τα ιστορικά κέντρα αποκαθίστανται και αναστηλώνονται προσεκτικά. Αφού εκκενωθούν από το ζωντανό τους κοινωνικό περιεχόμενο, αξιοποιούνται ως αποστειρωμένοι χώροι για υψηλής ποιότητας εμπορική δραστηριότητα, σαν πάγκα για τη βιομηχανία διασκέδασης και αναψυχής και ως περιβάλλον για τα απρόσιτα κέντρα απόφασης.

Για παράδειγμα, η ανακαινίση του Καρτιέ Λατέν στη δεκαετία του '80, ενταγμένη στη μακρά σειρά αναπλάσεων, επανακτίσεων του ιστορικού κέντρου του Παρισιού, είχε ως αποτέλεσμα την αποστείρωση μιας ατίθασης συνοικίας που ήταν ζωντανός τόπος συνάντησης και αναφοράς της νεολαίας από τη συνδυασμένη δράση της αστυνομικής καταστολής και της πολεοδομικής παρέμβασης. Στα καθ' ημάς, έχει ήδη επισημανθεί η αποδυνάμωση του δημόσιου χώρου μέσα από την επιχείρηση της πολεοδομικής ανασυγκρότησης του ιστορικού κέντρου της Αθήνας⁹, όπως και παλαιότερα της περιοχής των Εξαρχείων.

Το τίμημα της ανάπλασης είναι η μετατροπή των αστικών κέντρων σε νεκρές πολιτείες, άξιες για την τουριστική περιήγηση, οι οποίες όμως αδυνατούν να διαδραματίσουν το συνθετικό ρόλο του δημόσιου χώρου της πόλης. Η κριτική μας δεν υποδηλώνει ότι μια άλλη

πολιτική στο καθαρά πολεοδομικό επίπεδο θα ήταν δυνατή. Η κρίση των αστικών κέντρων είναι προβολή της κρίσης της δημόσιας σφαίρας της κοινωνίας και το ίδιο το μέγεθος της τεράστιας έκτασης του αστικού δικτύου –της μεγάπολης– που περιβάλλει αυτά τα κέντρα τα συμπιέζει και τα οδηγεί στην έκρηξη.

Η κρίση των αστικών κέντρων γίνεται κατάδηλη και στην αδυναμία ένταξης στον κοινωνικό ιστό της πόλης των προβληματικών περιοχών. Η περιπλάνηση της παρέας των τριών νεαρών στους κεντρικούς δρόμους του Παρισιού, στην ταινία του Κασοβίτς *Το Μίσος*, δεν είναι παρά η συνάντηση δύο εχθρικών κόσμων. Στη Γαλλία υπολογίζεται ότι 3 εκατομμύρια κάτοικοι από τον αστικό πληθυσμό των προαστίων ζουν σε συνθήκες κοινωνικού αποκλεισμού, ενώ άλλα 6 εκατομμύρια βρίσκονται σε μια δύσκολη κατάσταση⁷.

Οι ευρωπαϊκές κοινωνίες φάνηκε από νωρίς να κατανοούν τη σοβαρότητα των ζητημάτων που είχαν τεθεί. Στη Γαλλία, για παράδειγμα, όπως μας πληροφορεί ο Camille Bonneville, «από το 1981... ο πυρετός των προαστίων αναδείχθηκε σε αναγνωρισμένο κοινωνικό ζήτημα που κινητοποίησε την προσοχή των δημόσιων αρχών, του τύπου και των ερευνητών και έδωσε μια εντυπωσιακή παραγωγή μελετών και εκθέσεων»⁷. Ο ίδιος παρατηρεί ότι οι σταθερές της πολιτικής των «θετικών διακρίσεων» για τις υποβαθμισμένες ζώνες ποτέ δεν αμφισβητήθηκαν στη Γαλλία, παρά τις πολιτικές μεταβολές που διαδραματίστηκαν μετά το 1981.

Οι προσπάθειες επανενσωμάτωσης των προβληματικών περιοχών εκτείνονται σ' όλη τη Δυτική Ευρώπη, από την Αγγλία ως τη Γερμανία, περνώντας από τις Κάτω Χώρες και περιλαμβάνοντας τη Γαλλία. Θεωρητικά όλα ξεκίνησαν με τις καλύτερες δυνατές προδιαγραφές: Συνεργασία του κράτους με τις τοπικές αρχές και ταυτόχρονα, υποτίθεται, ότι ζητείται η γνώμη των κατοίκων.

Κοινωνικοί λειτουργοί εκπαιδευμένοι στην επικοινωνία, το διάλογο, την ανάπτυξη της ιδιότητας του πολίτη, την ασφάλεια, τα σπορ προσφέρουν τις υπηρεσίες τους. Από δίπλα βοηθούν εθελοντές με εναλλακτικές και αριστερές απόψεις. Οι δραστηριοίτητες ενσωμάτωσης αναφέρονται σε πολλά επίπεδα: στέγαση, εκπαίδευση, ασφάλεια, απασχόληση, πρόληψη της εγκληματικότητας. Αναβιώνουν οι λαμπρές παραδόσεις του ευρωπαϊκού ουμανισμού. Γιατί, όμως, το αποτέλεσμα αποδεικνύεται τόσο φτωχό;

Οι ανακατασκευές, οι κατεδαφίσεις, οι ανακαινίσεις και οι εξωραϊστικές παρεμβάσεις στο χώρο χρησιμοποιούνται στις περισσότερες περιπτώσεις. Στο υποβαθμισμένο Hulme του Μάντσεστερ γίνεται η πιο σημαντική αστική ανοικοδόμηση της Αγγλίας. Οι κάτοικοι αμφιβάλλουν και αναρωτιούνται: «Και οι εργασίες μας; Δεν μπορούμε να πουλάμε όλοι χοτ-ντογκ στα γήπεδα ποδοσφαίρου»⁸.

Πολυάριθμες πολιτιστικές και αθλητικές δραστηριότητες αναπτύσσονται επίσης στην κατεύθυνση της κοινωνικής επανενσωμάτωσης. Το κέντρο NIA έχει εγκατασταθεί στο κέντρο του Hulme. NIA στα Σουαχίλι σημαίνει αίσθηση. Παρέχει συμβουλές στους κατοίκους. Διδάσκει τις τεχνικές του αντιλέξικου και αφρικανικού θεάτρου και στηρίζει τα άτομα με ειδικές ανάγκες⁸.

Η αθλητική δημοτική υπηρεσία του Saint Denis στη Γαλλία οργάνωσε ένα διασυννοικιακό πρωτάθλημα ποδοσφαίρου από το Φεβρουάριο έως τον Ιούνιο του 1996. Η επιτυχία ήταν μεγάλη, καθώς συμμετείχε σχεδόν το 25% των νεαρών ηλικίας 13 έως 15 ετών¹⁰.

Στο οικιστικό σύμπλεγμα της Granau στη Λειψία (30.000 κατοικίες) η οργάνωση «Φιλία ανάμεσα στους λαούς», που χρηματοδοτείται από τον τραγουδιστή Hebert Grönemeyer, προσπαθεί να δώσει στους νέους μια άλλη προοπτική έξω από τις ρατσιστικές συμμορίες. Οι νέοι βρίσκονται μεταξύ τους για να ακούσουν μουσική ή να συμμετάσχουν σε ταξίδια που προτείνουν κοινωνικοί λειτουργοί¹².

Ο Camille Bonneville σχολιάζει με οξυδέρχεια τις προσπάθειες αυτές: «Όταν ξεκίνησε η κρίση και οι ανειδίκευτοι εργάτες απολύονταν κατά κύματα, η ανεργία εγκαταστάθηκε σταθερά στις συνοικίες. Τότε είναι που αναπτύχθηκε η κοινωνική στήριξη που μέχρι τότε δεν είχε εξασφαλιστεί: δράση σε συλλογικότητες, διασκεδάσεις, σπορ, μουσικά καφέ... Πολύ αργά. Το κοινωνικοπολιτιστικό, καταλαμβάνοντας το γήπεδο που άφησε έρημο η εργασία, δεν μπορούσε να την αντικαταστήσει. Η αποενσωμάτωση ήταν γρήγορη: προκάλεσε τετανικούς σπασμούς στους γονείς και ελευθέρωσε τη βία των νέων»⁷.

Παρά τις προσπάθειες επανένταξης στις προβληματικές συνοικίες, η ανεργία κυμαίνεται από 19 έως 40%. Η βία κερδίζει παιδιά 7-15 ετών. Η κοινωνική αποσύνθεση αγγίζει τα πιο ακραία της όρια. Η παρέα της ταινίας του Κασοβίτς ίσως σύντομα να είναι μια ρομαντική εικόνα ενότητας των αποκλεισμένων από το παρελθόν.

Όπως μας πληροφορεί μια κοινωνική λειτουργός που εργάζεται εδώ και 20 χρόνια στο Sarcelles¹³, οι νέες γενιές ομαδοποιούνται σύμφωνα με τη θρησκευτική ή εθνική προέλευση και όχι σύμφωνα με τα συνηθισμένα κριτήρια γειτονίας. Είναι πρώτα Εβραίοι Άραβες ή μαύροι. Δεν πρέπει, προφανώς, να το γενικεύουμε αυτό για όλες τις συνοικίες, αλλά είναι η πιο σημαντική τάση. Η κατεστραμμένη επικοινωνία ανορθώνεται από τους αρχαιότερους ιστορικούς της τύπου¹⁰. Το Εθνικό Μέτωπο του Λεπέν επωφελείται από τις αντιθέσεις μεταξύ των κοινοτήτων κερδίζοντας την υποστήριξη των μεν εναντίον των δε.

Μια δασκάλα αναρωτιέται¹³: «Τι μπορούμε να κάνουμε... με αυτούς τους μικρούς που δεν είναι ακόμα έφηβοι και δεν ονειρεύονται παρά μόνο ένα πράγμα: να αποκτήσουν ένα πυροβόλο όπλο και να δημιουργήσουν τη δική τους συμμορία; Πρέπει να αντιδράσουμε και να προσφέρουμε ένα μέρος του γαλλικού ονείρου σ' αυτή τη γενιά»¹³.

Στη Γαλλία, μεταξύ των υποβαθμισμένων συνοικιών κυριαρχούν τα οικοδομικά συμπλέγματα που κατασκευάστηκαν μεταπολεμικά στις «ζώνες οικοδομικής προτεραιότητας» για την επείγουσα αντιμετώπιση του στεγαστικού προβλήματος. Την περίοδο 1948-1968 κτίστηκαν περίπου ένα εκατομμύριο κατοικίες στα πλαίσια προγραμμάτων που ισχυρίζονταν ότι αντλούν την έμπνευσή τους από τις αντιλήψεις του Le Corbusier και του Bauhaus¹⁴.

Η προηγμένη βιομηχανικού τύπου οργάνωση της οικοδομικής εργασίας επέτρεψε τη μαζική παραγωγή, γρήγορα και φτηνά, τυποποιημένων ομοιόμορφων κατοικιών. Η ποιότητα της κατασκευής συχνά ήταν κακή, ενώ οι τεχνικοί νεωτερισμοί που χρησιμοποιήθηκαν αργότερα αποδείχτηκαν υπεύθυνοι για σοβαρά ελαττώματα.

Η ανακαίνιση αυτών των συγκροτημάτων από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 θεωρείται μέτρο αιχμής για την επανένταξη των υποβαθμισμένων ζωνών. Οι προσπάθειες για τη μορφολογική βελτίωση οδηγούν συχνά σε αμφιλεγόμενες πρακτικές: Το συγκρότημα Μενγκέτ αποτελείται από 58 τύγους των 15 ορόφων κτισμένους σε ομάδες των τριών, με πρόβλεψη να στεγάσει 30.000 άτομα. Μετά τις ταραχές του 1982 αποφασίστηκε δραστηκή

παρέμβαση: κάποιοι πύργοι θα κατεδαφιστούν, άλλοι θα ανακαινιστούν και ένας θα μετατραπεί σε γλυπτό· θα σφραγιστεί και θα καλυφθεί με 5.500 τ.μ. πλακάκια σύμφωνα με τις οδηγίες του γλύπτη Ρεϊνό και θα αποτελέσει, κατά τα λεγόμενά του, «το πρώτο γλυπτό του κόσμου που υπήρξε κατοικία». Το κόστος του «γλυπτού» υπολογίζεται σε 10 εκατομμύρια φράγκα.

Η δυναμική της μετεξέλιξης αυτών των συγκροτημάτων σε γέτο ενυπήρχε ήδη από την αρχική στιγμή της σχεδιαστικής τους σύλληψης. Και δε μιλάμε μόνο για την τυποποίηση και την ομοιομορφία αυτών των κατασκευών που «πραγματώνουν την έννοια της κατοικίας αποκλείοντας το “κατοικείν”, την πλαστικότητα δηλαδή του χώρου, τη διάπλαση αυτού του χώρου, την προσαρμογή του από ομάδες ή άτομα στις συνθήκες ύπαρξής τους»¹⁵.

Αναφερόμαστε επίσης στη συγκέντρωση ενός πληθυσμού ανειδίκευτων εργατών, συνήθως μεταναστών, σε οικιστικές ζώνες χωρίς τόπους κοινωνικής ζωής, μακριά από τα κέντρα των πόλεων. Σε παρόμοιας αρχιτεκτονικής μορφής συγκροτήματα στην Α. Ευρώπη, η καλύτερη προσαρμογή των κατοίκων μήπως συνδέεται με τη μίξη διαφορετικών κοινωνικών κατηγοριών και την ύπαρξη σ' αυτά τόπων για επικοινωνία και κοινωνική ζωή¹²;

Εξαθλιωμένοι πληθυσμοί στις πόλεις υπήρχαν και στο παρελθόν. Ας θυμηθούμε τη ζοφερή περιγραφή του Ένγκελς για τις εργατογειτονίες της Αγγλίας το 19ο αιώνα. Οι υποβαθμισμένες περιοχές των μητροπόλεων, τουλάχιστον στη Δυτική Ευρώπη, δεν ορίζονται σήμερα με κάποιους υλικούς συντελεστές όπως η διατροφή, η παιδική θνησιμότητα, οι συνθήκες υγιεινής. Η εξαθλίωσή τους συνίσταται στον *κοινωνικό αποκλεισμό που σηματοδοτεί η ανεργία*, στο στιγματισμό με βάση τον τόπο διαμονής, στην καταστροφή των καθιερωμένων μορφών αλληλεγγύης, στην αποστέρωση από κάθε δυνατότητα συμμετοχής στη διαμόρφωση των όρων της προσωπικής, συλλογικής και κοινωνικής ζωής.

Το άτομο, χωρίς καμιά προοπτική, χωρίς συλλογικό όραμα, αποξενωμένο από τις δημιουργικές του ικανότητες, με κατεστραμμένες τις φυσικές σχέσεις επικοινωνίας, ζώντας σε υποβαθμισμένα προάστια, σε κτίρια-στρατώνες, έχει μετατραπεί από πρόσωπο σε μονάδα και δεν μπορεί να ενωθεί με τους άλλους, παρά μόνο στη βάση του κοινού και συχνά ανορθολογικού μίσους προς κάποιον τρίτο: Ο φόβος του άλλου, του διαφορετικού, προσδίδει ταυτότητα και όχι μόνο στα υποβαθμισμένα προάστια αλλά σε ολόκληρη την κοινωνία. Οι διαχειριστές αυτών των φόβων βλέπουν την επιρροή τους να αυξάνεται: Το Εθνικό Μέτωπο του Λεπέν κερδίζει ψήφους μεταξύ των Αράβων που εχθρεύονται τους μαύρους!

Το γκέτο γεννιέεται ως τρόπος οργάνωσης και ένταξης στην πόλη στην εποχή της απώλειας της συνθετικής ικανότητας από την παρηγμασμένη αστική πολιτεία, όταν οι μορφές της συλλογικής ζωής και της άμεσης επικοινωνίας καταρρέουν.

Το γκέτο δεν αφορά μόνο τις υποβαθμισμένες περιοχές της πόλης. Είναι μορφή ευρύτερης και καθολικότερης σημασίας. Οι απρόσιτες εύπορες περιοχές, οι ιδιωτικές πόλεις είναι επίσης γκέτο. Υπάρχουν τα γκέτο των φοιτητών, των διανοουμένων, των καλλιτεχνών. Οι ζώνες κατοικίας αναδιπλώνονται σε γκέτο. Ο Ignatio Ramonet γράφει στο κύριο άρθρο της *Monde Diplomatique* τον Ιούνιο του 1996:

«Έτσι στο Βορρά, όπως και στο Νότο, η πόλη δομείται στο εξής σαν ένα αρχιπέλαγος από μεμονωμένες μεταξύ τους ζώνες. Βλέπουμε να πολλαπλασιάζονται οι βαθύπλοτες συνοικίες όπου οι προστατευόμενοι από φρουρές προνομιούχοι ζουν παράμερα της θλίψης που τους

περιβάλλει. Όλο και περισσότερο οι πόλεις κατοικούνται από ομάδες πληθυσμού που δε συναντιούνται πλέον· αυτοί που περιφέρονται, αυτοί που εργάζονται και αυτοί που διευθύνουν. Οι τελευταίοι συνδέονται καλύτερα (με το τηλέφωνο, το fax ή τον υπολογιστή) με τους ομοίους τους του δικτύου των μεγαλουπόλεων του πλανήτη παρά με τους συμπατριώτες τους»³.

Τα στεγανά, το γκέτο είναι ο θάνατος της αστικής ζωής, της ζωής της πόλης. Σύμφωνα με την άποψη του Λεφέβρ, την οποία υιοθετούμε πλήρως, «η αστική ζωή προϋποθέτει συναντήσεις, συγκρούσεις διαφορών, αμοιβαία γνώση και αναγνώριση (ακόμα και μέσα στην ιδεολογική και πολιτική αναμέτρηση) τρόπων ζωής και πρωτοτύπων που συνυπάρχουν στην πόλη»¹⁵.

Η ταξική φύση της καπιταλιστικής κοινωνίας και η αναλυτική σκέψη που κυριαρχεί στην πολεοδομία οδηγούν στους διαχωρισμούς των οποίων έσχατο αποτέλεσμα είναι το γκέτο. Όπως τεμαχίζεται η εργασιακή διαδικασία για να γίνει δυνατός ο έλεγχός της, έτσι και η οργανική ενότητα της πόλης τέμνεται σε διαχωρισμένους και οριοθετημένους χώρους, οι οποίοι συντονίζονται και διευθύνονται από τα κέντρα απόφασης έχοντας χάσει τις δικές τους ικανότητες σύνθεσης. Οι μεγαπόλεις και μόνο από τις ίδιες τους τις διαστάσεις επιβάλλουν ως αντικειμενική επιλογή τη συγκεντρωτική και γραφειοκρατική τους διαχείριση με την αναλυτική σκέψη, την ποσοτικοποίηση, τα στεγανά και το διαχωρισμό. Ένας αστικός πυρήνας μπορεί να επιτελέσει για την έκταση όλης της μεγάλης τη λειτουργία του ζωντανού δημόσιου χώρου;

Η εμφάνιση των κοινωνικών αντιθετικών διαδικασιών ως χωρικών αντιθέσεων κυρίαρχα μετατρέπει το συνολικό κοινωνικό πρόβλημα σε απλά ζητήματα προβληματικών περιοχών, στις οποίες πρέπει να εκδηλώσουμε τη φιλανθρωπία μας (ευρωπαϊκή αντίληψη) ή δεν πρέπει (κυρίαρχη άποψη στις Η.Π.Α.). Οι εύποροι μπορούν να συνεχίσουν να διαχειρίζονται τις δικές τους περιφραγμένες περιοχές και να αισθάνονται ασφαλείς.

Ο ιστορικός χρόνος, ο οποίος συσχετίζει, διαπλέκει, ενώνει ή χωρίζει, συναρθώνει ή εξαρθώνει τους χώρους, πρέπει να αποβληθεί. Ο χώρος είναι η προνομιακή διάσταση όπου η έννοια του ορίου είναι σαφής. Επομένως, η χωρική προβολή οριοθετεί, διαχωρίζει στεγανοποιεί τις προβληματικές και απαράδεκτες καταστάσεις και τις εμφανίζει σαν κάτι διαφορετικό και ξένο από το γιγές σώμα της κοινωνίας.

Η θεαματική αναπαράσταση της κοινωνικής δυστυχίας διευκολύνει και διευκολύνεται αφάνταστα από τη χωρική της οριοθέτηση. Μπορεί να χρησιμοποιήσει τη μέγιστη δόση εντυπωσιασμού, να δημιουργήσει τα πιο έντονα συναισθήματα παραμένοντας στο επίπεδο της φτηνής φιλανθρωπίας και χωρίς να ενεργοποιήσει επικίνδυνους προβληματισμούς.

Ο Francois Moriconi Ebrard μάς έχει δείξει πώς «διορθώνεται» η πραγματικότητα για να μπορεί να εμφανιστεί με τους χωρικούς προσδιορισμούς, σύμφωνα με τους οποίους επιδιώκεται η αναπαράστασή της¹⁶.

Οι σκέψεις που διατυπώνουμε δεν αμφισβητούν τη σημασία του χώρου σαν πυκνωτή που δημιουργεί την κοινωνική ζωή. Ο ιστορικός χρόνος είναι ο χρόνος της πράξης των ανθρώπων που εκδηλώνεται πάντα σε συγκεκριμένους τόπους και χώρους. Ο αφηρημένος χρόνος, που έχει αποσυνδεθεί από τους χώρους της ανθρώπινης πράξης, που δεν έχει τοπικούς προσδιορισμούς, είναι ο χωροποιημένος χρόνος, ο χρόνος του κυβερνοχώρου. Τόσο ο αφηρημένος χρόνος όσο οι διαχωρισμένες χωρικές ενότητες περιγράφουν την ίδια διαδικασία.

Μεταξύ των αριστερών πολεοδομών είναι συνήθης η αναπόληση του χαμένου δημόσιου χώρου της πόλης. Δεν πρέπει, όμως, να μας διαφεύγει ότι ο παραδοσιακός δημόσιος χώρος της πόλης, αν και ενοποιούσε τις διαφορετικές κοινωνικές κατηγορίες, ως τόπος συνάντησης και ανταλλαγών δεν ήταν ουδέτερος αλλά διαμορφωμένος σύμφωνα με τις αντιλήψεις, την ιστορική παράδοση και τις ανάγκες της ηγεμονεύουσας αστικής τάξης. Η δυνατότητά του να προαγάγει την κοινωνική συνοχή ήταν επίσης η δυνατότητά του να ενσωματώνει τις τάξεις και τα κοινωνικά στρώματα στην αστική ηγεμονία. Αυτοί που συνέπρατταν προνομιακά στο δημόσιο χώρο ήταν κυρίως οι αστοί πολίτες και όχι γενικά οι κάτοικοι ή ο πληθυσμός.

Πρέπει να υπενθυμίσουμε ακόμα ότι οι διαστάσεις των πόλεων την εποχή της ακμής της αστικής δημοκρατίας ήταν σαφώς μικρότερες από τις σύγχρονες μεγαπόλεις, οι οποίες στην πραγματικότητα είναι συμπλέγματα πόλεων.

Η σύγχρονη αστική τάξη δε χρειάζεται πλέον αυτού του είδους το δημόσιο χώρο, καθώς αναπτύσσεται ο «δημόσιος» χώρος των Μ.Μ.Ε. και η αστική δημοκρατία, παρά την εμπέδωση του κοινοβουλευτισμού, αμφισβητείται όλο και περισσότερο από την επέκταση της αγοράς στη σφαίρα των πολιτειακών δραστηριοτήτων.

Μέσα από ποιες διαδικασίες αντιθέσεις και συγκρούσεις θα ήταν δυνατή η αναγέννηση της πόλης; Αντί επιχειρημάτων θα ήθελα να καταθέσω μια προσωπική εμπειρία.

1986. Παρίσι. Σε κάποιον που είχε ζήσει την πραγματικότητα των ελληνικών πόλεων της δεκαετίας του '80 ήταν φυσικό να του προξενούν μεγάλη εντύπωση οι αποξενωμένες σχέσεις της γαλλικής μητρόπολης, η απομόνωση, η υποβαθμισμένη κοινωνική ζωή.

Δεκέμβρης 1986. Η μεγάλη πορεία ενός εκατομμυρίου διαδηλωτών προς την Εθνοσυνέλευση, εκτεταμένες συγκρούσεις με την αστυνομία. Το πιο θαυμαστό απ' όλα ήταν ότι ξαφνικά δεν υπήρχαν φίλοι και ξένοι, γνωστοί και άγνωστοι, στον καθένα που μίλαγες νόμιζε ότι σε ήξερε χρόνια. Εκείνο το βράδυ οι Γάλλοι ήταν ο πιο εγκάρδιος λαός του κόσμου.

Τα πρόσφατα σκιρτήματα του εργατικού κινήματος στην Ευρώπη γεννούν ελπίδες όχι απλά για την υπεράσπιση του εργατικού εισοδήματος και κάποιων θέσεων εργασίας, αλλά για την κατάργηση των στεγανών, την ανασύνθεση του κοινωνικού ιστού με νέο περιεχόμενο και με άλλη προοπτική. Είδαμε εργάτες, ανέργους, φοιτητές, μαθητές, αυτόχθονες και μετανάστες, διανοούμενους και καλλιτέχνες να κατεβαίνουν στο δρόμο, να συναντιούνται και να *πράττουν* κοινά.

Η ριζοσπαστική πολιτική και κοινωνική δράση θα ξαναγεννήσει τις πόλεις, όχι οι πολεοδόμοι και οι φιλόanthρωποι. Δε σημαίνει ότι αγνοούμε την ιδιαίτερη σημασία των ζητημάτων αρχιτεκτονικής μορφής, την αξία συγκεκριμένων πολεοδομικών ρυθμίσεων, τη σπουδαιότητα των αγώνων στα επιμέρους προβλήματα, των αιχμακτών και υποδειγματικών παρεμβάσεων. Όμως, καθώς η έκρηξη της πόλης είναι αποτέλεσμα βαθιών κοινωνικών διεργασιών, μιας συνολικής οικονομικής και πολιτικής αναδιάρθρωσης, οι μερικότερες προσπάθειες θα αποκτήσουν το νόημά τους μόνο στα πλαίσια μιας ευρύτερης κίνησης καθολικής αμφισβήτησης του κοινωνικού σχηματισμού που καταστρέφει την πόλη και την αντικαθιστά με την άρνησή της: το αστικό δίκτυο της μεγάπολης.

Βιβλιογραφικές παραπομπές

1. Sudhir Venkatesh, «Jeunes a la derive dans les villes americaines», *Monde Diplomatique*, Μάιος 1994.
2. Robert Lopez, «Delices t'autotefense a Los Angeles», *Monde Diplomatique*, Μάιος 1994.
3. Ignatio Ramonet, «Megavilles», *Monde Diplomatique*, Ιούνιος 1996.
4. Serge Halimi, «L'Université de Chicago: un petit coin de Paradis bien protegé», Απρίλιος 1994.
5. Robert Lopez, «Hautes murailles pour les villes de riches», *Monde Diplomatique*, Μάρτιος 1996.
6. Mike Davis, «Los Angeles: une autopsie politique», *Utopie Critique*, Φθινόπωρο 1993 (Αναδημοσίευση από το *New Left Review*, No 197, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1993).
7. Camille Bonneville, «Fievreuses banlieues», *Monde Diplomatique*, Φεβρουάριος 1996.
8. Ingrid Carlander, «Luttes urbaines contre la relegation sociale», *Monde Diplomatique*, Ιούνιος 1994.
9. Φάβελος «Η σκληρή Αθήνα του '96», *Μανδραγόρας*, Μάιος-Σεπτέμβριος 1996.
10. Δημήτρης Κωτσάκης, *Για τη δημόσια παιδεία*.
11. Jean Louis Ivani, «Splendeurs et misere du fast-food», *Monde Diplomatique*, Σεπτέμβριος 1996.
12. Pascal Thibaut, «Leipzig, un modele remodele», *Monde Diplomatique*, Φεβρουάριος 1996.
13. Akram Ellyas, «Replis communautaires a Sarcelles», *Monde Diplomatique*, Φεβρουάριος 1996.
14. Agnés Sinai, «Παραμορφωμένες συνοικίες», *Αφιερώματα*, *Monde Diplomatique*, Τεύχ. 6.
15. Αντί Λεφέβρ, *Το δικαίωμα στην πόλη*.
16. Francois Moriconi, «Ebrard Explosion Urbaine, le sens de la demesure», *Monde Diplomatique*, Ιούλιος 1996.
17. Μάρσαη Μπούκτσιν, *Τα όρια της πόλης*.

Η Harriet Powers

Η χρήση του χώρου

«Οι πλούσιοι πάνε μ' αυτοκίνητο.
Οι φτωχοί με τα πόδια.
Κι εμείς σπάμε πλάκα.»

Ζ.Α. Σάντε, Πλάσματα Συναντιούνται

«...γιατί κάθε οντοπία έχει τους τόπους της
και κάθε παράβαση τα στέκια της»

**Σταύρος Σταυρίδης, Η Διαφήμιση
και το Νόημα του Χώρου**

Είναι γνωστό ότι μια οργάνωση του υπάρχουν θεμελιωμένη στη μεγιστοποίηση του κέρδους και στην ανορθολογική, αντιανθρώπινη σώρευση ωφελιμότητας δεν μπορεί να ανεχθεί την πραγμάτωση του ονείρου στον κοινωνικό χώρο. Επιχειρεί, λοιπόν, με κάθε διαθέσιμο μέσο, τον έλεγχο, τη λογοκρισία, την καταστολή κάθε θεωρητικής επεξεργασίας των ονειρικών βλέψεων και κάθε έλλογης απόπειρας να βιωθούν ονειρικές επιθυμίες. Συνάμα, επιχειρεί να επιβάλει παντού τα δικά της πρότυπα για τη χρήση του χώρου, τα οποία υποβιβάζουν τον άνθρωπο σε παθητικό θεατή και αδηφάγο (πάντα όμως ανικανοποίητο) καταναλωτή μηδαμινοτήτων.

Ήδη από την εποχή του Μπώντλαϊο οργανώνεται —πότε σπασμοδικά και με λυρικές ανταύγειες, πότε έλλογα και συγκροτημένα— μια εναντιωτική διάθεση στη μονοσήμαντη χρήση του χώρου, μια ανοιχτότητα στις εκπλήξεις και στις δημιουργικές αναστατώσεις που προσφέρει η διάσταση του χρόνου, η διαλεκτική της διάρκειας. Οι ποιητές θα συναντηθούν με τους επαναστάτες στην εκπόνηση ενός διηνεκού και πολύπτυχου σχεδίου ανατρεπτικής περιδιάβασης στο χώρο και άρνησης των παραδεδωμένων λειτουργιών του. Θα αρνηθούν τη χρήση της πόλης ως εργασιακού χώρου, ως υπνωτηρίου και ως αχανούς εκθετηρίου εμπορευμάτων, και θα επιδοθούν σε μια ποιητική εξερευνησή της και, ταυτοχρόνως, σε μια πειραματική αναζήτηση νέων τρόπων συμπεριφοράς (συνεπώς, νέων εθίμων και ηθών). Οι συνέπειες ενός τέτοιου εγχειρήματος, εάν αγγίξουν τα άκρα τους, οδηγούν φυσικ-

κά στη ριζική αμφισβήτηση, κριτική και άρνηση ολόκληρου του καπιταλιστικού συστήματος, ολόκληρου του οικοδομήματος ενός «πολιτισμού» θεμελιωμένου στην εργασία.

Ανοιχτοί στην παιγνιώδη συμπεριφορά και στη διάσταση του ονείρου, κάποιιοι πρωτοπόροι κατάφεραν, μέσω αυτής της εξερεύνησης των πόλεων και μέσω των καταγεγραμμένων εμπειριών τους, να επινοήσουν και να προπαγανδίσουν συνειδητά *καινούργιες επιθυμίες*, ριζικά εχθρικές προς εκείνες που διαδίδει ο καπιταλισμός (και οι ποικιλώνυμες παραλλαγές του). Είναι χαρακτηριστικός ο τύπος του *πλάνητα* (flâneur), ο οποίος, στην αυγή κιάλας αυτού του πληκτικού πια αίνου προς την εργασία, αποφασίζει να χρησιμοποιήσει την πόλη παιγνιωδώς και ως λαβυρινθώδες σκηνικό των απολαύσεών του. «Ήταν ακόμη αγαπητές οι στοές», γράφει ο Βάλτερ Μπένγιαμιν, «μέσα στις οποίες ο πλάνης απέφευγε τη θέα των οχημάτων που δε λογάριζαν τον πεζό για ανταγωνιστή τους. Υπήρχε ο διαβάτης που σφηνώνεται μέσα στο πλήθος· ακόμη όμως υπήρχε και ο πλάνης που χρειάζεται ελεύθερο χώρο και δε θέλει να στερηθεί την ιδιωτική του σχόλη. Παραμένει αργόσχολος, καθότι άνθρωπος με προσωπικότητα· διαμαρτύρεται έτσι ενάντια στον καταμερισμό εργασίας που μετατρέπει τους ανθρώπους σε ειδικούς. Διαμαρτύρεται εξίσου ενάντια στη φιλοπονία τους». Ήδη, αν και δίχως να είναι πάντα συνειδητή, μια τέτοια στάση αντιτίθεται επίφοβα στην ηθική της εργασίας.

Ενδεικτική επίσης είναι η πολύμοχθη και πολύκαρπη περιπλάνηση του Τόμας ντε Κουίνσιν στα λαβυρινθώδη σοκάκια του Λονδίνου, όταν αναζητούσε την περίφημη πια ευεργετιδά του, τη φτωχή Άννα. Δεν τη βρήκε· ανακάλυψε όμως «άγνωστες γαίες», έναν ολόκληρο κόσμο που ήταν κρυμμένος από την κακόβουλη δημοσιότητα και ζούσε με ανεμπόδιση ένταση —ανακάλυψε μια πρωτόλεια εκδοχή του βορειοδυτικού περάσματος προς τη *γεωγραφία της αληθινής ζωής*, εμπνέοντας πολλά τολμηρά και ρηξικέλευθα πνεύματα των μεταγενεστέρων γενεών. Θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε το συγγραφέα της *Δολοφονίας ως μίας εκ των Καλών Τεχνών* έναν από τους πρώτους εξερευνητές αυτής της γεμάτης εκπλήξεις ηπείρου που είναι η σύγχρονη, κοσμοβριθής μεγαλούπολη.

Αργότερα, οι λεγόμενες ιστορικές πρωτοπορίες (Φουτουρισμός, Νταντά, Σουρρεαλισμός) επεδίωξαν μια πιο συστηματική κριτική της χρήσης του χώρου. Εναντιωνόμενοι, με τον τρόπο τους ο καθένας, στο σύνολο των δομών ενός κόσμου που θεωρούσαν ασφυκτικά πεπαλαιωμένο, οι πρωταγωνιστές των κινημάτων αυτών φρόντισαν να επεκτείνουν τη δράση τους πέρα από μια παρέμβαση στον τομέα της καλλιτεχνικής έκφρασης και να προχωρήσουν σε κρίσιμες κριτικές της χρήσης του χώρου. «Κάθε γενιά πρέπει να χτίζει τη δική της πόλη», θα αποφανθούν οι φουτουριστές προπαγανδίζοντας *ευεργετικές κατεδαφίσεις*. Ο κατ' εξοχήν φουτουριστής αρχιτέκτων Σαντ' Ελία θα γράφει: «Το φουτουριστικό κτίριο θα αναδύοταν μέσα από το πολυδαίδαλο συγκοινωνιακό δίκτυο που θα απλωνόταν κάτωθι του. Πρέπει να μετεωρίζεται ψηλά, στο χείλος μιας πολυτάραχης αβύσσου: ο δρόμος δε θα βρίσκεται πια στο έδαφος σαν χαλί, αλλά θα βυθίζεται πολλά πατώματα μέσα στη γη, αγκαλιάζοντας τη μητροπολιτική κυκλοφορία, ενώ οι απαραίτητες διασυνδέσεις θα εξασφαλίζονται από μεταλλικούς διαδρόμους και ταχυκίνητα πεζοδρόμια». Παρά τη δαιμονιακή φαντασία τους, ωστόσο, οι φουτουριστές έμειναν ολέθρια προσηλωμένοι σε μιαν άκριτη λατρεία της τεχνολογίας και σε μιαν υστερική απόρριψη κάθε πτυχής του παρελθόντος —γεγονός που αποστέωσε την ανατρεπτική δυναμική των συλλήψεών τους και τους

κατέστησε, εν τέλει, γραφικούς υποστηρικτές του Μουσολίνι και του κόσμου που καμώνονταν ότι πολεμούσαν.

Απεναντίας, ο ντανταϊστής Κουρτ Σβίττερς παρέχει ένα θαυμάσιο παράδειγμα δημιουργικής και αντισυμβατικής χρήσης του χώρου, δημιουργώντας επί χρόνια την περίφημη *Στήλη* του, ένα πρωτότυπο μνημείο στη φιλία, στη συντροφικότητα και το αντιεμπορευματικό πνεύμα. Η *Στήλη* ήταν ένα γλυπτό in progress, το οποίο συνετίθετο αενάως από κάθε λογής υλικά και από (αλλόκοτα συνήθως) αναμνηστικά, προερχόμενα από τους φίλους του και προεξάρχουσες φυσιογνωμίες της αβάνγκαρντ εκείνης της εποχής. Όλο το σπίτι του στο Αννόβερο έγινε πια ένα «φυλάκιο μνήμης», μια σειρά πρωτόγνωρων σπηλαίων που περιέβαλλαν τη *Στήλη* και φιλοξενούσαν υποδειγματικά τον «μπαρόκ χαρακτήρα, ο οποίος διακρίνει πάντα ξεκάθαρα τις προσπάθειες για μια ολοκληρωμένη τέχνη» (Ντεμπόρ, *Η Αρχιτεκτονική και το Παιχνίδι*).

Για τους ντανταϊστές, οι πόλεις έγιναν τα αχανή και λαβυρινθώδη σκηνικά των ατέμνων αυτοσχεδιαστικών παραστάσεων, των οποίων οι ίδιοι ήταν σκηνοθέτες και πρωταγωνιστές. Φρόντιζαν, όπως ο ντε Κουίνσυ, να εξερευνούν τους αχαρτογράφητους τομείς των μητροπόλεων —αν και δεν κατάφεραν να προβούν σε γόνιμες κριτικές για την παιγνιακή τους μεταμόρφωση (όπως οι σουρρεαλιστές) μήτε και προχώρησαν στη θεμελίωση μιας ιστορικά καινοφανούς επιστήμης σαν την *ψυχογεωγραφία* (όπως έκαναν οι λεττριστές, μερικές δεκαετίες αργότερα).

Ο Αντρέ Μπρετόν και οι σουρρεαλιστές πειραματίστηκαν μανιωδώς με την ποίηση των *τυχαίων συναντήσεων* μέσα στις πόλεις, και ιδιαίτερα στο Παρίσι. Όντας ένα κεντρικό εργαστήρι για την ανάπτυξη νέων τρόπων αίσθησης και αντίληψης της πραγματικότητας, δεν αγνόησαν την ποιητική δύναμη των περιπλανήσεων σε απαγορευμένες ζώνες, σε συνοικίες όπου δρούσαν οι άνθρωποι του Αρνητικού, σε σαγηνευτικά βουλεβάρτα που θα έπρεπε να αναδιαμορφωθούν ώστε να υπηρετήσουν το πολύπλευρο πάθος για τον αέναο μετασχηματισμό των συνθηκών της ζωής.

Προχώρησαν, μάλιστα, σε πειραματικές έρευνες και συγκεκριμένες προτάσεις για μιαν ανατρεπτική διευθέτηση των αστικών χώρων και μια (αντι)χρήση ήδη υπαρχόντων συμβόλων του Παρισιού.

Αφού έθεσαν το ερώτημα τι θα έπρεπε να κάνει κανείς για να διατηρήσει, να τροποποιήσει ή να καταργήσει ορισμένα πασιγνώστα μνημεία, έδωσαν τις εξής ενδιαφέρουσες απαντήσεις:

Την Αψίδα του Θριάμβου: Να την ανατινάξει, αφού τη θάψει σε ένα βουνό από κοπριά.

Τον Οβελίσκο: Να τον μεταφέρει στην είσοδο των Σφαγείων, όπου θα τον κρατάει το τερασσιο γαντοφορημένο χέρι μιας γυναίκας.

Τον Πύργο του Σαιν Ζακ: Να τον διατηρήσει όπως είναι, αλλά να κατεδαφίσει την υπόλοιπη συνοικία και να απαγορεύσει την προσέγγιση σε απόσταση ενός χιλιομέτρου με την ποιή του θανάτου.

Το Άγαλμα του Γαμβέττα: Να το καταστρέψει.

Την Όπερα: Να τη μετατρέψει σε συντριβάνι αρωμάτων. Να ξαναφτιάξει τη σκάλα με κόκαλα προϊστορικών ζώων.

Το Δικαστήριο των Παρισίων: Να το κατεδαφίσει. Ας καλυφθεί ο τόπος με υπέροχα συνθήματα που θα φαίνονται από το αεροπλάνο.

Την Παναγία των Παρισίων: Να αντικαταστήσει τους πύργους με ένα τεράστιο σερβίτσιο για λάδι και ξύδι, που η μία μπουκάλα του θα είναι γεμάτη αίμα και η άλλη γεμάτη σπέρμα. Το κτίριο να γίνει σεξουαλικό σχολείο για παρθένες.

Εξάλλου, οι σουρρεαλιστές εγκωμίασαν τον Ταχυδρομό Σεβάλ, ο οποίος είχε την τόλμη και την εκκεντρική διάθεση να εγείρει μόνος του ένα απολύτως δικής του εμπνεύσεως κτίσμα, γνωστό ως το Ιδανικό Παλάτι.

Ας σημειωθεί, επίσης, μια ρηξικέλευθη και περιπετειώδης χρήση του χώρου και από μεμονωμένους συγγραφείς όπως ο Χένρυ Μίλλερ, ο οποίος διέσχισε τις κακόφημες συνοικίες του Παρισιού αποκορυπτογραφώντας τα ποιητικά σύμβολα του παράνομου πάθους που ανέδιδαν κάθε νύχτα. Ακόμη, αξίζει μνείας η σπαρακτική περιπλάνηση του Ντον Μπέρναμ (πρόκειται για τον αλκοολικό ήρωα στο *Χαμένο Σαββατοκύριακο* του Τσαρλς Τζάκσον), ο οποίος περιφρονώντας, μελαγχολικά αλλά αμείλικτα, κάθε κοινωνική σύμβαση προορισμένη να επιβάλει άκαμπτους και αβάσταχτα πληκτικούς νόμους στη χρήση του χώρου, διασχίζει τη μισή Νέα Υόρκη μέσα σε μια μέρα, επιτρέποντας στον εαυτό του μιαν εξόχως πρωτότυπη αντιμετώπιση της πόλης.

Πάντως, εκείνοι που συστηματοποίησαν την εξερεύνηση των πόλεων και την αντιμετώπισή τους ως διάκοσμοι για το μεγάλο παιχνίδι της ανθρωπινότητας, της εκδίπλωσης δηλαδή των δημιουργικών παθών και της πραγμάτωσης ακόμη και των πλέον ανομολόγητων επιθυμιών (ύστερα πάντα από την πειραματική και έλλογη επεξεργασία τους), ήσαν οι θεωρητικοί της *Λεττριστικής Διεθνούς* και, εν συνεχεία, της *Καταστασιακής Διεθνούς*. Οι λεττριστές ανέπτυξαν από το 1953 (και με αφορμή το προπαρασκευαστικό κείμενο *Συνταγές για μια Καινούργια Πολεοδομία*, του Ιβάν Στσεργλόφ) τις έννοιες της *περιπλάνησης* (*dérive*) και της *ψυχογεωγραφίας*.

Ο Στσεργλόφ εκκινεί με μια λυρική καταδίκη της πλήξης που δεσπόζει στις σύγχρονες πόλεις: «Βαριόμαστε στην πόλη, δεν υπάρχει πια βωμός του ήλιου [...] Κι εσύ, λησμονημένη, με τις αναμνήσεις σου χίλια κομμάτια απ' όλες τις εκπλήξεις του Άτλαντα, ξέπεσες στα κόκκινα υπόγεια του Παλί-Κάο, χωρίς μουσική και γεωγραφία, έχοντας ξεχάσει το αγρόκτημα όπου οι ρίζες συλλογιούνται, το παιδί και το κρασί γίνονται θρύλοι. Τώρα όλα τέλειωσαν. Δε θα ξαναδείς το αγρόκτημα. Δεν υπάρχει πια. Πρέπει να φτιάξουμε το αγρόκτημα». Προχωρεί υποστηρίζοντας την επιτακτική ανάγκη δημιουργίας νέων περιβαλλόντων, επινόησης νέων τρόπων αντιμετώπισης της διαλεκτικής φύση/πόλη, επανανακάλυψης και ορθολογικής διεύρυνσης των παλαιών μύθων καθώς και της ψυχανάλυσης, μιας διεύρυνσης που θα τους θέσει στην υπηρεσία της αρχιτεκτονικής με σκοπό τον εμπλουτισμό των τέψεων και των παθών. «Κατά κάποιον τρόπο», γράφει ο Στσεργλόφ, «ο καθένας θα κατοικεί στον προσωπικό του “Καθεδρικό Ναό”. Θα υπάρχουν χώροι που θα μας κάνουν να ονειρευόμαστε καλύτερα από όλα τα ναρκωτικά, σπίτια όπου δε θα μπορείς παρά να ερωτεύεσαι, μέρη που θα θέλγουν ακαταμάχητα τους ταξιδιώτες».

Ο Γκυ Ντεμπόρ, ύστερα από έναν πειραματισμό που διήρκεσε περί τα πέντε χρόνια (1953-58), θα εκθέσει τα συμπεράσματά του στο κείμενο *Η Θεωρία της Περιπλάνησης*. Εκεί ορίζει την *περιπλάνηση* ως «μια τεχνική βιαστικού περάσματος μέσα από τις ποικίλες ατμόσφαιρες μιας πόλης», διαχωρίζοντάς την από τις κλασικές έννοιες του ταξιδιού ή του περίπατου, και συνδέοντάς την άρρηκτα με μια παιγνιώδη-κατασκευαστική συμπεριφορά.

«Ένα ή περισσότερα άτομα», γράφει, «που ρίχνονται στην περιπλάνηση, απαρνιούνται, για κάποιο μεγαλύτερο ή μικρότερο χρονικό διάστημα, τους λόγους για τους οποίους συνήθως μετακινούνται και δρουν, τις σχέσεις τους, τις δουλειές τους και τις συνηθισμένες διασκεδάσεις τους, για να αφεθούν ελεύθερα όπου τα πάει ο χώρος και οι συναντήσεις που αντιστοιχούν σε αυτόν. Σε αυτό το πείραμα, το τυχαίο παίζει λιγότερο καθοριστικό ρόλο από όσο θα νόμιζε κανείς: από τη σκοπιά της περιπλάνησης κάθε πόλη έχει ένα ψυχογεωγραφικό ανάγλυφο, έχει σταθερά σημεία ή στροβίλους που απαγορεύουν την πρόσβαση σε ορισμένες ζώνες ή την έξοδο από αυτές».

Ως *ψυχογεωγραφία*, εν τω μεταξύ, ορίζεται η ανάληψη της μελέτης των επακριβών νόμων και των συγκεκριμένων αποτελεσμάτων του γεωγραφικού περιβάλλοντος, συνειδητά διευθετημένου ή όχι, που επιδρά άμεσα στη συγκινησιακή/συναισθηματική συμπεριφορά των ατόμων.

Το εγχείρημα του Ντεμπόρ και των φίλων του συνδέεται άμεσα με εκείνο του flâneur και του Μπωντλαίρ. Αλλά πρόκειται για την *πραγμάτωση* των ποιητικών εκλάμψεων εκείνων των πρωτοπόρων της μοντέρνας ποίησης στο *κοινωνικό πεδίο* και για το άλωμά τους σε όλες τις εκδηλώσεις της ανθρώπινης έκφρασης. Πρόκειται, μάλιστα, για τη συνειδητή επεξεργασία, διεύθυνση και προπαγάνδισή των νέων επιθυμιών που σπασμοδικά, σαν ενστικτώδη σκιρτήματα, είχαν συλλάβει και εκφράσει οι ποιητές των καπηλειών στο Παρίσι. «Πάνω απ' όλα, όμως, η μοντέρνα ποίηση των εκατό τελευταίων χρόνων ήταν εκείνη που μας είχε οδηγήσει εκεί. Ήμαστε κάποιοι που σκεπτόμαστε ότι έπρεπε να υλοποιήσουμε το πρόγραμμά της και, σε κάθε περίπτωση, να μην κάνουμε τίποτε άλλο» (Ντεμπόρ, *Πανηγυρικός*).

Βλέπουμε εδώ την κορύφωση της απόπειρας σύγκλισης της καλλιτεχνικής πρωτοπορίας με την εμπροσθοφυλακή του εργατικού κινήματος — μια κορύφωση, η κρισιμότητα της οποίας δεν έχει ακόμη επαρκώς αναλυθεί (κυρίως λόγω κάποιας ολέθριας καχυποψίας ορισμένων, η οποία δυστυχώς ακόμη ταλανίζει τους ανατρεπτικούς κύκλους!).

Η εκ μέρους των καταστασιακών απόπειρα πραγμάτωσης της μοντέρνας ποίησης τους οδήγησε στη συστηματική κριτική και καταδίκη των συνθηκών ζωής στη σύγχρονη πόλη, στην εξιχνίαση των κρυπτογραφημάτων τους, θεωρώντας ότι οι συνθήκες αυτές δεν επιτρέπουν το πέρασμα σε έναν ανώτερο ηθικοαισθητικό πολιτισμό. Φρονούν ότι η κατάργηση των συνθηκών αυτών, η υπέρβαση της εμπορευματικής κοινωνίας και η συγκρότηση μιας κοινωνίας που θα θεμελιώνεται στην ελεύθερη αυτοπραγμάτωση όλων των μελών της, μέσω της ανεμπόδιστης (και, φυσικά, αντι-ωφελμιστικής) εκπύχωσης όλων των δημιουργικών δυνάμεών τους, επιβάλλει τη σύμπτυξη αοραγών σχέσεων ανάμεσα στην καλλιτεχνική και πολιτική πρωτοπορία. Με κάπως λησμονημένους όρους: το προλεταριάτο οφείλει να συναντήσει τους καλλιτέχνες του και το πρόγραμμά του να εμπλουτισθεί αποφασιστικά από τις πειραματικές έρευνές τους. «Ο κόσμος μέσα στον οποίο ζούμε», διατείνεται ο καταστασιακός Αμπντελχαφίντ Χαντίμπ (στο κείμενο *Δοκίμιο Ψυχογεωγραφικής Περιγραφής της Αγοράς του Παρισιού*), «και κατ' αρχήν μέσα στο υλικό περιβάλλον του, αποκαλύπτεται κάθε μέρα και πιο ασφυκτικός. Μας πνίγει. Δεχόμαστε βαθιά την επίδρασή του. Αντιδρούμε σύμφωνα με το ένστικτό μας, αντί να αντιδρούμε σύμφωνα με τις επιθυμίες μας. Με μια λέξη, αυτός ο κόσμος κυριαρχεί πάνω στον τρόπο ύπαρξής μας, και μας συ-

ντρίβει. Μόνο μετά την αναδιοργάνωσή του, ή μάλλον μετά την έκρηξή του, θα φανούν οι δυνατότητες οργάνωσης, σε ένα ανώτερο επίπεδο, του τρόπου ζωής».

Οι καταστασιακοί εργάστηκαν με συνέπεια στην κατεύθυνση αυτή, στην κατεύθυνση δηλαδή της ηθικοαισθητικής κριτικής του συνόλου των συνθηκών που διέπουν την καθημερινή, κοινωνική ζωή, κάνοντας πολλά (και βαρυσήμαντα, όπως απέδειξε η ευτυμφορία της Ιστορίας) βήματα πέρα από τις χυδαιομαρξιστικές καθηλώσεις στην οικονομική και μόνο σφαίρα.

Η επιμονή τους, και ειδικά του Ντεμπόρ, στο ζήτημα της βίωσης του χρόνου, στην (ανατρεπτικών προεκτάσεων) απόπειρα να ζήσουμε το χρόνο μας βαθιά, περιφρονώντας τις επιβαλλόμενες από το σύστημα της καπιταλιστικής κάρπωσης της εργασίας κατατημώσεις του χρόνου σε, αδιάφορα προς την εγγενή ανθρώπινη ανησυχία, στάδια, μας επιτρέπουν σήμερα πολύτροπους πειραματισμούς με τη χρήση του χώρου, μια χρήση που σκοπεύει (σε ύστατη ανάλυση) στην κατάργηση του καταμερισμού της εργασίας και στην έλευση μιας εποχής κατά την οποία οι άνθρωποι θα κατασκευάζουν διαρκώς τα σκηνικά ενός αφυπνισμένου ονείρου —και αυτή θα είναι η μοναδική δραστηριότητά τους.

Κι έτσι, θα σμίξουμε εκ νέου με εκείνο το τόσο λακωνικό όσο και μεστό σε σημασίες και προεκτάσεις πρόταγμα: **ΝΑ ΓΙΝΕΙ Η ΠΡΑΞΗ, ΑΔΕΛΦΗ ΤΟΥ ΟΝΕΙΡΟΥ.**

Ενδεικτική βιβλιογραφία

1. Internationale Situationniste (Καταστασιακή Διεθνής), *Το Ξεπέρασμα της Τέχνης*, μετάφραση/επιλογή κειμένων Γιάννης Δ. Ιωαννίδης, εκδόσεις Ύψιλον/βιβλία.
2. Internationale Situationniste, *Χωροταξία*, μετάφραση Κλωντ Λωράν, Πάνος Τουρνικιώτης, εκδόσεις Άκμων.
3. Βάλτερ Μπένγιαμιν, *Σαρλ Μπωντλαίρ, Ένας λυρικός στην ακμή του καπιταλισμού*, μετάφραση Γιώργος Γκουζούλης, εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
4. Γιώργος-Ίκαρος Μπαμπασάκης, *Προλογίζοντας έναν Αιώνα, Φουτουρισμός, Νταντά, Σουρρεαλισμός*, εκδόσεις Οξύ.
5. Γιώργος-Ίκαρος Μπαμπασάκης, *Βορειοδυτικό Πέρασμα, Cobra, Λεττριστές, Καταστασιακοί*, εκδόσεις Ελευθερος Τύπος.
6. Σταύρος Σταυρίδης, *Διαφήμιση και το Νόημα του Χώρου*, εκδόσεις Στάχυ.
7. Γκυ Ντεμπόρ, *Τι είναι ο Λεττρισμός*, μετάφραση Αλέξανδρος Ζαργκούρογλου, εκδόσεις Ελευθερος Τύπος.
8. Γκυ Ντεμπόρ, *Πανηγυρικός*, μετάφραση Κώστας Οικονόμου, εκδόσεις Ελευθερος Τύπος.
9. Τσαρλς Τζάκσον, *Το Χαμένο Σαββατοκύριακο*, μετάφραση Γιώργος-Ίκαρος Μπαμπασάκης, εκδόσεις Ερατώ.

Εμπειρία της μεγαλούπολης και ετερότητα

Το μητροπολιτικό σοκ και η διαλεκτική της ταυτότητας

Γύρω στο 1840, ήταν πολύ της μόδας κάποιοι εκκεντρικοί περιπατητές να βγάζουν βόλτα μια χελώνα στις καινουργιοκτισμένες εμπορικές στοές του Παρισιού, τις περίφημες Arcades¹. Σ' αυτούς τους τόπους της λαμπρής καταναλωτικής φαντασμαγορίας μια τέτοια χειρονομία δήλωνε μια επιδεικτική σπατάλη χρόνου. Στον αχό της κίνησης που μαινόταν γύρω, η βόλτα με τη χελώνα αποτελούσε ένα θέαμα ολότελα αλλιώτικο από το θέαμα της μητρόπολης. Μπορούσε το αργοκίνητο ζώο να εικονογραφήσει μια άρνηση; Μπορούσε να αποκαλύψει με την παρουσία του πόσο απειλητικό και γραφικό ταυτόχρονα μπορεί να είναι το ξένο στην καρδιά της μεγαλούπολης; Ή μήπως, τελικά, στην αλλόκοτη μοναξιά του συνόψιζε την εμπειρία της σύγχρονης μητρόπολης, εμπειρία σηματοδεδιμένη από το σοκ της καθημερινής συνάντησης με το έτερο, το άγνωστο, το απρόβλεπτο;

Η κλίμακα του αστικού τοπίου άλλαξε δραματικά από τα μέσα του προηγούμενου αιώνα. Τότε ήταν που στο Παρίσι ξεκίνησε η πιο φιλόδοξη πολεοδομική επέμβαση από το διοικητή του, το βαρόνο Haussmann, επηρεάζοντας καθοριστικά τη μορφή και τα εκρηκτικά χαρακτηριστικά της σύγχρονης μεγαλούπολης. Τα βουλευβάργια διέλυσαν τα όρια της παραδοσιακής πόλης, καταστρέφοντας τις γειτονιές-οχυρά των φτωχών και «επικίνδυνων», προσφέροντας λαμπρούς άξονες κυκλοφορίας, μνημεία μιας κοινωνίας της επιδεικτικής κατανάλωσης και της αναμφίβολης υπεροχής των αστών που τη διαχειρίζονταν. Δεν είναι τυχαίο που την ίδια εποχή φτιάχτηκαν τα πρώτα πολυκαταστήματα, έγινε η πρώτη διεθνής έκθεση και πήρε τη σημερινή θεαματική της μορφή η διαφήμιση. Από δω και στο εξής στην πόλη θα δεσπόζουν υλοποιημένες σε ένα διακριτό κτιριακό πολιτισμό οι αξίες της εμπορικής φαντασμαγορίας. Το πολύβουο πλήθος θα συνωστίζεται στα μεγάλα καταστήματα, η κίνηση όλο και θα αυξάνει, τα διαφημιστικά μηνύματα θα κυριεύουν όλο και σε μεγαλύτερη έκταση τον οπτικό ορίζοντα των κατοίκων, οι ανάγκες της μετακίνησης όλων προς τη δουλειά ή την αγορά θα γεννούν όλο και πιο γρήγορα μέσα μεταφοράς.

Φαίνεται πως όλα αυτά γέννησαν μια εμπειρία της πόλης πολύ διαφορετική από εκείνη που κυριαρχούσε ως τότε. Την ονόμασαν σοκ της μητρόπολης, σοκ που προέρχεται από την «εντατικοποίηση της νευρικής διέγερσης η οποία προκαλείται από τη γρήγορη και αδιάκοπη μεταβολή των εξωτερικών και εσωτερικών ερεθισμάτων»². Και το μέγεθος και ο

Ο Σταύρος Σταυρίδης είναι διδάκτωρ αρχιτέκτονας μηχανικός

ρυθμός διαδοχής τέτοιων ερεθισμάτων ήταν πράγματι χωρίς προηγούμενο. Σήμερα πια το αστικό τοπίο περιλαμβάνει τεράστια κτίρια, δρόμους αδιάβατους παρότι συχνά τεράστιους, εντυπωσιακό όγκο από φωτεινές και πολύχρωμες επιγραφές. Καταναλωτικές προσαγωγές συγχέονται απόλυτα με τις επιταγές που ρυθμίζουν την κυκλοφορία. Καθώς το τοπίο αλλάζει συχνά, έστω και επιφανειακά, οι εντυπώσεις των κινούμενων (πεζών ή με αυτοκίνητα) απαρτίζονται από ένα άθροισμα θραυσμάτων χρόνου και χώρου που διαδέχονται το ένα το άλλο με εντυπωσιακή ταχύτητα.

Ο κλειστός ασφαλής κόσμος της αγροτικής ζωής γεννά σχέσεις με το χώρο προβλέψιμες. Κάθε τοποθεσία είναι γνωστή, καθετί που συμβαίνει έχει επαναληφθεί πολλές φορές, ο κυκλικός χρόνος της καλλιέργειας δίνει μορφή και νόημα στο ρυθμό της ζωής. Οι συναντήσεις των ανθρώπων γίνονται μέσα σε συνθήκες γνωστές και οικείες. Αντίθετα, ο κάτοικος της μεγαλούπολης βρίσκεται διαρκώς εκτεθειμένος στο απρόβλεπτο. Κάθε στιγμή πρέπει να μπορεί να αντιδράσει γρήγορα και αποτελεσματικά για να προφυλαχτεί ή για να πετύχει εκείνο που επιδιώκει. Οι πιο πολλοί γύρω του είναι άγνωστοι και γι' αυτό οι διαθέσεις τους δυνάμει απειλητικές.

Η σύγχρονη εμπειρία του μητροπολιτικού πλήθους, μιας δεξαμενής ηλεκτρικής ενέργειας, όπως την περιγράφει ο Μπώντλαϊρ³, είναι καθοριστική για την έκθεση στο μητροπολιτικό σοκ και ταυτόχρονα για την απορρόφησή του. Εκτεθειμένος καθένας στην εισβολή απειλών και επιταγών από παντού, νιώθει μια προσωρινή ασφάλεια μετέχοντας στη ροή του πλήθους, σαν μια κοινή μοίρα να απαλύνει τις συμφορές· ταυτόχρονα όμως, ξένος μεταξύ ξένων, νιώθει μόνος χωρίς προοπτική υποστήριξης και επικοινωνίας, θωρακισμένος στην προσωπική του πανοπλία, που αντηχεί καθώς ακουμπά στις πανοπλίες των άλλων. Παράξενο, όσο πιο περιχαρακωμένη είναι η ταυτότητα του καθενός στη μοναξιά του τόσο πιο λυτρωτική είναι η καταβύθισή του στην ανωνυμία του πλήθους.

Τούτη η διαλεκτική ταυτότητας — ανωνυμίας μοιάζει να στηρίζει έναν ψυχικό μηχανισμό που αναπτύσσει ο κάτοικος της μεγαλούπολης για να αντιμετωπίσει το μητροπολιτικό σοκ. Σαν να παραιτείται από την αξίωση της ταυτότητας, σαν να επιδιώκει να σβήσει την προσωπική του ύπαρξη στην αφάνεια για να αντιμετωπίσει το σοκ της προσαρμογής σε έναν καταγισμό εντυπώσεων και απαιτήσεων που του θέτουν διαρκώς ελάχιστη διορία για να αντιδράσει.

Μια ερμηνεία αυτού του αμυντικού μηχανισμού του αποδίδει τη λειτουργία της αποσύνδεσης της τρέχουσας θραυσματικής εμπειρίας από το πεδίο της προσωπικής μνήμης που αρνείται να την ενσωματώσει⁴. Σαν όλα να επιδρούν φευγαλέα αλλά τίποτα να μην αγγίζει το άτομο. Πρόκειται, λοιπόν, για μια μορφή αναισθητοποίησης⁵, μια μορφή παράλυσης που εμποδίζει το σοκ να ανατρέψει την ψυχική ισορροπία του ατόμου. Μήπως τότε η συμμετοχή στο πολυάσχολο μητροπολιτικό πλήθος παρέχει τη δυνατότητα αυτή η εφήμερη βίωση των εντυπώσεων να μη φτάνει τον πυρήνα του προσωπικού, καθώς ανακλάται στη συνήθεια, στη μαζική συμπεριφορά και την ασφάλεια που ανεγείρει; Μήπως γι' αυτό, παρότι η συμπεριφορά αυτή έχει ατομικά χαρακτηριστικά αντανάκλαστικής άμυνας, έχει νόημα και γίνεται αποτελεσματική μόνο γιατί δραστηριοποιεί αντανάκλαστικά κοινά, αντανάκλαστικά μιας ανακομφιστικής ομοιομορφίας, παρότι υπερασπίζονται ατομικές, εγωιστικά οροθετημένες, ασφάλειες;

Αν μπορούμε να μιλήσουμε για μια λίγο πολύ ασυνείδητη παραίτηση από την ατομική ταυτότητα, μια παραίτηση από την αξίωση των ποιοτικών διακρίσεων, των διαφορών με άλλα λόγια που κινούν τη συνείδηση, μια παραίτηση που εκφράζει έναν υπερχοροσμό, ένα μπούχτισμα που περιγράφεται σαν «μπλαζέ στάση»⁶, τότε τούτη την παραίτηση πρέπει ταυτόχρονα να τη θεωρήσουμε σαν μια προσωπική συμμόρφωση σε ένα γενικό ρεύμα. Όσο και να μοιάζει αντίθετη μια τέτοια στάση με εκείνη που απαντά θετικά στα ερεθίσματα της πανταχού παρούσας διαφήμισης που απευθύνεται στον καθένα σαν να είναι ιδιαίτερος, στην πραγματικότητα πρόκειται για την ίδια διαλεκτική τυπικού και ιδιαίτερου που συνέχει την ιδεολογία της μαζικής δημοκρατίας. Καθένας αναγορεύεται σε υποκείμενο επιλογών προσωπικών που αντλούν όμως κύρος και επομένως προβάλλουν το πρόσωπο που τις κάνει στο βαθμό που επιβεβαιώνουν γενικά μοντέλα συμπεριφοράς. Η διαφύλαξη του ιδιαίτερου ατομικού οχυρού γίνεται αντίστοιχα στο βαθμό της συμμετοχής στο τυπικό, στην τελετουργική σχεδόν συμπεριφορά του πλήθους.

Είναι φανερό πως η διαλεκτική τυπικού και ιδιαίτερου όπως την κατεργάζεται η διαφήμιση δεν είναι παρά μια γιγαντιαία μηχανή που απορροφά και αναπαράγει το μητροπολιτικό σοκ. Το σοκ του καινούργιου, του απρόβλεπτου, του άγνωστου γίνεται γοητευτική πρόκληση για τον καταναλωτή αλλά και απορροφάται ως καθησυχαστική διαβεβαίωση πως το υποκείμενο θα βγει κερδισμένο, θα προσεταιριστεί τις αξίες του νέου αγοράζοντας το διαφημιζόμενο προϊόν. Η διαφήμιση δεν απειλεί, δαλεάζει. Το σοκ γεννιέται μόνο για να απορροφηθεί, η υπόσχεση του μέλλοντος εμφανίζεται σαν ατίθαση μόνο για να εξημερωθεί, ο νεωτερισμός προβάλλεται για να γίνει μια νέα συνήθεια.

Μήπως το μητροπολιτικό σοκ δεν είναι παρά ο φόβος προς το «ξένο», το άγνωστο που φωλιάζει παντού στα σπλάχνα της πόλης, μόνιμα απρόβλεπτο, απειλητικό και άμορφο; Μήπως αυτόν το φόβο προσπαθεί να εξορκίσει η καταβύθιση στην ανωνυμία του πλήθους όσο και η επιβεβαίωση μιας ατομικής οροθετημένης ταυτότητας; Μήπως το σοκ αυτό προσπαθεί να απορροφήσει ο λόγος και η εικόνα της διαφήμισης, προσφέροντας στη θέση ενός τέτοιου απειλητικού ξένου ένα «ξένο» εξημερωμένο, προκλητικό αλλά ταυτόχρονα προσιτό, καθώς λάμπει όχι με την αγριότητα μιας αστραπής αλλά με τη γυαλάδα ενός νέου, μοντέρνου αυτοκινήτου; Μήπως τότε ξεπροβάλλει μια σχέση ανάμεσα στην αμφιθυμία απέναντι σε ένα τέτοιου είδους «ξένο», αλλιώτικο από το γνωστό, και την αμφιθυμία απέναντι στην υποστήριξη μιας ατομικής ταυτότητας; Αν το τυπικό προσφέρει τόπο νομιμοποίησης του ιδιαίτερου, αν το απορροφά παρότι δείχνει πως το προβάλλει, τότε τούτο το απειλητικό «έτερο» που εμφανίζεται με τη γοητευτικά ακίνδυνη μορφή ενός καταναλωτικού νεωτερισμού ακτινοβολεί γιατί απορροφάται και προβάλλεται ταυτόχρονα από μια συλλογική καταναλωτική συμπεριφορά, ένα ρεύμα προτίμησης. Στη θέση, λοιπόν, της ετερότητας που απειλεί την ανακουφιστική ομοιομορφία του μητροπολιτικού πλήθους υπάρχει η τιθασευμένη ετερότητα της μόδας, της νέας τάσης, του καινούργιου διαφημιζόμενου προϊόντος.

Ίσως για τούτο είναι ενδεικτικό πως την ενδυματολογική διαφοροποίηση κάποιων μειονοτήτων (θρησκευτικών ή εθνικών) που στιγματίζονται ως ξένες στη μητρόπολη (άρα εστίες κακού) η διαφήμιση μπορεί να τη μετατρέψει σε μόδα τύπου «έθνικ», σε «τσιγγάνικο λουκ» κ.ο.κ.

Η διαφήμιση οπτικοποιεί την ετερότητα, ανάγοντάς την στα ορατά σημάδια της. Τη με-

τατρέπει έτσι σε έρμαιο της τυποποιημένης εικόνας της. Όταν τον προηγούμενο αιώνα ο αγρόσχολος εστέτ πλάνης, ο flapêur, παρατηρούσε το πλήθος σαν ένας νέος «βοτανολόγος της ασφάλτου»⁷, τούτη την πολυμορφία την αντιμετώπιζε σαν θέαμα. Η ματιά του διέκρινε την ένταση της πολυμορφίας, αλλά ήταν μια ματιά αισθητική, μια ματιά που πιστοποιούσε μια μορφή αποξένωσης αλλά ταυτόχρονα εγκαινίαζε μια άλλη. Στο πλήθος σαν ετερόκλητο ανακάτεμα και όχι σαν ανακουφιστική ομοιομορφία, στο πλήθος όπου καθέννας μένει πάντα μόνος, αποξενωμένος, η ματιά του flapêur εισάγει την αποξενωτική δύναμη του θεάματος. Η εικόνα του άλλου είναι πια ένα θέαμα, ένα αξιοπερίεργο. Ώρες ολόκληρες οι κάτοικοι της μεγαλούπολης μπορεί να κοιτάζονται χωρίς να βλέπονται, να διασταυρώνουν τις ματιές τους γιατί δεν μπορούν ν' αποφύγουν ο ένας τον άλλον, αλλά και να απομακρύνονται όταν διακρίνουν σημάδια διαφοράς, εικόνες έτερου από το οποίο αποστασιοποιούνται.

Ο ξένος στο δρόμο, στο μετρό ή στο λεωφορείο είναι πριν απ' όλα θέαμα. Αυτό τον κάνει εχθρικό αλλά και ακίνδυνο. Την ίδια στιγμή που τον απορροφά η ματιά σαν διασκεδαστική ετερότητα, την ίδια στιγμή η αγωνία του μητροπολιτικού σοκ μπορεί να του φορτώσει γνωρίσματα απειλητικά. Η ίδια η οπτική της θεαματικής περιγραφής-προσεταιρισμού του έτερου μπορεί να το αναπαραστήσει σαν τερατώδες.

Ο Γκ. Ζίμμελ το περιγράφει πολύ καλά: επιφυλακτικότητα, ελαφρά αποστροφή, αμειβαία ξενότητα, απώθηση⁸. Σαν να πρόκειται για βήματα που οδηγούν προς το χάσμα, παρότι ξεκινούν από τη συνύπαρξη ή έστω την ανοχή.

Η ετερότητα, λοιπόν, ως πυρήνας μητροπολιτικού σοκ, η παρουσία του αλλιώτικου που ξεπερνά κάποιες ανακουφιστικές συνήθειες οι οποίες υφαίνουν το κουκούλι της ατομικότητας κινεί και τρέφει τη διαλεκτική της ταυτότητας του σύγχρονου κατοίκου της μητρόπολης. Ως γοητευτική ακίνδυνη ετερότητα τον τροφοδοτεί με καταναλωτικά όνειρα, όνειρα ατομικά αλλά ολότελα κοινά. Ως απειλητική εχθρική ετερότητα τον εξωθεί στην αναζήτηση καταφύγιου στη λυτρωτική ανωνυμία του πλήθους, σε ταυτότητες συνυφασμένες με μαζικές προτιμήσεις που προστατεύονται και προστατεύουν από ό,τι φαντάζει ως ξένο, απρόβλεπτο, αλλιώτικο, άγνωστο.

Καθημερινές τακτικές σχέσης με το έτερο

Όπως φαίνεται, λοιπόν, η ετερότητα δεν αποτελεί ένα υποπροϊόν της μητρόπολης που χρειάζεται απλά να απομονωθεί, αλλά είναι στην καρδιά της, συστατικό της μορφής και της λειτουργίας της, αναγκαίο της δομικό χαρακτηριστικό. Η μητρόπολη είναι τόπος συνάντησης ξένων, τόπος που γεννά διαρκώς αποστάσεις, τόπος που σφραγίζεται από το δομικά απαραίτητο για την καταναλωτική οικονομία ιλιγγιώδη ρυθμό ανανέωσης των προϊόντων και των συνθηκών που τα συνοδεύουν. Η μητρόπολη ζει στο ρυθμό μιας υπερπαραγωγής του διαφορετικού· διαφορετικού που ενσωματώνει με απίστευτη ταχύτητα, αν τη συγκρίνει κανείς με τους οικισμούς της παραδοσιακής κοινωνίας, με το σταθερό της χώρο και τον κυκλικό της χρόνο. Θραύσματα χώρου και χρόνου εισβάλλουν από παντού στη συνείδηση του κατοίκου, συνθέτοντας καλειδοσκοπικά νέες εικόνες, εφήμερες όσο και εντυπωσιακές.

Ίσως τότε έχει νόημα να αναζητήσουμε τις ιδιαίτερες τακτικές που διαμορφώνουν στην

προσπάθειά τους να ζήσουν στη μητρόπολη οι κάτοικοί της αντιμετωπίζοντας την πρόκληση της ετερότητας που αναβλύζει διαρκώς. Και βέβαια δε θα μας κάνει εντύπωση αν τούτες οι τακτικές διέπονται, σε τελευταία ανάλυση, από μερικές γενικές αρχές, κινούνται από τις ίδιες γενικές αξίες της μοντέρνας κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας της κατανάλωσης ή κάποτε επιδιώκουν ν' αναμετρηθούν μ' αυτές. Πίσω από την πολύβουη πολυμορφία υπάρχει ένας γενικός νόμος, ο νόμος της εμπορευματικής παραγωγής και οι κοινωνικές σχέσεις που την αναπαράγουν. Σε τούτο το πλαίσιο ιεραρχημένων και ιεραρχικών σχέσεων έχει νόημα να διερευνήσουμε τη λειτουργικότητα και τα γενικά χαρακτηριστικά τέτοιων τακτικών.

Ήδη η περιγραφή της εμπειρίας του μητροπολιτικού πλήθους μάς έχει προϋδεάσει για έναν τύπο συμπεριφοράς που αναζητά καταφύγιο σε μια συλλογική ταυτότητα για να αντιμετωπίσει το σοκ του έτερου. Στη γενική της μορφή μια τέτοια συμπεριφορά μπορεί να ονομαστεί *μιμητική*. Στόχος της να προσαρμόσει την εικόνα του ατόμου στην εικόνα ενός προτύπου που, περιβεβλημένο με κοινωνική αξία, έχει τη δύναμη να συνοψίζει μια ορατή αναγνωρίσιμη ταυτότητα. Ίσως σε προηγούμενες εποχές ο λόγος να είχε έναν κυρίαρχο ρόλο στην περιγραφή τέτοιων προτύπων. Σήμερα όμως, που τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και η διαφήμιση οπτικοποιούν τα μηνύματά τους αναθέτοντας στο λόγο συχνά το ρόλο της σχολιαστικής λεξάντας ή του συνοψιστικού σλόγκαν, τα πρότυπα είναι εικονογραφημένα και εικονογραφικά. Δε μεσολαβούνται καν από εικόνες, είναι τα ίδια από τη γέννησή τους—που αναγκαστικά ταυτίζεται με την εκπομπή-διάδοσή τους—εικόνες.

Η μίμηση, λοιπόν, τέτοιων εικόνων-προτύπων είναι μια μίμηση στην πιο καθαρή της μορφή, μια προσπάθεια προσεταιρισμού και αφομοίωσης της εικόνας που δεν είναι παρά μια αφομοίωση από τούτη την εικόνα. Στην πιο ακραία της εκδοχή η μίμηση υιοθετεί την παραμικρή λεπτομέρεια του προτύπου. Οι σύγχρονοι σταρ—σταρ που ανεξάρτητα από το πεδίο ένταξής τους («τέχνη», μαζική κουλτούρα, πολιτική, αθλητισμός κ.λπ.) είναι σταρ που καθιερώνουν τα μέσα—γίνονται αντικείμενο μιας τέτοιας οριακής μίμησης. Τα αντίγραφα του Έλβις ή της Μέριλιν έχουν κάτι από τη σχιζοφρένεια του σωσία. Καθώς η λέξη είδωλο φέρει και τη σημασία του αντικειμένου λατρείας και της εικόνας που σχηματίζεται στον καθρέφτη, οι σύγχρονοι σταρ γίνονται είδωλα με την πρώτη αλλά και με τη δεύτερη σημασία. Στον καθρέφτη που χρησιμοποιούν τα άτομα για να πιστοποιήσουν την επιτυχία της μίμησης, την κατοχή μ' άλλα λόγια μιας πρόσκτητης ταυτότητας, βλέπουν το είδωλό τους, δηλαδή το πρότυπό τους.

Να υποθέσουμε ότι η μιμητική συμπεριφορά, εξορισμένη από το έλλογο σύμπαν του Διαφωτισμού σαν «μαγική», επιστρέφει ως μια νέα ανορθόλογη συμπεριφορά με τον πολιτισμό της καταναλωτικής δημοκρατίας⁹; Η μαγική διαχείριση της πραγματικότητας θεωρούσε ότι μπορούσε με το αντίγραφο, το ομοίωμα, να επηρεάσει το πρωτότυπο. Οι σπηλαιολογικές με τα άγρια ζώα ήταν φαίνεται προσπάθειες να παγιδευτεί το μελλοντικό θήραμα με την απεικόνισή του, όπως τα κέρνα ομοιώματα που τα τρυπούσε ο μάγος επιχειρούσαν να επιδράσουν στη ζωή του ατόμου που παρίσταναν. Μήπως τότε η σύγχρονη μιμητική συμπεριφορά αποπειράται, συχνά μάταια, να οικειοποιηθεί αξίες και προνόμια που συνδυάζονται με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, υιοθετώντας ακριβώς αυτά τα χαρακτηριστικά; Μήπως κάθε μιμητική προσαρμογή θέλει να εξασφαλίσει τη μαγική ένταξη σ' έναν κόσμο προσδιορισμένο, κατοικημένο από άτομα με ίδια, αναγνωρίσιμη ταυτότητα; Οι σύγχρονες

φυλές, όπως τις ονομάζει ο M. Maffesoli, δεν είναι άραγε ομαδοποιήσεις όπου επικρατεί ένας τέτοιος μαγικός, δηλαδή συχνά ψευδαισθητικός, πλασματικός τρόπος αποκρουστικότητα κοινών συμπεριφορών και εμφανισιακών γνωρισμάτων; Και οι εμβληματικές εικόνες που ενισχύουν την αλληλοαναγνώριση των μελών της ομάδας δεν είναι πια οι τοτεμικές φιγούρες ούτε τα λατρευτικά εικονίσματα των τοπικών αγίων, αλλά οι σύγχρονες εικονογραφημένες διαφημίσεις¹⁰. Στην απεικόνιση ενός τρόπου ζωής, ενός στυλ ζωής προσδιορισμένου μέσα από αναγνωρίσιμες οπτικά προτιμήσεις, η διαφήμιση προσφέρει το πρότυπο προς μίμηση όχι απλά ως υποκειμενική επιλογή αλλά ως διαβεβαίωση ένταξης σε ένα ομαδικό life-style.

Βέβαια, δεν προορίζονται όλα για όλους. Καθένας ανάλογα με την ταξική του θέση και τα δεδομένα της ζωής του έλκεται και ενθαρρύνεται προς ορισμένες εικόνες ταυτότητας. Και το θέμα περιπλέκεται περισσότερο αν κανείς υπολογίσει τους όρους και τους τρόπους που καθιστούν εφικτή ή ανέφικτη μια τέτοια «επιλογή» ταυτότητας.

Ούτε είναι σωστό κανείς να θεωρήσει ότι η μιμητική συμπεριφορά και τα εικονογραφημένα πρότυπα δημιουργούν μια μαζική ή ομαδική παράκρουση, μια παραπλανητική επίφαση. Η εικόνα είναι λειτουργική γιατί εξασφαλίζει την αναγκαία κολλητική ουσία για τη συναρμολότητα της ομάδας. Και αν μια κοινή φαντασίωση κοινωνικής υπεροχής, εκλεκτής φυλής, μορφωτικής ανωτερότητας συνέχει την ομάδα, τούτη η φαντασίωση, επενδεδυμένη σε ορατά σημάδια συμπεριφοράς, οδηγεί σε συγκροτημένες κοινωνικές πρακτικές που επεμβαίνουν στις σχέσεις των ομάδων μεταξύ τους.

Η μιμητική συμπεριφορά σε πρώτη όψη φαίνεται ολότελα εχθρική προς το έτερο. Στην υπερβολική της προσπάθεια να συν-μορφωθεί προς την εικόνα, απορρίπτει οποιοδήποτε γνώρισμα οπτικοποιεί μια παρέκκλιση, πολύ περισσότερο όταν εικονογραφεί μια διαφορά. Με τούτη την έννοια, όσο πιο ενεργή είναι η εμπλοκή της εικόνας στην κατασκευή ενός κοινωνικού προτύπου, τόσο πιο ορατή και εχθρική κάνει τη διαφορά. Η σύγκριση που αναγκαία γίνεται για να διορθώνονται οι αποκλίσεις εξαναγκάζει το έτερο να περιχαρακωθεί σε μια άλλη εικόνα, οπτικοποιεί εξ' αντανάκλασεως τη διαφορά αν δεν έχει ήδη εκείνη αναχθεί στα ορατά της γνωρίσματα κάτω από την επίδραση αντίστοιχων εικονικών προτύπων. Η μιμητική συμπεριφορά μοιραία, λοιπόν, οπτικοποιεί απωθώντας και απωθεί οπτικοποιώντας το έτερο.

Η δεύτερη κατηγορία τακτικών απέναντι στο έτερο και το μητροπολιτικό σοκ που γεννά συγκροτεί μια συμπεριφορά που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε θεατρική. Σε τούτη την περίπτωση η ταυτότητα δε γεννιέται με τη μίμηση ενός προτύπου αλλά με την ερμηνεία ενός ρόλου. Η ασφάλεια μιας ταυτότητας δεν επιτυγχάνεται «γιατί όλοι εμείς μοιάζουμε», φοράμε τα ίδια ρούχα, έχουμε την ίδια όψη, είμαστε αντίγραφα της ίδιας εικόνας, αλλά γιατί φερόμαστε με τρόπο ανάλογο, έχουμε ανάλογες εκφράσεις (λεκτικές ή σωματικές), μετέχουμε στην ίδια προσπάθεια να οικειοποιηθούμε τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα ενός ρόλου. Στην πρώτη περίπτωση μιλάμε για είδωλα, στη δεύτερη ίσως θα πρέπει να μιλήσουμε για μάσκες. Μάσκες που δεν κρύβουν απλά, αλλά παραπέμπουν σε ρόλους αποτελώντας ταυτόχρονα μια ορατή ένδειξη και τη συμπίκνωσή τους¹¹.

Η μάσκα, σαν το ρόλο που συνοψίζει, μπορεί να καλύψει το πρόσωπο του ηθοποιού δεν καταφέρει όμως, ούτε το επιζητά, να γίνει ένα με τη μορφή του. Ανάλογα με την περι-

σταση (στο θέατρο με το έργο και τη σκηνοθεσία του) άλλοι ρόλοι μπορούν να ενσαρκωθούν από το ίδιο πρόσωπο αλλά κάθε φορά η υποδουμένη ταυτότητα αποτελεί αντικείμενο έκφρασης, ερμηνείας.

Το θέατρο είναι γνωστό ότι μπορεί να γεννά ταυτίσεις, συχνά μάλιστα μόνο αυτό επιδιώκει, όμως πάντα υπάρχει η αίσθηση μιας απόστασης από αυτό που «παίζεται». Ο ρόλος παραμένει ρόλος, όσο και αν γεννά μια ταυτότητα, προσωρινή ή μονιμότερη. Γι' αυτό, λοιπόν, μια θεατρική συμπεριφορά μπορεί να καθοδηγείται από πρότυπα αλλά δεν τα μιμείται· τα ερμηνεύει, τα εκφράζει με έναν τρόπο που επιδέχεται μεταβολές, διολισθήσεις, κάποτε και ανατροπές. Ίσως για τούτο η θεατρική συμπεριφορά μπορεί να αφομοιώνει το έτερο όχι καταπίνοντάς το σαν ένα νέο life-style αλλά συγκρίνοντας, τροποποιώντας, δοκιμάζοντας ή οπισθοχωρώντας, με δυο λόγια «παίζοντας».

Η έννοια του ρόλου είναι κατοπαθημένη. Ίσως παραπέμπει σε μια εντύπωση πως οι άνθρωποι στη ζωή τους ελεύθερα επιλέγουν τι θέλουν να δείξουν πως είναι και ανενδοίαστα το υποκρίνονται. Ίσως πάλι υπονοεί μια ηθική δέσμευση, όπου οι ρόλοι είναι δεδομένοι και τυποποιημένοι σε τέτοιο βαθμό που σαν καλούπια προσδιορίζουν τη μορφή των ατόμων. Εκείνο που προτείνεται εδώ είναι ο ρόλος να θεωρηθεί ως ένα σύνολο από χαρακτηριστικές συμπεριφορές τις οποίες με ιδιαίτερο τρόπο ο καθένας οικειοποιείται και προσαρμόζει στις κοινωνικές και ιστορικές περιστάσεις. Επιπλέον, η επιλογή του ρόλου και η εκδήλωση των γνωρισμάτων του γίνεται στη διάρκεια της κοινωνικής ζωής με εφόδια μια κοινωνικά μεταδιδόμενη πρακτική γνώση, απαραίτητο συμπλήρωμα της ιδεολογίας. Ο ρόλος, μ' άλλα λόγια, μορφοποιείται, αναγνωρίζεται, τροποποιείται και αμφισβητείται ή εγκαταλείπεται στις συνθήκες της κοινωνικής πράξης, των περιορισμών και των στόχων της.

Η επαφή με μια ετερότητα που απειλεί τη συνοχή του ρόλου, ετερότητα που μπορεί να εμφανίζεται με τη μορφή νέων απαιτήσεων, νέων όρων ζωής, νέων ερεθισμάτων που πρέπει να αντιμετωπιστούν επείγοντως και αποτελεσματικά, ενδέχεται να γεννήσει την ανάγκη αποστασιοποίησης από το ρόλο. Μα και η «απόσταση από το ρόλο»¹², η θεατρική άρνηση του την ίδια στιγμή που επιβεβαιώνεται η υποχρεωτική συχνά υιοθέτησή του, είναι συστατικό της ερμηνείας του ρόλου. Για παράδειγμα, η υιοθέτηση ενός ασκητικού στυλ ντυσίματος από φοιτητές που βρίσκονται σε σχολές που οδηγούν σε σίγουρη επαγγελματική επιτυχία είναι μια αποστασιοποίηση από το ρόλο κάτω από την πίεση μιας εξισωτικής ιδεολογίας, η οποία δε φτάνει στο σημείο να γεννήσει τη σύγκρουση που θα προκαλούσε την απόρριψη του ρόλου, την εγκατάλειψη του πανεπιστημίου.

Η ευγένεια είναι μια μορφή θεατρικής συμπεριφοράς που προσφέρει τόπο συνδιαλλαγής με την ετερότητα. Μια προσωρινή παραίτηση από τα προνόμια της υπεροχής (του άντρα απέναντι στη γυναίκα, του υγιή απέναντι στον άρρωστο, του νέου απέναντι στον ηλικιωμένο, του ντόπιου απέναντι στο μετανάστη κ.λπ.) δημιουργεί έδαφος επικοινωνίας με εκείνον που μια συλλογική ταυτότητα αποξενώνει, θεωρεί σαν ξένο. Η απόσταση χρησιμοποιείται για να εξυφανθεί ένας δεσμός, δεσμός που δεν αφομοιώνει τον άλλον, αλλά αποτελεί προϊόν μιας σχέσης ίσων αν και ανόμοιων¹³. Αν δεν είναι μέρος ενός τυπικού χωρίς ουσία ή ενός τυπικού που βαθιάίνει ουσιαστικά το ιεραρχικό χάσμα, η ευγένεια μπορεί να είναι μια μορφή «απόστασης από το ρόλο». Όχι μια απόκρυψη της υπεροχής, ούτε μια

τελετουργική αναστολή της που την ενδυναμώνει, αλλά μια διαχείρισή της που ακυρώνει τις συνέπειές της μέσα από μια περίσσεια προσφοράς.

Η ευγένεια έχει τη δική της ιστορία και η κοινωνική της καταξίωση αποτέλεσε συχνά όρο διαχωρισμού συμπεριφορών ανάλογα με την τάξη προέλευσης του ατόμου, ενισχύοντας τελικά την υπεροχή παρά την υποτιθέμενη απόρριψή της. Σε κάθε περίπτωση διαφέρει από την ωμή βία της απώθησης του έτερου ή της καθήλωσής του στη «θέση» που του «ανήκει». Η ευγένεια δημιουργεί όρους συνάντησης με το έτερο. Και η συνάντηση, ανάλογα με τις συνθήκες που την ορίζουν, μπορεί να γεννήσει το πλαίσιο μιας συναλλαγής, μιας ανταλλαγής ρόλων ή κατάργησής τους, μιας συνδιαμόρφωσης που ενδέχεται τελικά να «ακυρώσει» την απόσταση.

Αν η ευγένεια είναι μια μορφή θεατρικότητας που δυνάμει μπορεί να συνδιαλλαγεί με τη διαφορά, την ετερότητα, χωρίς να την απωθεί βίαια ή να την καταβροχθίζει καταναλώνοντάς την, τότε και στη μιμητική συμπεριφορά φαίνεται να υπάρχουν περιθώρια σχέσης με το έτερο που το διαφυλάσσει ως έτερο. Μια μεταμπίηση που θέλει να κρύψει το ανόμοιο κάτω από το πέπλο του όμοιου μπορεί να διατηρήσει την ετερότητα απρόσιτη και απρόσβλητη. Η υπερβολική, για παράδειγμα, εκπομπή σημείων ομοιομορφίας, άρα συμμόρφωσης, χαρακτηρίζει ορισμένες τακτικές παραπλάνησης του επιτηρούντος σε συνθήκες εξαναγκασμένης εξομοίωσης. Στο στρατό ή στο εργοστάσιο μπορεί κάποιος να κάνουν πως είναι ίδιοι για να μπορέσουν να παραμείνουν αλλιώτικοι. Η «λούφα» στηρίζεται στην «παράλλαξη», για να θυμηθούμε τη γνωστή ταινία του Περόρακη για τη ζωή στο στρατό. Τούτη η μεταμπίηση του έτερου σε ίδιο δεν απειλεί ανοιχτά τους όρους διαχείρισης της ετερότητας (αφομοίωση ή επιδεικτική απώθηση), μπορεί όμως να υπονομεύει την αποτελεσματικότητα μιας τέτοιας διαχείρισης εξυφαίνοντας μια αντίσταση υπόγεια.

Οι Γάλλοι ονομάζουν «περούκα»¹⁴ μια τακτική των εργατών που με διάφορα τεχνάσματα επιδιώκουν να εμφανίσουν στα μάτια του επιστάτη ότι δουλεύουν, μιμούμενοι τα εξωτερικά γνωρίσματα της δουλειάς. Στην πραγματικότητα μπορεί να κάνουν κάτι άλλο, να οικειοποιούνται την απόδοση κάποιων μηχανών για δική τους χρήση (χρησιμοποιώντας τα computer του γραφείου ή το αυτοκίνητο διανομής των προϊόντων για δική τους εξυπηρέτηση) ή να κλέβουν χρόνο για να ξεκουράζονται χωρίς να φαίνονται. Αυτή η τακτική στηρίζεται στη *μίμηση*, μια μίμηση που κρύβει πίσω από ένα ομοίωμα δουλειάς την απόδραση ή την ετεροαπασχόληση. Ο εργάτης είναι αλλού αν και εμφανίζεται ως παρών. Χρησιμοποιεί για εκείνον το χρόνο του, αν και το κάνει στη διάρκεια της βάρδιας του.

Τούτο το παιχνίδι εξομοίωσης¹⁵ καταφέρει να ικανοποιεί υπόγεια κάποιες ανάγκες του εργαζόμενου, χωρίς να συγκρούεται απ' ευθείας με τη διοίκηση και χωρίς να υφίσταται τις συνέπειες μιας τέτοιας σύγκρουσης. Παρότι δείχνει να είναι μια ατομική στάση διαφυγής, χαρακτηρίζεται από μια ιδιότυπη συλλογικότητα. Γιατί τέτοιες τακτικές, τακτικές των αδυνάτων, είναι συνυφασμένες με τον πολιτισμό της εργατικής τάξης· γι' αυτό άλλωστε είναι συχνά ολότελα ξένες σε εργαζόμενους που ζουν με την ψευδαίσθηση της συνυπευθυνότητας για την επιτυχία της επιχείρησης (οι ασφαλιστές, για παράδειγμα). Συνθέτουν, έτσι, το δίκτυο μιας σιωπηλής συννεοχής, συχνά μάλιστα μεταβιβάζονται εμπιστευτικά ως ιδιαίτερες δεξιότητες.

Πιο σύνθετη είναι ίσως η περίπτωση λαών ολόκληρων που, στη δίνη των σχέσεων εξάρτησης από ισχυρότερες χώρες, αναπτύσσουν την ικανότητα να μιμούνται τους κυρίαρχους

μόνο για να παραμείνουν ριζικά διαφορετικοί. Οι Άραβες μουσουλμάνοι που υιοθέτησαν φαινομενικά το Χριστιανισμό για να σωθούν από τους επελαύνοντες Ισπανούς βασιλείς την εποχή της επανάκτησης της Ιβηρικής Χερσονήσου εφάρμοσαν μια τέτοια τακτική¹⁶.

Οι τακτικές και ο τόπος τους

Οι τακτικές διαχείρισης του έτερου γεννούν και διαχειρίζονται το χώρο τους. Για την ακρίβεια γεννούν μια δέσμη σχέσεων με το χώρο της πόλης, πεδίο ανάπτυξης του μητροπολιτικού σοκ.

Οι τακτικές της μίμησης πλάθουν το κέλυφός τους σαν οχυρό του όμοιου, τα στέκια εικονογραφούν με κάθε τρόπο την ταυτότητα εκείνων που συχνάζουν, μια ταυτότητα διακριτή και με περισσή φροντίδα διατυπωμένη, η οποία αφήνει έξω όποιον δε μοιάζει. Το γνωστό «face control» (έλεγχος των χαρακτηριστικών των εισερχομένων), που επιβάλλει την ομοιομορφία σε διάφορα μπαρ και ακριβά κέντρα της Αθήνας, δεν είναι παρά μια ειδική μορφή επιτήρησης, ιδιαίτερα μάλιστα σε τόπους που η ταυτότητα συνδυάζεται με την απόλαυση κάποιων προνομίων (όπως, για παράδειγμα, στις περιφημες ιδιωτικές λέσχες ή τα κλαμπ της μόδας). Μια τέτοια επιτήρηση επιδιώκει να αποτρέψει, άλλωστε, με κάθε τρόπο μμητικές παραπλανητικές συμπεριφορές που μπορεί να χρησιμοποιήσουν κάποιοι που υστερούν για να εισχωρήσουν στο προνομιούχο άδυτο.

Η ασφάλεια της συμμετοχής είναι σε τέτοια στέκια απόλυτη. Κάθε διαφορετικότητα είναι κλεισμένη έξω. Όσο πιο απόρθητα εμφανίζονται τα συμβολικά ή πραγματικά τείχη, τόσο πιο πολύ ενισχύεται η εντύπωση της ανακουφιστικής ομοιομορφίας που προβάλλεται ως σημείο συλλογικής και ατομικής υπεροχής προς οτιδήποτε και οποιονδήποτε είναι «έξω». Είναι στη ρίζα της σχέσης αποστροφής με το έτερο μια ακόρευση και ακούραστη προσπάθεια να εξοριστεί, να κλειστεί «έξω», να τοποθετηθεί δηλαδή σε μια απόσταση και σε μια θέση που το καθιστά ακίνδυνο.

Όταν ο τόπος της μμητικής εξομοίωσης περιγράφει μια ομάδα που υστερεί, που έχει περιορισμένη πρόσβαση στα υλικά και συμβολικά αγαθά, τότε το στέκι μπορεί να γίνει γκέτο¹⁷. Είτε το δει κανείς από τη μεριά των «έξω» είτε από τη μεριά των «μέσα», είτε σαν τόπο εξορίας είτε σαν καταφύγιο, το γκέτο οροθετεί ένα σύνορο πέρα από το οποίο υπάρχει μια αναμφισβήτητη ετερότητα. Οι τακτικές της μίμησης μπορεί να παίρνουν τη μορφή συλλογικής συμμόρφωσης των κυριαρχουμένων που το γκέτο εν-τοπίζει ή και της ορατής ομογενοποίησης και εκπομπής θετικών για τους κατοίκους του αξιών που οροθετούν τη διαφορά τους από όλους τους άλλους.

Υπάρχουν όμως και τόποι που στεγάζουν μμητικές συμπεριφορές χωρίς να ενισχύουν την οριστική αποκρυστάλλωση μιας ταυτότητας. Σ' αυτούς γεννιέται, αντίθετα, μια ταυτότητα προσωρινή, μια ιδιότητα διερχομένου (transit) που αποτελεί το κοινό χαρακτηριστικό όσων τους κατακλύζουν. Στο σούπερ-μάρκετ αλλά και στο σταθμό, στο αεροδρόμιο αλλά και στο ίδιο το αεροπλάνο όλοι, ανεξάρτητα από ταξική και οικογενειακή προέλευση, μοιράζονται μια κοινή ιδιότητα, του ταξιδιώτη ή του αυτοεξυτηρητούμενου πελάτη, που μοιάζει να σβήνει κάθε διαφορά τους χωρίς όμως να τους προσφέρει το πεδίο συμμετοχής σε

μα κοινή ταυτότητα. Η μιμητική συμμόρφωση είναι προϋπόθεση για τούτη τη μοναχική ανωνυμία. Και σε τούτους τους μη-τόπους¹⁸ —με την έννοια ότι δεν είναι το κατάλυμα μιας ταυτότητας— φαίνεται πως εξελίσσεται ένα σημαντικό μέρος της ζωής των κατοίκων της μητρόπολης. Ίσως να πρόκειται για τόπους που προσφέρουν το πεδίο μιας μοναχικής «λούφας», μιας λούφας θεραπευτικής, καθώς δεν απαιτείται η επιβεβαίωση-επίδειξη μιας ταυτότητας ή η ερμηνεία ενός ρόλου που θέτει καθέναν μπροστά σε διλήμματα ή ενδεχόμενα τραύματα. Αυτή η πρόχειρη εξισωτική μεταμπίεση υποκαθιστά κάποτε μια εντύπωση ελευθερίας, χαλάρωσης κάθε είδους επιτήρησης.

Η χρήση τέτοιων τόπων δεν εμπλέκει σε μια ταύτιση με το περιεχόμενό τους, αλλά προϋποθέτει μια προσωρινή ένταξη στο πλήθος που τους γεμίζει. Και δεν είναι τυχαίο που η χρήση τους αυτή στηρίζεται σε οπτικοποιημένα σήματα ή επενδύεται με διαφημιστικά σκηνικά. Η ταυτότητα των χώρων αυτών σχετίζεται με τις εικόνες που τους τροφοδοτούν και τους επενδύουν. Είναι τόποι τους οποίους καθέννας μπορεί να αισθανθεί ότι αναγνωρίζει χωρίς να τους οικειοποιηθεί. Γι' αυτό ένας περαστικός ξένος, ένας τουρίστας, θα νοιώσει άνετα στην καθησυχαστική διεθνή ομοιομορφία των αεροδρομίων, των αλυσίδων ξενοδοχείων, των πρατηρίων βενζίνης κ.λπ.¹⁹ Είναι λοιπόν, σε τελευταία ανάλυση, οι μη-τόποι τόποι απορρόφησης του έτερου δια μέσου της λεπτής διηθητικής μεμβράνης της παγκόσμιας ομοιομορφίας που τους περιβάλλει.

Ίσως το όριο της επαρκούς εξασφάλισης από το απρόβλεπτο έτερο μέσω μιας συμπεριφοράς μιμητικής να οροθετούν τα περίφημα τοπία της εικονικής πραγματικότητας. Προσομοιώσεις τόπων —προσομοιώσεις εμπειριών. Τοπία του φανταστικού που υποκλέπτουν τις ιδιότητες του πραγματικού. Στην προγραμματισμένη «τυχαία» φαντασμαγορία τους, στην εξεζητημένη λεπτομέρεια της περιπετειώδους ή ηδονοβλεπτικής υφής τους (είτε πρόκειται για βιντεοπαιχνίδια είτε για κυβερνοσέξ αντίστοιχα) το έτερο είναι ήδη προ-μελετημένο, προ-κατασκευασμένο, ενσωματωμένο σε ένα περίπλοκο πρόγραμμα υπολογιστή. Ο χειριστής διαρκώς ελέγχεται ως προς την ικανότητά του να προσαρμόζεται στις αντιδράσεις που έχει προβλεφθεί να έχει, υποχρεώνεται να μιμείται ένα πρότυπο δράσης και συμπεριφοράς που επιβεβαιώνει το μέλλον. Αν κάτι επιβάλλει η λογική της εικονικής πραγματικότητας είναι πως το μέλλον είναι ήδη παρόν, πως οποιοδήποτε ενδεχόμενο έχει ήδη προβλεφθεί και τελεστεί-περιέχεται ήδη στο πρόγραμμα. Μια μιμητική επανάληψη που δεν είναι παρά μια συμμόρφωση²⁰.

Η θεατρική συμπεριφορά χρησιμοποιεί το χώρο που την περιβάλλει σαν σκηνικό. Σε κάθε τόπο μπορεί να ξεδιπλωθεί μια ερμηνεία ρόλου που να χρωματίζει μια σχέση με το χώρο και το χρόνο. Συχνά όμως η ιδιαίτερη μορφοποίηση των χώρων επιβάλλει τη σκηνική τους χρήση. Ολόκληρη η πόλη μπορεί να πάρει τη μορφή σκηνής που πάνω της εκτελούνται ή, σωστότερα, ερμηνεύονται ρόλοι. Ο δημόσιος χώρος μιας μνημειώδους λεωφόρου στολισμένης με αγάλματα και δέντροστοιχίες είναι ένας χώρος κατάλληλος για τη σκηνοθεσία μιας δημόσιας τελετουργίας: μπορεί να ήταν παλιά η παρέλαση προς τιμή του ηγεμόνα, η τελετουργική συνάντηση που είχαν τα αμάξια των ευγενών, η θεατρική μιας δημόσιας γιορτής ανεξαρτησίας ή μιας γιγαντιαίας συνάντησης πλήθους που επευφημούσε ή εξεγειρόταν. Σ' όλες τις περιπτώσεις επιβεβαιώνονται και εκτελούνται ρόλοι, γεννιούνται συλλογικές ή ατομικές συμπεριφορές που ορίζουν ταυτότητες.

Στη σύγχρονη μεγαλούπολη, στη θέση του τελετουργικού θεατρικού χώρου φαίνεται πως αναπτύσσεται ένας ιδιότυπος δημόσιος χώρος-οθόνη, όπου προβάλλονται εικόνες-πρότυπα προς μίμηση. Τη θεατρική της δημόσιας συμπεριφοράς που ενθαρρύνει η πόλη-σκηνή την αποθαρρύνει μια πόλη-οθόνη, μια πόλη που διαρκώς επιθέτει εφήμερες εντυπώσεις που προκαλούν αντανάκλαστικές-μιμητικές αντιδράσεις. Τα σκηνηκίρια περιβάλλοντα των διαφημιστικών εικόνων αιωρούνται πάνω από τα κτίρια παγώνοντας το χρόνο δράσης σε στερεότυπα στιγμιότυπα. Τη θέση της σκηνοθεσίας των σωμάτων και των βλεμμάτων στο δρόμο παίρνει η σκηνοθεσία των μοντέλων στη διαφήμιση. Έτσι φτάνει μια συμπεριφορά που ξεδιπλώνεται εκφραστικά στο χρόνο, μια συμπεριφορά θεατρική που χειρίζεται τη σχέση με τον άλλο στο χώρο της πόλης να φαντάζει ξένη, να ξενίζει. Όταν η συμπεριφορά αυτή φέρνει αντιμέτωπους ανθρώπους και όχι εικόνες που έχουν ενσωματωθεί, θέτοντας ζητήματα χειρισμών, υποχωρήσεων, σχέσεων με το ρόλο που μπορούν να φάνουν ως την «απόσταση από το ρόλο», τότε λανθάνει μια αμηχανία, μια αδυναμία επικοινωνίας. Γεννιέται ένα κενό που κάνει την ετερότητα απωθητική και επίφοβη, το άγνωστο εχθρικό.

Όταν οι ταυτότητες εκπέμπονται και υιοθετούνται μέσα από σημάδια αναγνώρισης, όταν την εκδίπλωση της ερμηνείας ενός ρόλου αντικαθιστά η στιγμιαία προβολή διακριτικών στοιχείων συμπεριφοράς που σαν συνεπτυγμένες οδηγίες χρήσης καθοδηγούν την αξιολόγηση των ανθρώπων που συναντιούνται τυχαία, τότε η θεατρική της δημόσιας συμπεριφοράς αφομοιώνεται από τη μιμητική αναπαραγωγή τυπικών ταυτοτήτων. Στο μέτρο, στο δρόμο, στα πολυκαταστήματα αλλά και στα μπαρ μάτια που ανιχνεύουν και κάποτε διασταυρώνονται αποδίδουν κοινωνικά χαρακτηριστικά και ιδιότητες για να θεμελιώσουν την απομάκρυνση ή να ελέγξουν την προσέγγιση. Αν η αίσθηση πως ανήκεις σε μια ομάδα, με την ασφάλεια της ταυτότητας που αυτό παρέχει, εξαρτάται περισσότερο από την επιδεικτική προβολή αναγνωρίσιμων σημείων και λιγότερο από την υπαγωγή σε μια συλλογική έστω λειτουργία ή μια κοινή πρακτική, τότε τούτη η ομάδα παίρνει τη μορφή μιας ιδανικής, φανταστικής κοινότητας²¹. Η μέριμνα για τη διαφύλαξη της καθαρότητας της ομάδας, η μέριμνα για την περιφρούρηση των εμβλημάτων της γεννά την απόλυτη εχθρότητα προς τους έξω, εκείνους που μπορεί να μολύνουν, να νοθεύσουν και να παραφθείρουν την ταυτότητα. Ακόμη και ανταγωνιστικά συμφέροντα μπορεί να παραμεριστούν όταν μια τέτοια κοινότητα νιώσει να απειλείται από ξένους που πολύ εύκολα μπορεί να μετατρέψει σε εξιλαστήρια θύματα²², όταν χρειάζεται να εξορκιστεί ένα κακό κοινό. Οι καταστηματαρχές του Μοναστηρακιού βρήκαν πως οι σιγγάνοι του υπαίθριου παζαριού απειλούσαν τη δουλειά τους· για την ακρίβεια την τουριστική ταυτότητα της περιοχής η οποία τροφοδοτεί τη δουλειά τους. Οι άνεργοι των μεγαλουπόλεων όλο και περισσότερο βλέπουν στη φιγούρα του μετανάστη εργάτη ενσαρκωμένη την απειλή για τη δική τους την επιβίωση, παραγνωρίζοντας τραγικά τη ρίζα του κακού.

Υπάρχουν όμως ακόμη συμπεριφορές που η θεατρική τους μπορεί να κυριεύσει το δημόσιο χώρο υπονομεύοντας τη μιμητική συμμόρφωση. Στη συμπεριφορά, για παράδειγμα, των νέων του σχολείου που σκαρώνουν φασαριόζικες πλάκες στη γειτονιά υπάρχουν στοιχία θεατρικότητας που αμφισβητούν κυρίαρχα μοντέλα, εισάγοντας όψεις ετερότητας. Τούτα τα παιδιά διασκεδάζουν με τον τρόπο που προκαλούν στους «φιλήσυγχους πολίτες»,

τον τρόμο μπροστά στο ξένο και το απρόβλεπτο, το οποίο σκηνοθετούν και παριστάνουν ακριβώς για να τους φοβίσουν. «Εκείνες τις εποχές συνηθίζαμε πιτσιρικάδες να δένουμε το ρόπτρο μιας εξώπορτας στην απέναντι πλευρά του δρόμου χρησιμοποιώντας μια λεπτή, σχεδόν αθέατη κλωστή. Κτυπούσαμε τη μια πόρτα και κρυβόμασταν. Καθώς άνοιγαν κτυπούσε η απέναντι. Έτσι μπορούσαν να ανοιγοκλείνουν οι πόρτες για ώρα μέχρι οι παραξενεμένοι γείτονες να καταλάβουν τι συμβαίνει»²³. Μια τέτοια ευρηματική φάρσα έχει στοιχεία θεατρικής παρωδίας καθώς γελοιοποιεί με τον τρόπο της συμπεριφορές που προστατεύουν την ιδιωτικότητα και την «οικιακή γαλήνη». Η παρωδία δεν είναι άλλο από μια θεατρική απεικόνιση ρόλων που ταυτόχρονα υπονομεύονται. Η παιδική παρωδία εισάγει στον κόσμο των μεγάλων της γειτονιάς μια ανησυχητική, άρα διασκεδαστική για τους μικρούς, επαγρύπνηση, φέρνοντας έτσι στο προσκήνιο το φόβο του άγνωστου που κυριεύει τη μητρόπολη.

Ίσως στον αντίποδα του εκκεντρικού πλάνητα, του *flanêur*, που στη ματιά του ξεδιπλώνεται το αποξενωτικό θέαμα του μητροπολιτικού πλήθους, να βρίσκεται το περιπλανώμενο πιτσιρίκι της εργατικής συνοικίας που πάντα σκαρφίζεται κάποια φάρσα, παίζοντας και με τις δύο έννοιες της λέξης, παριστάνοντας και διασκεδάζοντας. Και τούτη η «πλανόδια» θεατρική συμπεριφορά βρίσκεται σε απόλυτη αντίθεση με τη μιμητική προσαρμογή του πλήθους στο μητροπολιτικό σοκ.

Πέρα από την αφομοίωση και την εχθρότητα

Η σύγχρονη μεγαλούπολη αυλακώνεται διαρκώς από εκρήξεις βίας. Βίας που με μεγαλύτερη ή μικρότερη ένταση χαρακτηρίζει τη σχέση ομάδων που κατοικούν στην πόλη και που αντιλαμβάνονται τους απέναντι ως εχθρούς. Ένας γενικευμένος πόλεμος όλων εναντίον όλων, που σε μοριακό επίπεδο εκφράζεται στην καθημερινή ατομική επιθετικότητα σε κάθε πλευρά της δημόσιας ζωής, συγκαλύπτει συχνά τις κυρίαρχες αντιθέσεις, το χωρισμό ανάμεσα σε διευθύνουσες κυρίαρχες τάξεις και κυριαρχούμενες.

Συχνά μάλιστα πρόκειται για αναμετρήσεις ομάδων τις οποίες συγκολλούν μόνο εξωτερικά κοινά γνωρίσματα και μάλιστα προσωρινά, σαν τις ομάδες των φιλάθλων μετά από ένα ντέρμπυ. Αν και η καταστροφική βία που συχνά ξεσπά σε τέτοιες περιπτώσεις μπορεί να στρέφεται και κατά συμβόλων της καθημερινής άνεσης, όπως είναι τα σταθμευμένα αυτοκίνητα ή οι βιτρίνες, η συμπλοκή με τους «άλλους» είναι αναπόφευκτη. Ακόμη όμως και όταν η βίαιη ομαδική συμπεριφορά παίρνει τη μορφή μιας εξέγερσης με κοινωνικές αιτίες, συχνά στο στόχαστρο της βίας πέρα από τις δυνάμεις καταστολής μπαίνουν και άλλοι που λαθμεμένα ή όχι εκπροσωπούν ένα πιο γνωστό και ίσως πιο μισητό πρόσωπο της ανισότητας (όπως στην τελευταία εξέγερση του Λος Άντζελες καταστράφηκαν μαγαζιά της κορεατικής κοινότητας από τους εξεγερμένους μαύρους ή όπως πολλές φορές στο Μπρίξτον τη βία της άγριας νεολαίας δοκιμάζουν τα μαγαζιά της εργατικής συνοικίας).

Ίσως τούτη η μητροπολιτική βία, που δεν επιτρέπει μια σύγκρουση καταστροφική για τη διατήρηση των βασικών αξιών της σύγχρονης κοινωνίας, να είναι η άλλη όψη της διαφημιστικής τιθάσευσης της ετερότητας. Στη θέση της βίαιης σύγκρουσης με τους «άλλους»

που εκτονώνει και διαστρέφει την εχθρότητα προς μια κοινωνία καταπιεστική, η διαφήμιση προσφέρει το αλλιώτικο προκλητικό μαζί και εξημερωμένο. Και τούτη η εξημέρωση σκηνοθετεί μια καθημερινή επικράτηση του καταναλωτή σε ό,τι τον ξεπερνά και τον φοβίζει. Όμως, όπως κάθε εξημέρωση έτσι και τούτη στηρίζεται στη βία, μια βία συχνά αόρατη, μια βία «παιδευτική».

Οι τακτικές σχέσης με το έτερο που γεννιέται στη μητρόπολη και κινεί τη γιγαντιαία μηχανή της μπορούν άραγε να εκτραπούν σε μια λειτουργία ανάδειξης ή και υποστήριξης του έτερου; Μπορούν να προσφέρουν τα μέσα συνάντησης με το άλλο, όχι με την εξημερωμένη γραφική έκφρασή του αλλά με εκείνη που του αποδίδει τα δικαιώματά του και τις αξίες του;

Ίσως μια τέτοια εκτροπή να πρέπει να υπονομεύσει κατευθείαν τους όρους της συγκρότησης της ταυτότητας, ταυτότητας ατομικής και ομαδικής. Η διαλεκτική τυπικού και ιδιαίτερου εκφράζει τον ιδιαίτερο τρόπο που τούτη η κοινωνία αποδίδει ταυτότητες και επιβεβαιώνει την ίδια στιγμή τη δύναμή της. Δεν είναι πια οι κάστες ή τα κληρονομημένα προνόμια που εξασφαλίζουν ταυτότητες. Είναι τούτη η επιδέξια διαλεκτική που μπορεί να διαφοροποιεί ενώνοντας και να ενοποιεί διαφοροποιώντας, που μπορεί να προσφέρει την ψευδαίσθηση της ατομικής επιλογής και να επιβεβαιώνει ταυτόχρονα την ένταξη σε μαζικές προτιμήσεις.

Όμως, στις σύγχρονες μητροπόλεις του διεθνούς καπιταλισμού διασταυρώνονται σήμερα κάθε είδους μέτοικοι, φορείς ιδιαίτερων παραδόσεων, εκφραστές μιας ετερότητας που στιγματίζει και στιγματίζεται. Οι μακρινοί ξένοι «απολίτιστοι» βρίσκονται πια στην καρδιά της Δύσης, η οποία δεν έχει τη δύναμη ούτε να τους αφομοιώσει ολοκληρωτικά ούτε να τους εξορίσει.

Η εικόνα των δυτικών προτύπων αναπηδά στο «άλλο», λαούς που η αποικιοκρατική περίοδος υποτίθεται εκπολίτισε, και φτάνει ξανά στους κυρίαρχους πολιτισμικά δυτικούς σαν ένα παρεφθαρμένο είδωλο. Τότε ίσως συμβαίνει κάτι παράξενο: η αρχική ταυτότητα-πρότυπο κλονίζεται. Τι μπορεί να σημαίνει πια η Μπάρμπι, τούτη η παγκόσμια παιδική κούκλα με τα αμέτρητα αξεσουάρ πετυχημένης λαμπερής αμερικανιδούλας, όταν δίπλα της και απέναντί της γεννιέται η Σάρα, δημιούργημα του Ιρανικού Κέντρου Προώθησης Πολιτισμού, ελαφρά μελαγχρινή και φορώντας τσαντό; Δεν πρόκειται βέβαια απλά για ένα αντιπρότυπο αλλά για μια μίμηση της μίμησης, ένα μιμητικό πλεόνασμα²⁴, μια μίμηση που υπονομεύει τις ταυτότητες που γεννά η μίμηση του αμερικανικού τρόπου ζωής.

Ο σύγχρονος μετανάστης προσπαθώντας με υπερβολικό, συχνά αγωνιώδη, τρόπο να ενσωματωθεί στη χώρα που βρίσκεται, μπορεί άθελά του να γελοιοποιεί κάποιες συνήθειες των κατοίκων της. Και μια τέτοια γελοιοποίηση υπονομεύει ταυτότητες συγκροτημένες και στηριγμένες σε κοινές συμπεριφορές, περιβελημένες με κύρος και σοβαρότητα. Αν τώρα υποθέσουμε πως κάποιες συμπεριφορές επιχειρούν συνειδητά μια τέτοια υπονόμηση, με τη μορφή ενός μιμητικού πλεονάσματος —για παράδειγμα, την υπερβολική και λεπτολόγα συμμόρφωση στο πρότυπο του καλού οδηγού που μπορεί να τινάξει την κυκλοφορία στον αέρα—, τότε ίσως διακρίνουμε την προοπτική της αποσταθεροποίησης της μιμητικής ταυτότητας από μια υπερφόρτωση που τη βραχυκυκλώνει.

Η θεατρικότητα πάλι που συγκροτεί ταυτότητες-ρόλους μπορεί να πάρει τη μορφή της θεατρικής υπερβολής με το να υποκρίνεται κανείς ότι παίζει θέατρο. Μια θεατρικότητα της

θεατρικότητας; Πάντως μια θεατρικότητα που φτάνει στα όριά της την απόσταση από το ρόλο, καθιστώντας τούτη την αποστασιοποίηση αντικείμενο ενός ρόλου που υπονομεύει ρόλους, σαν την μπρεχτική αποστασιοποίηση που εχθρεύεται το θέατρο της ταύτισης.

Η αμφισημία της έκφρασης «το παίζει πολύ άνετος»²⁶ ίσως περιγράφει τούτη την ιδιότυπη θεατρικότητα. Κάποιος θέλει να δείχνει άνετος και υιοθετεί τα χαρακτηριστικά του αντίστοιχου ρόλου. Όμως εισάγει στο παίξιμό του υπερβολές που θέλουν να επισημάνουν την προσπάθεια και ταυτόχρονα την επιδεξιότητα του ερμηνεύοντος στην εκτέλεση του ρόλου, πράγμα που αναπόφευκτα τον ίδιο το ρόλο τον υπονομεύει. Σε τούτη την παράσταση το υποκείμενο επιβεβαιώνει ουσιαστικά μια πιο γενική ικανότητά του, την ικανότητά του να είναι αυτό που κάθε φορά πρέπει, να «το παίζει» ό,τι πρέπει. Μια υπονόμηση της ταυτότητας που γεννά ο ρόλος, μια υπονόμηση που μπορεί να σχετικοποιήσει τις ταυτότητες άρα και τις διαφορές. Ίσως, λοιπόν, δεν είναι δύσκολο να φανταστούμε μια συνειδητή αξιοποίηση της δύναμης αυτής της αναδιπλασιασμένης θεατρικότητας στην κατεύθυνση μιας αυτοϊπονόμευσης που ανοίγει διόδους επικοινωνίας με το έτερο.

Προκύπτουν έτσι, τελικά, ταυτότητες έκθετες, διαρρηγμένες ή σωστότερα ανολοκλήρωτες. Όπως επιμένει ο Sennett, «για να αντιληφθεί το Έτερο πρέπει κανείς να κάνει έργο του την αποδοχή του εαυτού του ως ανολοκλήρωτου»²⁷. Όταν οι ταυτότητες παίρνουν μια τέτοια μορφή, η συνάντηση με τον ξένο, τον άλλο, δε θα είναι ούτε μια συνάντηση καταβρόχθισης-αφομοίωσης ούτε μια συνάντηση εχθρότητας και μίσους. Θα υπάρχουν περιθώρια συναλλαγής, συνύπαρξης και όχι απλά ανοχής.

Μια τέτοια συνάντηση δεν την ενθαρρύνει η κλειστότητα οποιουδήποτε γκέτο ούτε η ανώδυνη πολυχρωμία ενός δημόσιου χώρου-βιτρίνας, όπου η εμπορική φαντασμαγορία αντικαθιστά τη δημόσια ζωή. Δεν αρκεί πάλι να ελπίζει κανείς ότι μια κατάργηση των ορίων δε θα οδηγήσει σε μια εξαναγκασμένη συνύπαρξη που μόνο εχθρότητες θα αναπαράγει. Ίσως ακροβατώντας πάνω σε όρια που διαχωρίζουν και χαρακτηρίζουν αλλά δεν αποκλείουν ή σιχαρώνουν, μπορούν να οικοδομηθούν σχέσεις που χειρίζονται τις διαφορές σαν όρο επικοινωνίας. Τέτοια όρια μπορεί να σημαδεύουν γειτονιές ή περιοχές που ομάδες κοινωνικές, θρησκευτικές, πολιτισμικές ή φυλετικές αναγνωρίζουν σαν δικές τους, γεφυρώνοντας ταυτόχρονα ως μεταβατικοί τόποι τις διαφορετικότητες που χωρίζουν. Μια πλατεία σαν της Καισαριανής, της Νέας Σμύρνης ή των Εξαρχείων εικονογραφεί με τη ζωή της τις δυνατότητες τέτοιας συνύπαρξης ομάδων διαφορετικών. Καθεμιά έχει το στέκι της που δεν προφυλάσσει όμως ως άβατο, ενώ ταυτόχρονα δημιουργεί σχέσεις (συνύπαρξης, συναλλαγής, διαπραγματεύσης, συνεργασίας) με τις άλλες ομάδες χωρίς καθόλου να παραιτείται από τα διακριτικά της γνωρίσματα.

Όπως η ύπαρξη ορίων που επιτρέπουν την επικοινωνία στο χώρο προσφέρει πεδίο συνάντησης ανάμεσα σε ετερότητες που εξακολουθούν να ορίζουν τον τόπο τους, έτσι και η διαχείριση των ορίων που σημαδεύουν το πέρασμα του χρόνου, από το παρελθόν στο παρόν και από κει στο μέλλον, μπορεί να επιτρέψει τη συμβίωση ετεροτήτων με διαφορετικές παραδόσεις και διαφορετικές στοχοθεσίες.

Η σχέση με το παρελθόν ως δέσμευση στη διάκριση ταυτοτήτων που χορηγεί η παράδοση ενισχύει την απομόνωση και την κλειστότητα. Το παρελθόν ως νομιμοποίηση του παρόντος είναι σχεδόν πάντα ένα παρελθόν που εφευρέθηκε για να δικαιολογήσει και δεν εξε-

ρευνήθηκε για να προβληματίσει. Αν, όμως, η συλλογική μνήμη ενισχύει μηχανισμούς μετάδοσης που δεν εξαναγκάζουν αλλά προσφέρουν το πλαίσιο αυτοσυνείδησης των ομάδων, πλαίσιο απαραίτητο για οποιαδήποτε ρήξη με το παρελθόν, τότε οι ταυτότητες που αποδίδονται είναι λιγότερο αυτάρχεις, ολοκληρωμένες και αποκλειστικές. Στα όρια της σχέσης με το παρελθόν και το μέλλον, εκεί όπου η επιταγή της ανακουφιστικής επανάληψης του ίδιου συναντιέται με τον τρόπο του αλλιώτικου, μπορεί να γεννηθεί μια αίσθηση παρόντος που κυβερνά ένας διάλογος με τη μνήμη. Τούτη η αίσθηση χρόνου που δεν απορρίπτει τη συνέχεια, ακριβώς γιατί συνοδεύει άλματα, περιλαμβάνει μια σχέση με το έτερο που δεν περιχαρκαώνει στο ήδη γνωστό ούτε αφομοιώνει τη διαφορετικότητα με την κατανάλωση «γραφικών» νεωτερισμών.

Ίσως τούτη η συναλλαγή ετεροτήτων, που αποδέχονται την ατελή και ανολοκλήρωτη ταυτότητά τους, σκοπεύουν όμως να υπερασπίσουν την ισοτιμία τους, μπορεί να ιχνογραφήσει την προοπτική μιας «συνομολογημένης παγκοσμιοτήτας»²⁸ που θα έχει χαρακτηριστικά πολιτισμικής και κοινωνικής χειραφέτησης.

Σημειώσεις

1. W. Benjamin, *Charles Baudelaire: A Lyric Poet in the Era of High Capitalism*, London, Verso, 1989, σ. 129.
2. G. Simmel, *Πόλη και Ψυχή*, Αθήνα, Έρασμος, 1993, σ. 14.
3. Βλ. και το ποίημα «Τα Πλήθη» στη συλλογή Ch. Baudelaire, *20 Πεζά Ποιήματα*, Αθήνα, Έρασμος, 1989, σσ. 42-43.
4. W. Benjamin, *ό.π.*, σ. 117.
5. S. Buck-Morss, «Αισθητική - Αναισθητική: Μια επανεξέταση του δοκιμίου του W. Benjamin για το έργο τέχνης», *περιοδ. Πλανόδιον*, τομ.Ε΄, αρ. 23, Ιούνιος 1996, σ. 359.
6. G. Simmel, *ό.π.*, σ. 19.
7. W. Benjamin, *ό.π.*, σ. 36.
8. G. Simmel, *ό.π.*, σ. 21.
9. Βλ. Μ. Χορχάιμερ - Τ. Αντόρνο, *Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, Αθήνα, Ύψιλον, 1986, σ.207. Για την «εξασθένηση της μιμητικής ικανότητας» μιλάει και ο Β. Μπένγιαμιν στο δοκίμιό του «Για την Μιμητική Ικανότητα», στο *One Way Street and other Writings*, London, Verso, 1985, σσ. 160-163.
10. Βλ. Μ. Mafessoli, *The Time of the Tribes*, London, Sage, 1996, σ. 138.
11. Η ταύτιση μάσκας και θεατρικότητας στηρίζει τη μελέτη της Ρ. Περέλη-Κοντογιάννη, *Η Μάσκα και το Πρόσωπο*, Αθήνα, Θεωρία, 1985, βλ. καταρχήν σσ. 26-30.
12. E. Goffman, *Συναντήσεις. Δύο Μελέτες στην Κοινωνιολογία της Αλληλεπίδρασης*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1996, σ. 201 κ.π.
13. Για μια κριτική της ευγένειας βλ. Σ. Σταυρίδης, *Διαφήμιση και το Νόημα του Χώρου*, Αθήνα, Στάχυ, σσ. 180 κ.π.
14. Για μια ανάλυση της τακτικής της «La perquie» βλ. M. de Certeau, *The Practice of Every Day Life*, Berkeley, Univ. of California Press, 1988.
15. W. Bogard, *The Simulation of Surveillance*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1996, σ. 112.
16. Τον τρόπο που οι Ινδιάνοι Cuna του Παναμά διατήρησαν τις παραδόσεις τους μισούμενοι ταυτόχρονα τους δυτικούς κατακτητές περιγράφει ο M. Taussig στο *Mimesis and Alterity*, New York, Routledge, σ.129. Βλ. επίσης M. de Certeau, *ό.π.*, σ. XIII.
17. Όπως το περιγράφει ο R. Sennett, στο Ghetto της Βενετίας εκποίστηκαν οι Εβραίοι της πόλης σε μια εποχή ανασφάλειας και παρακμής (1516-41) για να διαφυλαχτεί μια συλλογική ταυτότητα σε κρίση. Από τότε επικράτησε και η ονομασία γκέτο (*Flesh and Stone*, London, Faber and Faber, 1994, σσ. 233-251).

18. Ο όρος ανήκει στον Μ. Augé. Για το δικό του ορισμό, βλ. Μ. Augé, *Non-Places. Introduction to an Anthropology of Supermodernity*, London, Verso, 1995, σσ.76-79

19. Μ. Augé, *ό.π.*, σ. 106.

20. Βλ. και W. Bogard, *ό.π.* και ιδίως σσ.125-141. Επίσης J. Baudrillard, *Simulations*, New York, Semiotext(e), 1983, σσ.110-111 και C. Carlsson, «The Shape of Truth to Come: New Media and Knowledge», στο J. Brook - I. Boal, *Resisting the Virtual Life*, San Francisco, City Lights Book, 1995, σ. 242.

21. R. Sennett, *The Fall of Public Man*, London, Faber and Faber, 1993, σσ. 238-239.

22. Ο R. Girard σχετίζει το μηχανισμό του εξιλαστήριου θύματος με μια βίαιη εξομείωση που, καταργώντας τις διαφορές στο εσωτερικό της κοινότητας, ενώνει όλους εναντίον ενός για να εξορκιστεί η βία που απειλεί ανεξέλεγκτα τον κοινωνικό ιστό. Βλ. R. Girard, *Το Εξιλαστήριο Θύμα. Η Βία και το Ιερό*, Αθήνα, Εξάντας, 1991, καταρχήν σσ. 133-136.

23. Ελεύθερη απόδοση μιας αφήγησης που περιλαμβάνεται στο S. Humphries, *Hooligans or Rebels? An Oral History of Working-Class Childhood and Youth 1889-1939*, Oxford, Blackwell, 1995, σ. 121.

24. Ο όρος ανήκει στον Μ. Taussig, *ό.π.*, σσ. 233 και 254.

25. Τέτοια ήταν η περίπτωση, για παράδειγμα, των «ελληνοαμερικανών» μεταναστών της δεκαετίας του '60, οι οποίοι με τον υπερβολικά αμερικανικό τρόπο ντυσίματός τους, που ήθελαν να διαβεβαιώνει για την απόλυτη ένταξή τους στην Αμερική των ονείρων, γελοιοποιούσαν το πρότυπό τους και την ίδια την «επίζηλη» ταυτότητά τους.

26. Αφορμή για την παρατήρηση αυτή το σημείωμα του Μ. Καραχάλιου «Δύο Γλωσσομυθίες» στο *Πλανόδιον*, τεύχ. 22, Οκτ.1995, σσ. 171-172.

27. R. Sennett, *The Coscience of the Eye*, London, Faber and Faber, 1993, σ. 148.

28. J. Hassoun, *Το Κοντραμπάντο της Μνήμης*, Αθήνα, Εξάντας, 1996, σ. 64.

Γυναίκα της υπαίθρου γύρω στα 1940

Εργασία και καθημερινότητα

Όψεις των σύγχρονων αλλαγών στην εργασία και τον τρόπο ζωής

Έχουν πυκνώσει το τελευταίο διάστημα οι απόψεις που μιλούν για «τέλος της εργασίας» και «τέλος της εργατικής τάξης». Το ίδιο και εκείνες που, άλλοτε προεκτείνοντας αυτές τις τοποθετήσεις και άλλοτε με παρεμφερείς προς αυτές προβληματισμούς, οδηγούνται στο συμπέρασμα ότι ο τρόπος ζωής, ο πολιτισμός (με την ευρεία έννοια του όρου), η καθημερινότητα του σύγχρονου ανθρώπου —άρα και η συνείδηση και η συμπεριφορά του— δεν καθορίζονται πλέον από την εργασία και τη σχέση μ' αυτή, ή κατ' άλλους δεν την περιέχουν καν. Ένας από τους κυριότερους εκφραστές των εν λόγω απόψεων είναι ο Αντρέ Γκορζ¹. Αναφέρει χαρακτηριστικά σ' ένα κείμενό του που παρουσιάστηκε το Μάρτιο του 1990 στον κύκλο Κοντορσέ, στο Παρίσι:

«... δεν ζούμε πλέον σε μια κοινωνία παραγωγών, ούτε σ' έναν πολιτισμό της εργασίας. Η εργασία δεν αποτελεί πλέον το βασικό συνδυαστικό στοιχείο της κοινωνίας, ούτε το κύριο μέσο κοινωνικοποίησης. Δεν αποτελεί καν την κυριότερη απασχόλησή μας, ούτε τη μοναδική πηγή εσόδων και ευμάρειας, ούτε το υπέρτατο νόημα και επίκεντρο της ζωής μας. Βγαίνουμε από τον πολιτισμό της εργασίας, αλλά κοιτώντας με το κεφάλι προς τα πίσω και μπαίνουμε με τον ίδιο τρόπο σ' έναν πολιτισμό του ελεύθερου χρόνου, χωρίς να διαθέτουμε την ικανότητα να τον δούμε και να τον αποδεχθούμε»².

Η τοποθέτηση αυτή —και οι παραπλήσιές της— θέτει σε ευθεία αμφισβήτηση μια γνωστή κλασική θέση του μαρξισμού. Σύμφωνα μ' αυτή τη θέση, «αφού ο εργάτης το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του το περνά στο προτσές της παραγωγής, οι όροι του προτσές της παραγωγής είναι κατά ένα μεγάλο μέρος και όροι του ενεργού προτσές της ζωής του»³.

Το ζητούμενο, όμως, δεν είναι αν και κατά πόσο η προβληματική που, μεταξύ άλλων, διατυπώνει ο Γκορζ αμφισβητεί εκείνη του *Κεφαλαίου* του Μαρξ. Το ερώτημα είναι τι ισχύει στην πραγματικότητα, ποια είναι η «εικόνα» της καθημερινότητας του σύγχρονου ανθρώπου, τι σχέσει έχει ο τρόπος ζωής του με την εργασία του. Πρόκειται, βέβαια, για ένα τεράστιο θέμα, που δεν μπορεί να εξαντληθεί στα πλαίσια ενός τέτοιου σημειώματος.

Ο Βασίλης Μηνακάκης είναι μέλος της Συντακτικής Επιτροπής της *ουτοπίας*

«Νέα τάξη πραγμάτων» στην εργασία

Ας αρχίσουμε, λοιπόν, από τις αλλαγές στην εργασία και το εργασιακό καθεστώς: με την αναγκαία επισήμανση ότι από το σύνολο αυτών των αλλαγών εδώ θα γίνουν αναφορές (και αυτές κατ' ανάγκη συνοπτικές) ιδιαίτερα σ' εκείνες που σχετίζονται με την ευρύτερη οργάνωση και διάρθρωση της καθημερινής ζωής⁴.

Η πρώτη πλευρά των αλλαγών είναι αυτή που αφορά τις αλλαγές στην πνευματική-διανοητική εργασία.

*Το καινούργιο στοιχείο εδώ είναι ότι ο σύγχρονος μηχανολογικός εξοπλισμός, τα μέσα παραγωγής δεν ενσωματώνουν μόνο χειρωνακτικές ικανότητες· ενσωματώνουν, πλέον, ένα διαρκώς αυξανόμενο εύρος πνευματικών ικανοτήτων και δεξιοτήτων του εργαζόμενου ανθρώπου. Μάλιστα, η τάση αυτή αφορά τόσο τα τυποποιημένα-μονότονα στοιχεία της διανοητικής εργασίας, όσο και αρκετά δημιουργικά της στοιχεία. Είναι χαρακτηριστικές — έστω με αρκετές δόσεις υπερβολής— οι επισημάνσεις του Τζέρεμι Ρίφκιν: «Προγραμματισμένες σωστά, οι νέες αυτές “σκεπτόμενες μηχανές” αποκτούν όλο και περισσότερες ικανότητες για να εκτελούν εννοιολογικές, διευθυντικές και διοικητικές λειτουργίες και να συντονίζουν τη ροή της παραγωγής, ξεκινώντας από την επιλογή πρώτων υλών και φτάνοντας ως το μάρκετινγκ και τη διανομή τελικών προϊόντων και υπηρεσιών»⁵. Έτσι σήμερα, εκτός από τη σωματική, αντικειμενοποιείται, γίνεται «νεκρή», «εργαλειοποιείται» και, συνεπώς, υποτάσσεται *πραγματικά* στο κεφάλαιο με επιταχυνόμενους ρυθμούς και η πνευματική εργασία.*

Ένα άλλο καινούργιο στοιχείο που σχετίζεται μ' αυτή την τάση είναι ότι *σήμερα πλέον γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης και απόσπασης υπεραξίας από το κεφάλαιο όχι μόνο οι χειρωνακτικές και οι στοιχειώδεις πνευματικές ικανότητες της εργατικής δύναμης, αλλά και αναβαθμισμένα διανοητικά στοιχεία της*, όπως η δημιουργικότητα, η φαντασία, το καινοτόμο πνεύμα κ.λπ. Τα τελευταία χρόνια, μάλιστα, δρομολογούνται μια σειρά αλλαγές στη δομή των επιχειρήσεων και στα συστήματα αμοιβών που επιδιώκουν ακριβώς αυτό: να κινητοποιήσουν τούτες τις ικανότητες και να τις θέσουν στην υπηρεσία των σκοπών της εταιρίας, της προσπάθειας για μεγιστοποίηση της ανταγωνιστικότητας και του κέρδους. Ο Άλβιν Τόφλερ δεν αφήνει καμιά αμφιβολία για το τι βρίσκεται πίσω απ' αυτή την εξέλιξη. Αυτές οι αλλαγές, αναφέρει, γίνονται όχι εξαιτίας «ασαφών αλτρουσιμών, αλλά επειδή το απαιτεί το νέο σύστημα της παραγωγής πλούτου» και συγκεκριμένα η «ανάγκη βελτιώσεων» (σ.σ. νέων προϊόντων) και η «ανάγκη της ταχύτητας»⁶.

Μια δεύτερη πλευρά των σύγχρονων αλλαγών στο καθεστώς εργασίας έχει ως «έμβλημα» της την ελαστικοποίηση και την ευλυγισία-ευελιξία.

Η ελαστικοποίηση αφορά, *καταρχήν, το μηχανολογικό εξοπλισμό και τα μέσα εργασίας*, τα οποία πλέον διαθέτουν προσαρμοστικότητα, ποικιλία κατασκευαστικών δυνατοτήτων, ικανότητα προγραμματισμού και ανταπόκρισης σ' έναν πλούτο εργασιών. Πρόκειται, δηλαδή, για νεκρή εργασία η οποία αποκτά ορισμένα χαρακτηριστικά της ζωντανής, «εξανθρωπίζεται».

Η ελαστικοποίηση αφορά, επίσης, *τον τρόπο κατανάλωσης-αξιοποίησης της εργατικής δύναμης και τη σχέση ζωντανής-νεκρής εργασίας*, έτσι ώστε η άνοδος στην παραγωγικότη-

τα της εργασίας να είναι αισθητά ανώτερη απ' αυτή στην τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου. Αποτέλεσμα αυτής της τάσης —εκτός των άλλων— είναι και η ελαστικοποίηση του χρόνου απασχόλησης, η «κατεδάφιση της ακαμψίας» που σηματοδοτούσε η κλασική πενήθμερη/οκτάωρη εργασία.

Η ελαστικοποίηση επεκτείνεται, ταυτόχρονα, στη δομή της καπιταλιστικής επιχείρησης και στην οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας, οδηγώντας στην επανεξέταση και συχνά στην αναμόρφωση, εμπλουτισμό, ανάπτυξη ή άλλοτε και στην υπέρβαση του φορντικού μοντέλου. Στην «καρδιά» αυτής της διαδικασίας βρίσκεται η προσπάθεια της εργοδοσίας να αξιοποιήσει καλύτερα το νέο εξοπλισμό, να ανταποκριθεί αποτελεσματικότερα στις νέες συνθήκες του κεφαλαιοκρατικού ανταγωνισμού, να απαντήσει στη διαρκή μεταβλητότητα της σύγχρονης οικονομίας, να ελαχιστοποιήσει τους επιχειρηματικούς κινδύνους, να αυξήσει την καινοτομικότητά της, να κάνει αντικείμενο εκμετάλλευσης το δημιουργικό πνεύμα των εργαζομένων. Έκφραση αυτής της εξέλιξης είναι τάσεις όπως η αντικατάσταση του παραδοσιακού κάθετου καταμερισμού από πιο «οριζόντιες» παραγωγικές, διοικητικές και ιεραρχικές δομές, οι κύκλοι ποιότητας και οι ομάδες εργασίας, οι υπεργολαβίες, το παλιό και σύγχρονο φασόν, η εξατομίκευση των όρων εργασίας, οι αλλαγές στα συστήματα μισθοδοσίας κ.λπ.

Η ελαστικοποίηση, τέλος, αφορά τη σταθερότητα της παραγωγικής-εργασιακής ένταξης. Ένα πλήθος ρυθμίσεων (μερική απασχόληση, «ευέλικτη» συνταξιοδότηση, συμβάσεις έργου ή ορισμένου χρόνου, απελευθέρωση απολύσεων, άρση μονιμότητας στο δημόσιο, μισθωτές υπηρεσίες με δελτίο παροχής υπηρεσιών, κατανομή του χρόνου εργασίας, εποχιακή απασχόληση κ.λπ.) έχουν ως αποτέλεσμα την κατάργηση κάθε στοιχείου μονιμότητας και σταθερότητας στην απασχόληση, την κατάρρευση των τειχών ανάμεσα στην ανεργία και την εργασία, τη γενίκευση της ανασφάλειας και της εργασιακής ρευστότητας.

Μια τρίτη πλευρά των σύγχρονων αλλαγών αφορά τη δραματική συρρίκνωση των εργατικών αποδοχών, τόσο των άμεσων όσο και του λεγόμενου «έμμεσου μισθού». Διαμορφώνεται έτσι ένας νέος συνδυασμός των μηχανισμών απόσπασης υπεραξίας, ασύγκριτα πιο εκμεταλλευτικός, στον οποίο αυξάνονται και εντατικοποιούνται με πολλαπλασιαστικούς ρυθμούς τόσο οι έμμεσοι όσο και οι άμεσοι μηχανισμοί. Αυτός ο συνδυασμός, ανάμεσα στα άλλα, προκύπτει από:

- Τη δραστική συμπίεση των εργατικών αμοιβών στο όνομα της ανταγωνιστικότητας, της μείωσης των ελλειμμάτων, των επενδύσεων, της διατήρησης εν ζωή των επιχειρήσεων κ.λπ.
- Την αλλαγή στον τρόπο καταβολής του μισθού και στα συστήματα μισθοδοσίας. Εδώ ενισχύεται το μεταβλητό, το σνδεμένο με την «παραγωγικότητα», αποδοτικότητα, ανταγωνιστικότητα (καπιταλιστικά μετρούμενες, εννοείται) τμήμα του σε βάρος του σταθερού και ανεξάρτητα απ' αυτές καταβαλλόμενου (μισθός-παραγωγικότητα, πριμ κ.λπ.).
- Την επίθεση και στον «έμμεσο μισθό» με τη μείωση των «κοινωνικών» δαπανών, την αύξηση των τιμολογίων των ΔΕΚΟ, τις αλλαγές στην ασφάλιση, την τεράστια αύξηση των φορολογικών βαρών κ.λπ. Μάλιστα, από τις αρχές της δεκαετίας του '90 η κύρια προσπάθεια των κυρίαρχων κύκλων του συστήματος για τη μείωση του εργατικού κόστους στρέφεται κύρια σ' αυτό το πεδίο (π.χ. Λευκή Βίβλος).

Όπως είναι φανερό, οι αλλαγές αυτές τροποποιούν ριζικά τον κεφαλαιοκρατικό κοι-

νωνικοοικονομικό μηχανισμό στο σύνολό του (χωρίς βέβαια ν' αλλάζουν τον εκμεταλλευτικό χαρακτήρα του ή να καταργούν τις αντιθέσεις που τον διαπερνούν). Μερικές από τις πιο σημαντικές μεταβολές που επιφέρουν στον τρόπο ζωής και την καθημερινότητα του σύγχρονου ανθρώπου θα σκιαγραφήσουμε στη συνέχεια, βασισιμένοι τόσο σε εμπειρικά όσο και σε κάποια στατιστικά δεδομένα.

Ο χρόνος στο επίκεντρο των αλλαγών

Οι αλλαγές που συντελούνται γύρω από το χρόνο εργασίας και τον ελεύθερο χρόνο μεταβάλλουν ριζικά το τοπίο που διαμορφώθηκε μεταπολεμικά στη μέρα ενός εργαζόμενου⁷. Δε θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι *αυτές οι αλλαγές βρίσκονται στον πυρήνα των αναπροσαρμογών στο σύνολο των κοινωνικών σχέσεων και ιδιαίτερα των σχέσεων κεφαλαίου-εργασίας.*

Μιλάμε, καταρχήν, για μια σημαντική αύξηση της διάρκειας του εργάσιμου χρόνου, η οποία σ' ορισμένες περιπτώσεις φτάνει σε πρωτοφανή επίπεδα. Μια τέτοια περίπτωση είναι αυτή της Ιαπωνίας, όπου 10.000 άτομα χάνουν τη ζωή τους κάθε χρόνο λόγω υπερβολικής εργασίας! Πρόκειται για το επονομαζόμενο *karoshi*, από το οποίο αρχίζουν να κινδυνεύουν και αρκετοί εργαζόμενοι στις ΗΠΑ. Είναι ενδεικτικό ένα δημοσίευμα του *Economist* το οποίο ανέφερε: «Οι Αμερικανοί εργάζονται πολύ περισσότερο απ' ό,τι πριν από 20 χρόνια. Τα διοικητικά στελέχη και οι δικηγόροι φθάνουν τις 80 ώρες εβδομαδιαίως. Στις διακοπές δεν αποχωρίζονται τα φαξ και το κινητό τηλέφωνο...»⁸. Ακόμα πιο εντυπωσιακό ήταν ένα πρόσφατο δημοσίευμα στην εφημερίδα *Τα Νέα* (18/11/1994): «Εξουθενωμένοι εργάτες του Νητροίτ διαδήλωσαν πρόσφατα κατά της εξοντωτικής εβδομάδας των 47 και 48 ωρών. Διαδήλωση διστακτική, μπροστά στο φόβητρο της ανεργίας, αλλά και σαφής στο μήνυμά της για τα όρια της ανθρώπινης αντοχής. Το 10% των ωρών εργασίας χάθηκε εφέτος στο Μίσιγκαν από απουσίες λόγω ασθένειας —κυρίως από εξάντληση!»

Αυτή η πραγματικότητα είναι ήδη παρούσα και για τους Έλληνες εργαζόμενους: Το 43% (48,3% για τους άντρες) δουλεύει περισσότερες από 8 ώρες ημερησίως, ενώ στο φασόν το 60% δουλεύει περισσότερες από 36 ώρες εβδομαδιαίως. Ένα ποσοστό που αγγίζει το 40% έχει δεύτερη απασχόληση, ενώ ο μέσος χρόνος εργασίας των μισθωτών είναι 44 ώρες και 35 λεπτά την εβδομάδα.

Εκτός, όμως, από την τυπική, υπάρχει και η *άτυπη παρόταση του εργάσιμου χρόνου*. Είναι αυτή που οφείλεται στα ελαστικά ωράρια, εκείνη που αξιοποιεί τα νέα τεχνολογικά μέσα (π.χ. κινητό τηλέφωνο, υπολογιστής) για να «δεσμεύσει» τον εργαζόμενο και τις «ελεύθερες» ώρες του, αυτή που αφορά μια σειρά εργασίες που απαιτούν πνευματική εργογγορη-κινητοποίηση (για τα προβλήματα της εργασίας) και πέραν των συμβατικών ωρών εργασίας κ.λπ. Πρόκειται για μια αόρατη προέκταση του χρόνου εργασίας, για τη δέσμευση-έλεγχο του μεγαλύτερου τμήματος της ημέρας, για τη μετατροπή των χώρων που κινείται ο εργαζόμενος σε μια «αόρατη επιχείρηση», για τη «μετατροπή του κόσμου σε ένα απέραντο γραφείο» (W. Gibson).

Πολύ σημαντικές είναι και οι αλλαγές στη δομή και την οργάνωση του εργάσιμου χρόνου, οι οποίες καταργούν κάθε έννοια κανονικότητας και οδηγούν σε μια πλήρη ελαστικο-

ποίηση και ενκαμψία —με κριτήριο, εννοείται, τις ανάγκες της καπιταλιστικής επιχείρησης, της κεφαλαιοκρατικής ανταγωνιστικότητας και κερδοφορίας. Οι μορφές μέσω των οποίων υλοποιείται αυτή η τάση είναι πολλές: μείωση των ωρών εργασίας σε περιόδους ύφεσης με ταυτόχρονη μείωση των αποδοχών (work sharing), κοινή κατοχή ή «εκούσια» κατανομή μιας θέσης εργασίας σε δύο εργαζόμενους (job sharing), εποχιακή απασχόληση, κυκλική εναλλαγή σε θέσεις εργασίας, μερική απασχόληση, ελαστικό ωράριο, υπολογισμός των ωρών εργασίας σε μηνιαία ή ετήσια κ.λπ. βάση, 4η βάρδια κ.ά. Αναφέρει χαρακτηριστικά μια μελέτη του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ: «Στην περίοδο από τις αρχές του '80 μέχρι σήμερα σημειώθηκε μεγάλη αύξηση και πολλαπλασιασμός των μορφών ελαστικοποίησης της εργασίας: μεγάλη ποικιλία στους ατομικούς ρυθμούς εργασίας, στις συνολικές ώρες εργασίας και στις βάρδιες εργασίας. Παράλληλα, διαφοροποιημένες μορφές κανόνων πρόσληψης και απασχόλησης εμφανίζονται σε ό,τι αφορά τη χρονική διάρκεια..., το ελαστικό ωράριο, τον τρόπο υπολογισμού των εργασιμων ωρών ανά έτος κ.λπ... αλλαγές παρατηρούνται επίσης και στις μορφές διαπραγμάτευσης για το χρόνο εργασίας. Η τάση τα τελευταία χρόνια είναι προς αποκεντρωμένες μορφές συλλογικής διαπραγμάτευσης σε επίπεδο κλάδων ή επιχειρήσεων...».

Μια τρίτη διάσταση αφορά την αύξηση των ρυθμών, της ταχύτητας, της έντασης της εργασίας και ευρύτερα των κοινωνικοοικονομικών διαδικασιών στις κοινωνίες της αγοράς. Το διαπιστώνουμε αυτό είτε μιλάμε για τους ρυθμούς εργασίας και τα just-in time συστήματα παράδοσης, είτε για την αξία των διαρκών καινοτομιών και τη μείωση της απόστασης ανάμεσα στην ερευνητική επινόηση και τη βιομηχανική εφαρμογή (ή ανάμεσα στη βασική και την εφαρμοσμένη έρευνα), είτε για την ελάττωση του χρόνου περιστροφής του κεφαλαίου και του χρόνου ζωής των κάθε λογής προϊόντων, είτε για την ταχύτητα στην πληροφόρηση ή στην κατάκτηση νέων αγορών, είτε για την ταχύτητα συσσώρευσης νέων επιστημονικών γνώσεων και απαξίωσης ειδικεύσεων ή επαγγελματικών δεξιοτήτων.

Τέλος, έστω και ως απλή αναφορά, χρειάζεται να υπογραμμιστεί ότι *και ο λεγόμενος ελεύθερος χρόνος δεν είναι μόνο πιο περιορισμένος, αλλά και πιο ανελεύθερος, περισσότερο ελεγχόμενος από τους ποικίλους και ασύγκριτα πιο ισχυρούς από ποτέ άλλοτε κυρίαρχους μηχανισμούς πολιτισμικής χειραγώγησης.* Είναι και αυτός χρόνος κοινωνικής, πολιτισμικής, βιολογικής κ.λπ. αναπαραγωγής, που δομείται και «γεμίζει» με τρόπο που θα εξυπηρετεί στην ουσία τον εργάσιμο, θα «γαλουχεί» τους εργαζόμενους στα ιδανικά, τα πρότυπα και τις αξίες της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Στη δίνη της ανασφάλειας και της περιθωριοποίησης

Η Β. Γεωργιάδου στο βιβλίο της *Νέα ένδεια και αρωγή* αναφέρεται με εξαιρετικά παραστατικό τρόπο σε μια άλλη πλευρά των σύγχρονων αλλαγών: «Το σύγχρονο διάγειν διακρίνεται από αβεβαιότητα και αστάθεια ή, ορθότερα, από τη συνεχή συρρίκνωση, ακόμη και την έλλειψη μιας σταθερής και “υποχρεωτικής υπαρκτικής βάσης”, πραγματικότητα που καθιστά ως εκ τούτου λιγότερο ή περισσότερο πιθανό το ενδεχόμενο του τυχαίου, ήτοι του μη σχεδιασμένου από τις διάφορες εκφάνσεις του πράττειν, αποτελέσματος»⁹.

Η εν λόγω αναφορά φέρνει στην επιφάνεια μια σημαντική εξέλιξη: *Την εξάρθρωση, κα-*

ταστροφή ή δραματική αποδυναμωση κάθε θεσμού ή ρύθμισης που παρείχε κάποιο αίσθημα σιγουριάς, ασφάλειας, προστασίας, σταθερότητας (μονιμότητα στην εργασία, κοινωνική ασφάλιση, γειτονιά, οικογένεια, συνδικάτο ή κόμμα, έθνος ή θρησκεία κ.λπ.).

Σημαντικό ρόλο εδώ διαδραματίζει η *τρομακτική αύξηση της ανεργίας*, καθώς και ορισμένα νέα χαρακτηριστικά της, όπως οι εκρηκτικές διαστάσεις που παίρνει στη νεολαία, τους μετανάστες, τις γυναίκες, η αυξημένη συγκέντρωσή της σε ορισμένες περιοχές (π.χ. ζώνες βιομηχανικής παρακμής), η επιμονή και διόγκωση της μακρόχρονης ανεργίας, η επέκτασή της και στα πιο μορφωμένα τμήματα των εργαζομένων, η «κοινωνικοποίησή» της, μιας και η απειλή της είναι υπαρκτή για όλους, η αδυναμία «μετάφρασης» των αυξημένων αναπτυξιακών δεικτών σε θέσεις εργασίας (jobless growth-ανάπτυξη με αθίνουσα απασχόληση).

Σημαντικό, επίσης, ρόλο έχει η κατάρρευση των τειχών μεταξύ εργασίας-ανεργίας και η διαμόρφωση μιας συνεχώς διευρυνόμενης ζώνης διαρκούς εργασιακής ρευστότητας, εναλλαγής και ανασφάλειας, μιας ζώνης εργασιακής περιπλάνησης και «οριακής» ένταξης στην παραγωγική διαδικασία. Η ζώνη αυτή, που σύμφωνα με μια πρόσφατη έρευνα του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ αφορά το 45% των εργαζομένων στην Ελλάδα (για αντίστοιχα ποσοστά στις ΗΠΑ και τη Βρετανία κάνει λόγο η *Monde Diplomatique*), τείνει πλέον να περιλάβει και τους πιο μορφωμένους ή ειδικευμένους εργαζόμενους και να καταλάβει το μεγαλύτερο μέρος της εργασιακής ζωής και όχι μόνο μια μικρή περίοδο (μετά το πτυχίο ή μετά το στρατό).

Σ' αυτά πρέπει να προσθέσουμε και τις αλλαγές στην *κοινωνική ασφάλιση* με την πορεία εξάρθρωσης των όποιων υπολειμμάτων του λεγόμενου «κράτους πρόνοιας»¹⁰, αλλά και μια σειρά μεταβολές που αφορούν το θεσμό της οικογένειας. Ειδικά για την οικογένεια μπορούμε να διαπιστώσουμε ακόμα και εμπειρικά μια *αντιφατική εξέλιξη*: από τη μια ισχυροποιείται ως θεσμός, καθώς αποτελεί ένα από τα έσχατα όρια ασφάλειας και στήριξης σε μια εποχή πλήρους αβεβαιότητας όπως η σημερινή (τόπος διακοπών, «χώρος» οικονομικής αλληλεγγύης, πεδίο επικοινωνίας κ.λπ.). Από την άλλη αποδυναμώνεται, υπονομεύεται άλλοτε λόγω των οικονομικών δυσκολιών (που συχνά δημιουργούν προβλήματα στις σχέσεις· όπως δείχνουν πρόσφατες έρευνες, γι' αυτόν κυρίως το λόγο τα διαζύγια έχουν μεταφερθεί στην πρώτη οκταετία του έγγαμου βίου, ενώ έχουν μειωθεί οι γάμοι και οι γεννήσεις των παιδιών ως και 40%), άλλοτε γιατί η εργασιακή ελαστικότητα εμποδίζει την κοινή ζωή, άλλοτε γιατί κάποιες από τις παραδοσιακές οικογενειακές συναντήσεις (π.χ. μεσημεριανό ή βραδινό φαγητό) δεν είναι πλέον εφικτές (λόγω δεύτερης δουλειάς του πατέρα, φροντιστηρίου των παιδιών, ύπαρξης της τηλεόρασης) κ.λπ.

Αξιοσημείωτος είναι εδώ και ο *προτοφανής κατακερματισμός, η πολυδιάσπαση, η κατηγοριοποίηση των εργαζομένων και η εξατομίκευση των όρων εργασίας και ζωής τους*. Για μια ακραία, ίσως, αλλά ενδεικτική εκδοχή αυτού του κατακερματισμού στο πεδίο της εργασίας είναι ενδεικτική η ρητορική ερώτηση ενός ανώτερου διευθυντικού στελέχους της Volkswagen: «Υπάρχουν εκατομμύρια διαφορετικοί χρόνοι παράδοσης των εκατομμυρίων μοντέλων, συνεπώς γιατί να μην έχουμε και 103.200 σχέσεις συμβάσεων εργασίας, όσοι δηλαδή και οι εργαζόμενοι μας;»¹¹. Οι επιδράσεις τούτης της εξέλιξης είναι σημαντικότερες, με κυριότερη απ' όλες το γεγονός ότι υπονομεύονται οι βάσεις πάνω στις οποίες στηρίχθηκαν τα παραδοσιακά συνδικάτα και άλλες μορφές λαϊκής-εργατικής συλλογικότητας (αντίστοιχη επίδραση έχει, βέβαια, και η κάθε άλλο παρά εργατική-λαϊκή πολιτική πρακτική αυ-

τών των μορφωμάτων συλλογικής δράσης). Πλάι σ' αυτό πρέπει να υπογραμμίσουμε και το γεγονός ότι ο εργαζόμενος «διαπραγματεύεται» με τον εργοδότη όλο και πιο ατομικά (άρα με μικρότερη ισχύ), καθώς και τις αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε τμήματα εργαζομένων που πυκνώνουν τελευταία (ΑΕΙ-ΤΕΙ, εργαζόμενοι-άνεργοι, ντόπιοι-ξένοι, παλιοί-νέοι, ειδικευμένοι και μη κ.λπ.).

Αποτέλεσμα όλων αυτών των κοινωνικών διεργασιών είναι οι *γιγαντιαίες διαστάσεις που παίρνουν οι κοινωνικές τάσεις οι οποίες συνήθως χαρακτηρίζονται ως περιθωριοποίηση ή κοινωνικός αποκλεισμός*. Ίσως το πιο σημαντικό εδώ (τουλάχιστον από τη σκοπιά που εξετάζουμε το θέμα στο παρόν κείμενο) δεν είναι ο ακριβής αριθμητικός προσδιορισμός αυτών των τάσεων (που ούτως ή άλλως είναι μαζικές), όσο οι πολιτισμικές και κοινωνικοπολιτικές συμπεριφορές που «γεννούν»: η πολιτική περιθωριοποίηση και απάθεια, η εγκληματικότητα, η αντικοινωνική συμπεριφορά, ο νέος «λουδισμός», ο τυχοδιωκτικός και αντισυλλογικός «εξτρεμισμός», ο εθνικισμός ο ρατσισμός και η ξενοφοβία, η αναβίωση των θρησκειών (ορθόδοξων ή αιρετικών), του αποκρυφισμού, του μυστικισμού και του ανορθολογισμού, η εύκολη υπόκληση στα ρεφορμιστικά ψίχουλα (αν υπάρχουν) κ.λπ., αλλά και οι συλλογικές-ριζοσπαστικές τάσεις ρήξης και ανατροπής της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων.

Μια ζωή τόσο διαφορετική

Εξίσου δραματικές είναι και οι μεταβολές σ' άλλες πλευρές της καθημερινής ζωής.

Ας πάρουμε, για παράδειγμα, *τη σχέση με τη γνώση*, τη μόρφωση και την επιστήμη. Αυτή η σχέση, πλέον, όλο και λιγότερο καθορίζεται από την αυτοτελή αξία της μόρφωσης για τη διαμόρφωση ελεύθερα σκεπτόμενων και δρώντων ανθρώπων· αντίθετα, ισχυροποιούνται τα «χρησιμοθηρικά» (ας τα ονομάσουμε έτσι, καταχρηστικά) κριτήρια, δηλαδή εκείνα που σχετίζονται βασικά με την εξασφάλιση ή μη επιπλέον προσόντων για δουλειά. Τούτη η εξέλιξη συμβαδίζει με την ανάπτυξη δύο παράλληλων και φαινομενικά αντιφατικών τάσεων. Από τη μια, ενός εκστασιασμού και μιας αποθέωσης της γνώσης, της επιστήμης και της τεχνολογίας, ενός τυφλού τεχνοκρατισμού, ενός ελιτισμού, μιας υπόκλισης απέναντι στους «ειδικούς», ενός κνηνητού για περισσότερες γνώσεις (απ' αυτές, εννοείται, που χρειάζεται η αγορά ή απλώς το να περάσουμε στο Πανεπιστήμιο κ.λπ.). Από την άλλη, αναπτύσσεται η εχθρότητα και η επιφυλακτικότητα, κυρίως από τους νέους που αποκλείονται (σε διάφορες βαθμίδες της εκπαίδευσης) και καταδικάζονται στο λειτουργικό ή το νέο αναλφαβητισμό, απ' όσους χάνουν τη δουλειά τους λόγω της εισαγωγής νέων τεχνολογιών, απ' όσους βλέπουν την αξία της ειδίκευσης που έχουν να απαξιώνεται κ.λπ. Θα ήταν βέβαια αυτονόητο να επισημάνουμε ότι τα παιδιά των εργατικών-λαϊκών οικογενειών, δέσμια των κοινωνικοταξικών φραγμών και των οικονομικών δυσκολιών, δύσκολα μπορούν να υπερβούν αυτό το παραλυτικό δίπολο και να διαμορφώσουν μια ουσιαστική σχέση με τη μόρφωση και τη γνώση. Μια σχέση που, προφανώς, δεν μπορεί να κατακτηθεί ούτε στις υπάρχουσες μορφές επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης (κρατικές ή επιχειρησιακές ή κοινοτικές), στις οποίες συνωθείται το 15-20% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της Ε.Ε. σε ετήσια βάση, ούτε μέσα στις άλλες βαθμίδες του σημερινού εκπαιδευτικού συστήματος.

Όμως και οι διατροφικές συνήθειες τροποποιούνται σημαντικά, περνώντας σε καταστάσεις που ευνοούν, από τη μια, τη βιομηχανοποιημένη τροφή ή την καπιταλιστικοποίηση του τομέα διατροφή-φαγητό και, από την άλλη, τους ρυθμούς ζωής που επιβάλλει το σύγχρονο εργασιακό καθεστώς¹². (ΑΣ μην αναφερθούμε εδώ στην πείνα που μαστίζει εκτεταμένες περιοχές του πλανήτη.) «Η δεκαετία του '80», αναφέρει *Η Καθημερινή*, «χαρακτηρίστηκε από την είσοδο του γρήγορου φαγητού στην καθημερινή ζωή του σύγχρονου εργαζόμενου καταναλωτή, κυρίως με τη μορφή των φαστ-φουντ που από τότε αναπτύχθηκαν και πλήθυναν. Η εξέλιξη αυτή ερμηνεύθηκε σαν μόδα, αλλά απεδείχθη κάτι πολύ ουσιαστικότερο, δεδομένου ότι ανταποκρίθηκε σε μια πραγματική ανάγκη του κοινού σήμερα, αυτή της γρήγορης και οικονομικής διατροφικής λύσης που να καλύπτει τους “φρενήρεις” ρυθμούς των σημερινών ανθρώπων». Εξίσου χαρακτηριστική είναι και η επισήμανση του *Βήματος*, το οποίο αναφέρει ότι η αύξηση που παρουσίασαν τα τοστάδικα, τα σουβλατζίδικα, τα fast-food κ.λπ. δεν είναι τυχαία: «Ζούμε στην εποχή του... “δεν προλαβαίνω”. Λύση λοιπόν το fast-food για τις νέες απαιτήσεις της ζωής; Κατά κάποιον τρόπο, ναι». Η αγορά αυτή το τελευταίο διάστημα ελέγχεται όλο και πιο πολύ από γνωστές μεγάλες αλυσίδες (Goody's, Mc Donald's, Wendy's κ.λπ.). Ο τζίρος των πέντε μεγαλύτερων απ' αυτές αυξάνεται την πενταετία 1994-1998 μ' ένα ρυθμό της τάξης του 30%. Αλλά γρήγορο και βιομηχανοποιημένο δεν είναι μόνο το φαγητό έξω από το σπίτι, γίνεται και το φαγητό μέσα στο σπίτι. Η εργασία της γυναίκας, η πίεση του χρόνου κ.λπ. είναι οι καλύτεροι «πελάτες» για τα έτοιμα φαγητά (πίτσα, κοτόπουλο, μακαρονάδα κ.λπ.) που παραγγέλνονται και έρχονται στο σπίτι ή για τα φαγητά που παράγονται από εταιρίες τροφίμων και απαιτούν μικρό χρόνο για να μαγειρευτούν.

Αυτού του τύπου η διατροφή συνδέεται, όμως, και ενοχοποιείται για μερικά από τα πιο σημαντικά προβλήματα υγείας (έλκος, κακοήθειες, καρδιαγγειακά νοσήματα κ.λπ.) που απασχολούν τους σύγχρονους ανθρώπους. Βεβαίως αυτά τα προβλήματα υγείας, και ευρύτερα οι αλλαγές που καταγράφονται στο νοσολογικό χάρτη (τις ασθένειες από τις οποίες κυρίως πάσχουν και πεθαίνουν οι άνθρωποι), δεν οφείλονται μόνο στη διατροφή, αλλά συνολικότερα στο σύγχρονο τρόπο ζωής που τείνει να διαμορφωθεί. Είναι, λοιπόν, ορατή μια μετάβαση από την εποχή όπου η ασθένεια καταλάμβανε μια μικρή περίοδο της ζωής του ατόμου σε μια εποχή όπου η υγεία δοκιμάζεται για μεγάλα χρονικά διαστήματα ή και διαρκώς (π.χ. έλκος, στρες, καρδιοπάθειες, επαγγελματικές ασθένειες, κακοήθειες, νευροψυχιατρικές διαταραχές κ.λπ.), καθιστώντας δύσκολη μια αρμονική ισορροπία του ανθρώπου με το πάσης φύσεως περιβάλλον (εσωτερικό και εξωτερικό, ψυχικό και μη). Εκτός, όμως, από την «αναβάθμιση» στο νοσολογικό φάσμα αυτών των ασθενειών, καταγράφεται και η «δυναμική» επανεμφάνιση —ως αποτέλεσμα κυρίως της φτώχειας στον Τρίτο Κόσμο, αλλά όχι μόνο σ' αυτόν— ασθενειών (κυρίως λοιμωδών) που θεωρούνταν υπό εξαφάνιση (φυματίωση κ.λπ.).

Η συσχέτιση αυτών των νοσολογικών αλλαγών με το σύγχρονο καθεστώς εργασίας γίνεται προφανής και από ορισμένα παραδείγματα. Έτσι, η αύξηση της ανεργίας στις ΗΠΑ κατά 1% κάθε 6 χρόνια θεωρείται υπεύθυνη για το θάνατο 36.887 ατόμων (20.240 από καρδιαγγειακές παθήσεις, 495 από κίρρωση του ήπατος, 290 από αυτοκτονίες, 648 από φόνους) και τη νοσηλεία 4.227 ατόμων με νευροψυχικές διαταραχές¹³. Ανάλογη είναι και η διαπί-

σταση έκθεσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης: «Μια μακροχρόνια περίοδος ανεργίας μπορεί από μόνη της να οδηγήσει σε φθορά της υγείας ενός ατόμου»¹⁴. Ενδεικτική, επίσης, είναι και μια έρευνα στις επιχειρήσεις και τα γραφεία της Γερμανίας που εισήγαγαν συστήματα πληροφορικής. Σ' αυτή καταγράφονται: αύξηση των παθήσεων στα μάτια κατά 68%, της κοινωνικής απομόνωσης κατά 67%, της εξάρτησης από το χρόνο λειτουργίας της μηχανής κατά 37%, της μονοτονίας κατά 31%, των ρυθμών εργασίας κατά 25%. Άλλη έρευνα ανεβάζει το ποσοστό των Ευρωπαίων υπαλλήλων που πάσχει από νευροψυχικές διαταραχές και αυξημένη εσωστρέφεια στο 40%¹⁵.

Είναι αλήθεια ότι οι επίσημες στατιστικές καταγράφουν μια μείωση των εργατικών ατυχημάτων. Όμως αυτό κάθε άλλο παρά σημαίνει μειωμένη φθορά της υγείας στο χώρο εργασίας. Και τούτο γιατί πλάι στα εργατικά ατυχήματα (πτώσεις, ακρωτηριασμοί, εγκαύματα κ.λπ.) και τις «παραδοσιακές» επαγγελματικές ασθένειες (π.χ. πνευμονοκονιάσεις, δερματοπάθειες, καρκίνοι, κηροσί, βαρηκοΐα) αναπτύσσονται νέες παθήσεις (οφθαλμολογικές, νευρολογικές, μυϊκές, ορθοπεδικές, ψυχικές κ.ά.) και πολλαπλασιάζονται οι παράγοντες που υπονομεύουν ύπουλα (όμως, γι' αυτό, όχι λιγότερο), βαθμιαία αλλά νομοτελειακά την υγεία των εργαζομένων, χωρίς να διακόπτεται η παραγωγική διαδικασία (όπως στην περίπτωση ενός ατυχήματος) ή να περιορίζεται η φθορά μόνο στο χώρο εργασίας.

Ίσως εδώ χρειάζεται ν' αναφερθούμε και στα φαινόμενα αλλοτρίωσης και αποξένωσης των εργαζομένων που εντείνονται και πολλαπλασιάζονται. Δεν είναι μόνο ο συνολικός τρόπος ζωής που τα τροφοδοτεί. Είναι και οι αλλαγές στην εργασία, καθώς τώρα πια υπέρ του εργοδότη δε δουλεύει μόνο το σώμα αλλά και το μυαλό, η φαντασία των εργαζομένων. Αυτή η «δημιουργική» συνεισφορά τους στην παραγωγική διαδικασία —όπου και όσο υπάρχει— στην ουσία είναι συνεισφορά σε αλλότριους από τις ανάγκες τους σκοπούς, στους σκοπούς και τις ανταγωνιστικές επιδιώξεις του εργοδότη. Είναι ακόμα η αντικειμενοποίηση πλευρών της διανοητικής εργασίας, η οποία αφαιρεί για πολλές κατηγορίες εργαζομένων αρκετά δημιουργικά της στοιχεία, την τυποποιεί, την κάνει μονότονη. Είναι, επίσης, η οικονομική ανέχεια (αλλά όχι μόνο αυτή), που συρρικνώνει δραματικά τις δυνατότητες για διάβασμα (50% των εργαζομένων δηλώνει σε έρευνα της ΓΣΕΕ ότι δε διαβάζει ποτέ βιβλία, περιοδικά ή εφημερίδες, ενώ το 30% διαβάζει μια φορά την εβδομάδα), για κινηματογράφο ή θέατρο (μόνο 3,4% δηλώνει ότι πηγαίνει έστω μια φορά την εβδομάδα), για διασκέδαση (το 82% δηλώνει ότι διαθέτει τον ελεύθερο χρόνο του βλέποντας τηλεόραση), για διακοπές (το 45% των χαμηλόμισθων έχει ως πρώτη επιλογή το πατρικό σπίτι στο χωριό, ενώ το 65% απ' αυτούς δηλώνει ότι δεν μπορεί να κάνει τις διακοπές που θα ήθελε λόγω έλλειψης χρημάτων). Είναι, τέλος, η απομόνωση στην οικιακή εστία και η αναγόρευση των ηλεκτρονικών και έντυπων ΜΜΕ σε μοναδικά μέσα επικοινωνίας με τα κοινά και ψυχαγωγίας (ημερήσια 3,5 ώρες τηλεόραση βλέπουν κατά μέσο όρο οι πολίτες), γεγονός που κάνει τους ανθρώπους εξαιρετικά ευάλωτους στην πολιτική-πολιτισμική χειραγώγηση.

Η αναφορά στους μηχανισμούς πολιτισμικής χειραγώγησης παραπέμπει και σε μια άλλη σημαντική πλευρά: το κλίμα της πειθάρχησης και του αυταρχισμού, την καταπιεστική λογική, τους μηχανισμούς ελέγχου που αναβλύζουν από κάθε κρίκο της σύγχρονης κοινωνίας. Δεν είναι μόνο τα παραδοσιακά ΜΑΤ και τα ιδιώνυμα: είναι η οικονομική και δημοτική αστυνομία, είναι οι ιδιωτικές σεκιούριτι, είναι το TREVI, η EUROPOL, το ΣΕΝΓΚΕΝ

και το ηλεκτρονικό φακέλωμα (ασύγχροτα πιο αποτελεσματικό από τους παραδοσιακούς φακέλους), είναι ο έλεγχος μέσω του DNA και των πιστωτικών ή μαγνητικών καρτών, είναι οι αντιαπεργιακοί νόμοι και οι τρομονόμοι, είναι η «τρομοκρατία» των απολύσεων, της ανεργίας, της φτώχειας, της ελαστικής απασχόλησης, είναι η μονοπώληση της ροής των πληροφοριών, είναι το 1.000.000 κάμερες που βρίσκονται σε οροφές κτιρίων σε εμπορικά κέντρα, σε γήπεδα, σε πολυσύχναστους δρόμους και «βλέπουν»-ελέγχουν τους Άγγλους πολίτες κάθε στιγμή, είναι τα συστήματα επιτήρησης-παρακολούθησης στο χώρο εργασίας στις ΗΠΑ, όπου το 80% των εργαζομένων στους κλάδους των τηλεπικοινωνιών, της ασφάλειας και των τροπέζων παρακολουθούνται!

Αποκαλυπτικό για τα νέα όπλα κοινωνικού ελέγχου είναι ένα σχετικά πρόσφατο αφιέρωμα της *Monde Diplomatique*¹⁶. Τα υπερόπλα εργαλεία πληροφόρησης και επικοινωνίας, αναφέρει ο διευθυντής της εφημερίδας Ιγνάτιο Ραμονέ, χρησιμεύουν περισσότερο στην καθυπόταξη και τη χειραγώγηση των πολιτών απ' ό,τι στη χειραφέτησή τους. Οι εξελίξεις της γενετικής απειλούν να αποτελέσουν το πρώτο μέσον επιβολής των κριτηρίων της αγοράς στον πολίτη πριν ακόμη από τη γέννησή του. Τη διαμόρφωσή του σύμφωνα με τα κρατούντα κοινωνικά πρότυπα αναλαμβάνει στη συνέχεια η τηλεόραση. Άλλες τρεις τεχνικές πειθούς που αποσκοπούν στην τιθάσωση του πνεύματος είναι η διαφήμιση (που προσπαθεί να αποκρυσταλώσει τις πιο βαθιές μας επιθυμίες), οι δημοσκοπήσεις (που υπενθυμίζουν συνεχώς τις επιλογές της πλειοψηφίας και, ορίζοντας έτσι την «κοινή γνώμη», καθοδηγούν τους αναποφάσιστους στην ίδια κατεύθυνση) και το μάρκετινγκ. Η χειραγώγηση, καταλήγει ο Ραμονέ, συνοδεύεται από μια όλο και μεγαλύτερη εποπτεία: βιντεοκάμερες στους δρόμους με πρόσχημα την πάταξη της εγκληματικότητας, ηλεκτρονική παρακολούθηση στο γραφείο με στόχο την αύξηση της παραγωγικότητας, ηρεμιστικά φάρμακα στο σπίτι για την ευκολότερη αποδοχή των κοινωνικών κανόνων.

Αντί επιλόγου

Η σκιαγράφηση των αλλαγών στην καθημερινή ζωή, για την οποία μιλήσαμε στην αρχή του κειμένου, θα μπορούσε να συνεχιστεί, προφανώς, τόσο σε έκταση όσο και σε βάθος. Ωστόσο, ο χώρος δεν επιτρέπει κάτι τέτοιο. Αυτό, όμως, που γίνεται φανερό απ' όσα προαναφέρθηκαν είναι ότι οι απόψεις του Γκορζ με τις οποίες ξεκίνησε τούτο το σημείωμα είναι εξαιρετικά προβληματικές. Και είναι τέτοιες γιατί από την πραγματικότητα των σύγχρονων κεφαλαιοκρατικών κοινωνιών —όσο αυτή αποδόθηκε σε τούτο το κείμενο— αναφέρεται ένας αυξημένος ρόλος της εργασίας και της σχέσης μ' αυτή (με ό,τι αυτό συνεπάγεται) στη διαμόρφωση της καθημερινής ζωής και της συμπεριφοράς των ανθρώπων· μια πιο απτή και διαρκώς παρούσα διάχυση-επίδρασή της στο σύνολο του τρόπου ζωής· ένας αυξημένος — και γιατί όχι, καθοριστικός— ρόλος των παραγωγικών-εργασιακών σχέσεων, των σχέσεων που διαμορφώνονται στην άμεση διαδικασία της παραγωγής (υλικής, πνευματικής, υπηρεσιών κ.λπ.) στο σύνολο των κοινωνικών σχέσεων, στο σύνολο των παραγόντων που συνθέτουν την ανθρώπινη ύπαρξη και υπόσταση.

Η αναβάθμιση του παράγοντα «εργασία» (ή αλλιώς, παραγωγικές σχέσεις) —σε πεί-

σμα των περί του αντίθετου λεγόμενων— στο σύνολο της κοινωνικής ζωής συμβαδίζει μ' έναν παροξυσμό των κοινωνικών αντιθέσεων της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας: ανάμεσα στις δυνατότητες να ικανοποιηθεί ένα αναμορφωμένο και διευρυμένο (ποιοτικά και ποσοτικά) πλαίσιο αναγκών του σύγχρονου ανθρώπου και σ' αυτά που του εξασφαλίζει (ή μάλλον του στερεί) η κοινωνία αυτή· ανάμεσα στη συσσώρευση πρωτοφανούς πλούτου στον ένα κοινωνικό πόλο (κεφάλαιο) και δραματικής αθλιότητας στον άλλο (εργαζόμενες τάξεις)· ανάμεσα στη δυνατότητα και την ανάγκη να κινηθεί η κοινωνία χωρίς τα δεσμά της ατομικής ιδιοκτησίας και της εκμετάλλευσης και στην ισχυροποίηση των δυνάμεων του κεφαλαιοκρατικού στηστήματος.

Ειπώθηκε ήδη από την αρχή ότι το κυριότερο από την παραπάνω έκθεση δεν είναι η αντίρρηση του Α. Γκορζ, όσο η αναζήτηση των προϋποθέσεων για μια σύγχρονη ριζοσπαστική στάση ζωής, σε συνδυασμό με την αναζήτηση μιας προοπτικής ρήξης και ανατροπής της κοινωνίας της εκμετάλλευσης στο βασικό της πεδίο, αυτό της εργασιακής διαδικασίας, αλλά και στο σύνολο των κοινωνικών σχέσεων· μια αναζήτηση που πρέπει να πορευτεί τόσο στους δρόμους υπεράσπισης της θέσης των εργαζομένων, όσο και στους δρόμους που αναδεικνύουν τις νέες απελευθερωτικές ανάγκες, δυνατότητες και τάσεις που γεννά η εποχή μας και οι οποίες ασφυκτούν στα πλαίσια του καπιταλισμού. Άλλωστε, σ' ένα τέτοιο στόχο έχει νόημα να συνεισφέρουν αναλύσεις όπως και η παρούσα, και όχι απλά στην περιγραφή με στενά κοινωνιολογιστικούς όρους μιας υπαρκτής κατάστασης.

Υποσημειώσεις

1. Για μια αναλυτική παρουσίαση των απόψεων του Γκορζ δεξ τα βιβλία του *Αντίο προλεταριάτο* (Νέα Σκέψη, Αθήνα 1986), *Οι δρόμοι του Παραδείσου* (Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1986) και *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός, Οικολογία* (Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1993), καθώς και τα άρθρα του «Πώς γεννιέται μια νέα τάξη υπηρετών» και «Να οικοδομήσουμε τον πολιτισμό του ελεύθερου χρόνου» (*Le Monde Diplomatique*, Αφιέρωματα, τ. 3, σσ. 48-52 και 84-86).
2. Αντρέ Γκορζ «Πώς γεννιέται μια νέα τάξη υπηρετών», *ό.π.*, σ. 48.
3. Καθλ Μαφξ, *Το κεφάλαιο*, τ. 3, Σύγχρονη Εποχή, σ. 115.
4. Για μια καλύτερη διαπραγμάτευση του θέματος δεξ ενδεικτικά: Κοριά Μπ., «Νέες τεχνολογίες, νέο περιεχόμενο της απασχόλησης», *Ο Πολίτης*, τ. 81-82. Μηνιαίας Βασίλης, «Λευκή Βίβλος» της ΕΟΚ. *Ο μεσαίωνα του 2000*, Στάχυ, Αθήνα 1994. Reters Th-Waterman R., *Αναζητώντας την τελειότητα. Μαθήματα από τις άριστες αμερικανικές επιχειρήσεις*, Γαλαίος, Αθήνα 1990. Τραυλός-Τζανετάτος Δ., «Οι εργασιακές σχέσεις στη δίνη της "μικροηλεκτρονικής" καπιταλιστικής ανασυγκρότησης», *Επιστημονική Σκέψη*, τ. 40/1988. Τσεκούρας Θ., «Από τον τεύλορισμό στις νέες τεχνολογίες παραγωγής», *Θέσεις*, τ. 29/1989 και «Πόσο παντοδύναμες είναι οι νέες τεχνολογίες», *Θέσεις*, τ. 32/1990. Συλλογικό, *Νεοφιλελεύθερη Οικονομία, Η αμερικανική προσέγγιση*, Point.
5. Τζέρεμι Ρίφκιν, *Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της*, Νέα Σύνορα - Α. Α. Λιβάνης, Αθήνα 1996, σ. 145.
6. Άλβιν Τόφλερ, *Νέες δυνάμεις*, Κάτοξ Αθήνα 1991.
7. Δεξ ενδεικτικά: Τζουτζιαράκης Γ., «Η ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας και η κρίση της κανονικής σχέσης εργασίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 77/1990. Λ. Βατικιώτης, Γ. Ελαφρός, Β. Μηνιαίας, Κ. Χαριτάκης, «Αφιέρωμα στο 35ωρο», *Πριν*, 21/5/1995. Μελέτη του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, «Η μείωση του χρόνου εργασίας», *Εργασία*, τ. 6, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1996. Συλλογικό αφιέρωμα, «Τα πολλά "πρόσωπα" του ελεύθερου χρόνου», *Το Βήμα*, 28/3/1993. Γ. Μπασκόζος, «Ελεύθερος και δεσμευμένος χρόνος», *Ο Πολίτης*, 28/6/1996. Έρευνα του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, «Οι εργαζόμενοι μετά την κύρια απασχόληση», *Ενημέρωση*, τ. 14, Μάιος 1996.
8. *Η Καθημερινή*, 30/10/1994.

9. Β. Γεωργιάδου, *Νέα ένδεια και αρωγή*, Παπαζήσης, Αθήνα 1992. Δες επίσης *Le Monde Diplomatique*, Αφιέρωμα, τ. 3 και 6. Καράγιωργας Σ. κ.λπ., *Διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα*, τ. Α΄ και Β΄, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1990.

10. Δες Β. Μινακάκης, «Από το “κράτος πρόνοιας” στην “αγορά πρόνοιας”», *Πριν*, 17/3/1996 και του ίδιου, «Το τέλος του “κράτους πρόνοιας”», *Ουτοπία*, τ. 21, Ιούλιος-Αύγουστος 1996.

11. *Η Καθημερινή*, 20/2/1994.

12. *Η Καθημερινή*, 11/12/1994 και *Το Βήμα*, 25/9/1994.

13. Ν. Ριτβάνοφ, *Η ανεργία στον κόσμο του κεφαλαίου*, Σύγχρονη Εποχή, σ. 139.

14. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 7/2/1985.

15. Β. Μινακάκης, «Ανθυγιεινά: Οι σύγχρονες ανθρωποθυσίες της High Tech...», *Πριν*, 2/8/1992.

16. *Τα Νέα*, 9/5/1994.

Βιβλιογραφία αναφοράς

Δραγοσάκης Γ., *Η μαρξιστική-λενινιστική διδασκαλία για την κατάσταση της εργατικής τάξης*, ΚΜΕ-Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1981.

Drucker P. F., *Μετακαπιταλιστική κοινωνία*, Gutenberg, Αθήνα 1996.

Ένγκελς Φρ., *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, τ. Α΄ και Β΄, Μπάουρον, Αθήνα 1976.

Ενημέρωση, Μηνιαία έκδοση του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, τ. 1/Μάρτιος 1995 (Έρευνα της ΓΣΕΕ: «Η εικόνα του σημερινού εργαζόμενου») και τ. 15/Ιούνιος 1996 (Έρευνα: «Οι διακοπές των εργαζομένων»).

Hammer M. - Champy J., *Ανασχεδιάζοντας τις λειτουργίες της επιχείρησης*, Γαλαίος, Αθήνα 1995.

Καζάκης Δ., «Βασικές πλευρές της κατάστασης της εργατικής τάξης στην Ελλάδα», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, μέρος Α΄ στο τ. Ιουλίου-Αυγούστου 1987, μέρος Β΄ στο τ. Σεπτεμβρίου 1987.

Κατσορίδας Δ., «Σημειώσεις για την εργατική τάξη στην Ελλάδα σήμερα», *Θέσεις*, τ. 46/1994.

Μαξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.

Μέζαρος Ι., *Η θεωρία του Μαξ για την αλλοτρίωση*, Ράππας, Αθήνα 1973.

Παπακωνσταντίνου Π., «Η εργατική τάξη στα χρόνια της θύελας», *Πριν*, 5 Μαΐου 1991.

Σνάντερ Μ., *Νεύρωση και πάλη των τάξεων*, Ράππας, Αθήνα.

Τζέφρις Τ., *Εργάτης και νέυρωση*, Στοχαστής, Αθήνα.

Χέλλερ Α., *Η θεωρία των αναγκών στον Μαξ*, Εξάντας, Αθήνα 1975.

Κουίλτ για τα δικαιώματα των γυναικών, 1850

Για την αθλιότητα των μέσων «επικοινωνίας» και την υπέρβασή της

«Ούτε τα στοιβαγμένα μαθηματικά
ούτε των κροκοδείλων η αλυσιδωτή λάμψη
ούτε ο έρωτας του μέλλοντος
ούτε της ηλεκτρονικής
αφασίας η πλατειά δικαιοσύνη
τίποτε δεν μπορεί να νικήσει
το μάγο της φυλής»

Νίκος Καρούζος, Ο γύρος του θανάτου (1969)

1

Στο κείμενο αυτό επιχειρούμε να προσεγγίσουμε πλευρές της ιδεολογικής χρήσης που υφίστανται τα συστήματα επικοινωνίας και νέας τεχνολογίας, εν γνώσει του ότι και αυτή η απόπειρα αποτελεί αναπόφευκτα μέρος του ιδεολογικού λόγου. Βεβαίως δε μας διαφεύγουν οι αναλογίες και οι διαφορές στον τρόπο σύστασης και λειτουργίας των ηλεκτρονικών μέσων μαζικής «επικοινωνίας» (mass media), των πολυμέσων (multi media), των οικουμενικών τεχνολογικών και πληροφοριακών δικτύων. Χωρίς ν' αδιαφορούμε για την πρόδηλη διασύνδεσή τους με γνωσιολογικές, πολιτισμικές, ηθικές και αισθητικές κατηγορίες και αξιολογήσεις, η προσοχή μας εστιάζεται σε απαντήσεις που αφορούν στην επιρροή των μέσων στην ατομική και συλλογική συνείδηση. Υποτυπωδώς διατυπώνουμε εναλλακτικές σκέψεις αντίθετης υφής από τον ιδεολογικό πουριτανισμό που διαχέεται στην περιορούσα ατμόσφαιρα. Ταυτόχρονα, απομακρύνονται και από το σημερινό status υποταγής στους χυδαίους «νόμους της προσφοράς και της ζήτησης», τους οποίους διαμορφώνουν οι πολυεθνικές επιχειρήσεις ψυχαγωγίας και «επικοινωνίας», τεχνολογικών προϊόντων και πληροφοριακών δικτύων. Στη σύνθεση και τη διάδοση του προκειμένου μηνύματος αξιοποιήσαμε ως ένα βαθμό εφαρμογές των τεχνολογικών επιτευγμάτων, τα οποία κρίνουμε.

Στις παρεμβάσεις που αναφέρονται στα ηλεκτρονικά mass media αλλά και στις εφαρμογές της τηλεματικής κυριαρχεί η γενικολογία, παρά τις λιγοστές ενδιαφέρουσες τοποθε-

τήσεις¹. Συνήθως υπερτονίζονται υπαρκτές «θετικές» λειτουργίες. Άλλοτε εξορκίζονται με αφορισμούς και δεν αναλύονται τα αρνητικά επακόλουθα που προκύπτουν παγκοσμίως από την άναρχη εμπορευματοποιημένη γιγάντωση των τηλεοπτικών καναλιών και των πληροφοριακών αγωγών. Έτσι, μάλλον παρακάμπτεται η ουσία ενός προβλήματος το οποίο επιδρά μεταξύ άλλων στην οντολογία της κοινωνίας: το ποιόν που έχει η χρήση των ελεύθερης ροής πληροφοριών στα μ.μ.ε. και στα οικουμενικά δίκτυα «επικοινωνίας». Πρόβλημα που σε ομαλές συνθήκες δεν επιδέχεται οριστικές απαντήσεις και δογματικές οριοθετήσεις. Διότι δεν αρκεί το γεγονός ότι η τεχνολογία των επικοινωνιών και της πληροφόρησης αίρει το μονοπώλιο που έχει μια προνομιά ελίτ στη μόρφωση και στον πολιτισμό, για να εκδηλωθεί η ικανότητα των εφαρμογών της, των «απελευθερωτικών μαζικών μέσων». Ικανότητα η οποία, κατά τον εισηγητή του όρου (1970) Hans Magnus Enzensberger, εκδηλώνεται με την ενθάρρυνση της αλληλεπίδρασης μεταξύ των ανθρώπων, της αυτοέκφρασης και της αυτο-κινητοποίησης, της ενεργοποίησης της ατομικής και συλλογικής συνείδησης. Ο ίδιος στοχαστής δεν παραλείπει να υπογραμμίσει εμφαντικά τη διαρκή αντίφαση που εντοπίζεται στην απελευθερωτική δυνατότητα των μαζικών μέσων και στη σημερινή (στρεβλή) χρήση που υφίστανται².

Οι αναλυτές κατακεραυνώνουν ή επαινούν, ανάλογα με τις φιλοσοφικές και κοσμοθεωρητικές αντιλήψεις, την τεχνολογία των μέσων —πιο εύκολα τις «αληθείς» ή «ψευδείς» πληροφορίες, τις «κακοήθεις» και «ευτελείς» ή «χρηστές» και «εκλεκτές», «ψυχαγωγικές» ευκαιρίες— που παρέχουν οι εφαρμογές της. Αλλά οι περισσότεροι επισημαίνουν τις επιπτώσεις της σύγχρονης μικροηλεκτρονικής τεχνολογίας, χωρίς να προβληματίζονται για τη στενή σύνδεση της εργασίας με την τεχνολογία και, κυρίως, για το συνειδητό μετασχηματισμό και των δύο. Οι διανοητές που οφείλουν πολλά στα ρεύματα της μαρξιστικής θεωρίας ή στη Σχολή της Φρανκφούρτης και στις επεξεργασίες για την αποξένωση/αλλοτριώση επιμένουν στην αναγκαιότητα να ενσαρκωθεί στις σύγχρονες κοινωνίες ο ιδεότυπος του homo universalis. Η δυνατότητα υπάρχει, αλλά δέχεται πλήγματα από τις ταξικές ή τις αλλοτριωτικές τεχνολογικοκρατικές κοινωνικές δομές. Συγχρόνως, σε μια οπτική που γειτνιάζει με τις προηγούμενες, «μια από τις τεχνολογικές πλευρές της άσκησης της εξουσίας βάζει στο παιχνίδι και τις επικοινωνίες και την πληροφόρηση/πληροφορία». Επισήμανση της οποίας τα πρωτεία ο Κορνήλιος Καστοριάδης αποδίδει στον Lewis Mumford (1934)³.

Υπάρχουν, επίσης, φιλελεύθεροι διανοούμενοι και οπαδοί συντηρητικών ιδεολογιών που επικαλούνται ως άλλοθι ή παραπέμπουν αόριστα για την κατάσταση που επικρατεί στην (αν-)ηθικότητα των «ανθρώπων των δικτύων» ή των απλών χρηστών —ιδίως αυτή που διαπερνά την ενημερωτική και ψυχαγωγική λειτουργία των μέσων «επικοινωνίας». Συνήθης —ανομολόγητη— αφετηρία των συλλογισμών τους είναι η περιφρόνηση προς τη φανταστική υπέρβαση της δοσμένης πραγματικότητας, ίσως από την πίεση της ιδεολογικής αντιπαράθεσης προς το αντίπαλο δέος. Έτσι, ο ψυχαγωγικός ρόλος των μέσων «επικοινωνίας» δεν κατανοείται ως συστατικό μέρος μιας —αναγκαίας μεν, αλλά προβληματικής ως τώρα— διεύρυνσης την οποία επιβάλλεται να λάβει το περιεχόμενο και η σημασία της έννοιας «ψυχαγωγία». Αναγκαία διεύρυνση ως απάντηση στο βιοψυχικό φαινόμενο της κόπωσης από τις δραστηριότητες στο εργασιακό ή οικογενειακό περιβάλλον⁴. Προβληματική, διότι ιδίως οι τηλεθεατές παρακινήθηκαν να καταναλώσουν και έμαθαν πια να ξαναζητούν

το καθημερινό μερτικό τους από «βία, σεξ και εντυπωσιασμό» — πράγμα που αποτελεί «μια σίγουρη συνταγή, πάντα ικανή να γοητεύσει το κοινό· και αν αυτό κουραστεί, αρκεί ν' αυξηθεί η δόση»⁵. Τελευταία συνδυάζεται με επιλεκτικές μέχρι ανοησίας «προσφορές» δώρων, βραβείων, επάθλων χρηματικών. Ήδη και στα πληροφοριακά δίκτυα — μέσα στην ιδιαιτερότητά τους — διακινούνται με αυξητικές τάσεις πληροφορίες πολιτικής προπαγάνδας, βίας και σεξ.

Σε αναλύσεις σχετικές με τα τηλεοπτικά μηνύματα υποτιμάται η διαπίστωση ότι η τηλεόραση «ζει στο παρόν· δε σέβεται το παρελθόν και δείχνει ελάχιστο ενδιαφέρον για το μέλλον». Προπάντων αποσιωπάται το βασικό αίτιο που επενεργεί προς αυτή την κατεύθυνση: στόχος της τηλεόρασης είναι «να πουλήσει. Είναι στην ουσία ένα εμπορικό εργαλείο. Οι αξίες της είναι οι αξίες της αγοράς· η δομή και το περιεχόμενό της είναι αντανακλάσεις αυτής της λειτουργίας»⁶. Εμπειρικά προκύπτει ότι η πληροφόρηση, η ενημέρωση, η ψυχαγωγία, η διαπαιδαγώγηση κατόντησαν πρόσχημα στα χέρια των αφεντάδων του C.N.N., του άτυπου ευρωπαϊκού καρτέλ των μ.μ.ε. (Μπερλουσκόνι, Ρινγκιέρ, Κιρχ, ρούπερτ, Μπάι-σαιμ κ.ά.), των γνωστών μεγαλοϊδιοκτητών των ελληνικών μ.μ.ε. σ' ό,τι αφορά την ελληνική επικράτεια. Δικαιολογημένοι είναι, συνεπώς, όσοι προβληματίζονται από πού πηγάζει η εξουσία των κύκλων αυτών που «έχει τη δυνατότητα να επιβάλλει και να υποβάλλει έμμεσα και επιτηδείως τη θέλησή της, δηλαδή ουσιαστικά τη θέληση εκείνων στους οποίους ανήκουν ή οι οποίοι ελέγχουν ή χειρίζονται» τα συγκεκριμένα μ.μ.ε.⁷

Ήδη στα 1970, για την αντίθεση μεταξύ παραγωγών και καταναλωτών μηνυμάτων στη μαζική «επικοινωνία», ο Η.Μ. Enzensberger θεωρεί ότι «επιβάλλεται τεχνητά με οικονομικά και διοικητικά μέτρα»⁸. Κατά καιρούς συμβαίνει να δημοσιοποιούνται, λιγοστές έστω, πληροφορίες για τις οικονομικές και πολιτικές συσσωματώσεις «στυλοβατών της δημοκρατίας» και για τις ενέργειές τους που διαμορφώνουν ένα συγκαλυμμένο ολοκληρωτισμό, τη στιγμή που επικαλούνται τη νομιμότητα και τη διαφάνεια. Κατ' αναλογία, οι λεωφόροι της πληροφορίας/πληροφόρησης διασχίζουν τα πληροφοριακά δίκτυα πλούσιων πόλεων και περιφερειών, αγνοώντας την υπόλοιπη φτωχή ανθρωπότητα. Σε τελευταία ανάλυση, μέσα από αδιαφανείς διαδικασίες ένας «παγκόσμιος τεχνο-ολοκληρωτισμός αναπτύσσεται σήμερα, όλο και λιγότερη γνώση παράγεται για να γίνει αντικείμενο διαλογισμού από τους ανθρώπους και όλο και περισσότερη πληροφορία παράγεται για να χρησιμοποιηθεί από τα διεθνοποιημένα δίκτυα των πολυεθνικών και των αναπτυσσόμενων χωρών με σκοπό να τους προσδώσει εξουσία, μερίδια σε νέες αγορές, αναπτυξιακά οφέλη και ισχυρότερη θέση στο διεθνή καταμερισμό εργασίας»⁹.

Πριν στείλουν σε «στρατόπεδα πληροφορικής αναμόρφωσης» τους διανοητές που κρούουν τον κώδωνα του κινδύνου, οι ζηλωτές των νέων τεχνολογικών συστημάτων οφείλουν να τεκμηριώσουν την απάντηση στο ερώτημα που αφορά στην αδυναμία των λαών και εθνών να ενημερωθούν, να επικοινωνήσουν με τη μεσολάβηση των μ.μ.ε. και των ηλεκτρονικών δικτύων «επικοινωνίας». Μέχρι σήμερα είτε τα μονοπώλια των κρατικών ραδιοτηλεοπτικών οργανισμών είτε τα ολιγοπώλια των ιδιωτικών προώθησαν μια ελεγχόμενη κατασκευή και ροή πληροφοριών. Αλλά ελεύθερη, πολυφωνική, ισότιμη επικοινωνία των μαζών και των εθνών αναμεταξύ τους — ιδίως των ανίσχυρων όπου γης — δε βιώνουμε. Στο έδαφος των κοινωνιών της πληροφορίας φύονται ακανθώδη προβλήματα. Έτσι, το

80% των εδρών των μεγαλύτερων βιομηχανικών εταιριών βρίσκεται συγκεντρωμένο σε τρεις πόλεις: Νέα Υόρκη, Τόκιο, Λονδίνο. Το 40% των ανθρώπων που κατοικούν στον πλανήτη διαβώνει μόλις με το 3,5% του παγκόσμιου εισοδήματος. Μόνο 1 στους 5.000 κατοίκους της Ασίας και της Λατινικής Αμερικής είναι συνδεδεμένος με το Internet και μηδενικό σχεδόν είναι το ποσοστό για τους κατοίκους της Αφρικής¹⁰. Η γραμμική αντίληψη της προόδου και της ευημερίας —κατάλοιπο του Διαφωτισμού και του θριαμβεύοντος αστισμού— δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα.

Αν μια βασική κοινωνική λειτουργία, η επικοινωνία, προϋποθέτει την ανάπτυξη συναισθηματικών δεσμών μεταξύ των μελών της κοινωνίας ή και της παγκόσμιας κοινότητας, η ταξική δομή των κοινωνιών, ο μαζικός πολιτισμός και η έκπτωση της μαζικής δημοκρατίας εμποδίζουν, αναστέλλουν τη συλλογικότητα και την ανθρώπινη επαφή. Φυσικά, η τηλεοψία ή και ο τρόπος παραγωγής και διανομής της τεχνολογίας δεν ευθύνονται αποκλειστικά, αλλά ενισχύουν οπωσδήποτε την απομόνωση και τους πρωτογονισμούς στα επίπεδα της λογικής και της ηθικής. Συγχρόνως, η «μονοδιάστατη σκέψη υποστηρίζεται συστηματικά από τους τεχνικούς της πολιτικής και από τους χορηγούς μαζικών πληροφοριών», υποδεικνύει από τα 1964 ο Herbert Marcuse στο *Μονοδιάστατο Άνθρωπο*. Ο φιλόσοφος αυτός αποκαλύπτει το «γεμάτο υποθέσεις γλωσσικό τους σύμπαν, τις οποίες οι ίδιοι (οι χειριστές των πληροφοριών και των μαζών) επαληθεύουν», επαναλαμβάνουν και υπαγορεύουν στους πολλούς. Έτσι, σήμερα πολλοί αναρωτιούνται αν ο σιωπηλός πολίτης της χώρας ή του πλανήτη είναι θύμα των μ.μ.ε. —αυτών των «μοντέρνων σοφιστών» του Pierre Bourdieu— ή «καλός» μαθητής τους. Αρχετοί αποφεύγουν την κοπιαστική έρευνα για το ζήτημα, χαρακτηρίζοντάς τον δεσμότη της «εικονικής πραγματικότητας» (virtual reality), νομάδα στην έρημο της επικοινωνίας, αντάρτη με όπλο το τηλεχειριστήριο, δυναστευόμενο από τη χαμένη σημασία των λέξεων, εξουσιαζόμενο από τη γνώμη-δημοσκόπηση (χωρίς ουσιαστική γνώση), απατημένο από την ψευδαίσθηση της «ελεύθερης» εκλογής καναλιών, δικτύων, μηνυμάτων.

Το θέμα επιδέχεται πολλές προσεγγίσεις. Όμως, σύμφωνα με μια εφημερίδα, ο σιωπηλός άνθρωπος και πολίτης δεν είναι το υποκείμενο της ιστορίας, εφόσον η κοινωνία της πληροφορίας/πληροφορικής —«μια κοινωνία για πλούσιους, λευκούς με ακαδημαϊκή μόρφωση», κατά το *Newsweek* του Απριλίου του 1995— δεν εδράζεται στην απαιτούμενη διαφάνεια, ισότητα και έμπρακτη δυνατότητα όλων να είναι διαμορφωτές και χρήστες της νέας τεχνολογίας και των πληροφοριών. Εκτός αυτών, η πλειοψηφία των χρηστών έχει εξοικειωμένη επαφή με τα επικοινωνιακά δίκτυα και, συνεπώς, θέση μειονεκτική στο σύστημα της τεχνολογίας, ώστε δύσκολα μπορούν ν' αποφύγουν «τα μηνύματα σκουπίδια και τη χειραγώγηση από το σύστημα μετάδοσης»¹¹. Στην οπτική αυτή προσγράφονται και οι οδυνηρές αναλογίες ανάμεσα σε όσα απορρέουν από το σημερινό τρόπο δόμησης των επικοινωνιακών δικτύων και των πολυμέσων με την επικοινωνιακή ηθική της τηλεόρασης. Αυτή η ηθική στην περιγραφή του Κωνσταντίνου Τσουκαλά «είναι η ηθική της εκλαΐκευσης, η ηθική της αφανταδόρικης εκφοράς των ιδεών, η ηθική της περιήληψης, η ηθική του μέσου σε αντιδιαστολή με το περιεχόμενο»¹².

Κατ' αναλογία γίνεται ανεκτός ο διαχωρισμός αυτών που έχουν τηλεόραση, τηλέφωνο, ηλεκτρονικό υπολογιστή, modem και όσων δεν έχουν τις συσκευές και τη μόρφωση για τη

χρήση αυτών. Πρόκειται για μια μορφή «ηθικής της πεποίθησης» που μένει έκθετη, επιπλέον, διότι προβάλλει και επιζητεί την πραγμάτωση ως ιδεώδους της κοινωνίας της πληροφορίας/πληροφορικής κάτω από την πίεση της ιδεολογίας και με αδιαφορία για το κοινωνικό έλλειμμα: η αποσύνδεση της χρήσης των πληροφοριών, των ψηφιακών σημάτων και όλων των νέων τεχνολογικών επιτευγμάτων από τον εντεινόμενο παγκόσμιο οικονομικό ανταγωνισμό —παρόλο που αυτός βασίζεται ολοένα και περισσότερο στην πληροφορική— συνιστά μια πτυχή της ιδεολογικής προσέγγισης της πραγματικότητας και κατασκευής της πλαστής συνείδησης. Ακολουθεί, συμπληρωματικά, ο απολυτοποιημένος εκθειασμός της κοινωνίας της πληροφορικής, σε αντίθεση με τους κοινωνικούς αποκλεισμούς που βιώνουν οι παρίες όλου του πλανήτη —όπως και με όσα προβλήματα θα προκύψουν από στρεβλές και μη ορατές εφαρμογές των επικοινωνιακών και τεχνολογικών δικτύων στη γνώση ή στον εργάσιμο και μη εργάσιμο χρόνο.

2

Στην εκπνοή του 20ού αιώνα οι εμπειρίες και οι εξελίξεις σε παγκόσμιο επίπεδο πείθουν και τον πλέον δύσπιστο: είναι αδήριτη ανάγκη η ριζική αναθεώρηση της στάσης που τηρούν πρωτίστως η κοινωνία των πολιτών και τα κοινωνικά κινήματα ως προς τη σύνθεση, τη διαχείριση, την πολιτισμική και ηθική ποιότητα των μηνυμάτων, ως προς τις λειτουργίες των επικοινωνιακών δικτύων και μέσων. Στα 1964 ο καναδός Marshall McLuhan εκτοξεύει την πρόκληση «το μέσο αποτελεί το μήνυμα», αφού στην οπτική του τα νέα μαζικά μέσα «επικοινωνίας» και η τεχνολογία τους αναβαθμίζονται οντολογικά ως περίπου ανεξάρτητες δυνάμεις. Σ' αυτόν τον τεχνολογικό ντετερμινισμό, όπως έχει επισημανθεί¹³, τα μαζικά μέσα ως αντικειμενοποιημένα δημιουργήματα του ανθρώπου «αντί να είναι τρόπος σύνδεσής του με τον κόσμο, καθίστανται τα ίδια ο πραγματικός του κόσμος». Αλλά σε μια διαλεκτική αντιμετώπιση κατανοείται με την πάροδο δεκαετιών ότι ο τρόπος επικοινωνίας δε μεταφέρει απλώς νοήματα και μηνύματα. Καθορίζει, επίσης, τη μορφή και το περιεχόμενο, συγχρόνως με τη διαφοροποίηση που υπέδειξε ο Adorno μεταξύ εκπεμπόμενου μηνύματος και προσλαμβανόμενου. Προπάντων, συντελεί αποφασιστικά στη διαμόρφωση της κοινωνικής συνείδησης του δέκτη, όχι βεβαίως με αιτιοκρατικό τρόπο. Ή, χειρότερα, ο τρόπος διαμεσολαβημένης «επικοινωνίας» τείνει να υποκαθιστά τις κοινωνικές σχέσεις και αναφορές της παθητικοποιημένης πλειοψηφίας σ' ολόκληρη την οικουμένη. Γεγονός που απορρέει όχι από το ίδιο το μέσο «επικοινωνίας», αλλά από τις θελήσεις των επιτήδειων χθεσινών, σημερινών, αυριανών ιδιοκτητών και χειριστών του.

Ίσως στις προηγούμενες δεκαετίες είχαμε την άνεση να σχολιάζουμε ότι «η υπερτελειοποίηση των μέσων επικοινωνίας αποτελεί ταυτόχρονα μιαν υπόσχεση ελευθερίας και μιαν απειλή καινούριας δουλείας»¹⁴. Όμως σήμερα —και όσον αφορά στον άνθρωπο, που νοείται ως ενότητα αντιθέσεων, προσδιορισμών και δραστηριοτήτων— μόνον η απειλή της δουλείας αρχίζει να λαμβάνει σάρκα και οστά. Τα σύγχρονα μέσα «επικοινωνίας» «συντείνουν στην εμπορευματοποίηση των στοιχείων της κατανάλωσης και του αριθμού των αναγκών στις ρευστές μορφές κοινωνικής ζωής»¹⁵. Αποτελούν τμήμα των κοινωνικών δομών

που αναπαράγουν τον ανορθολογισμό, την ισοπέδωση, την αδρανοποίηση, τον εξουσιαστικό μονόλογο. Γι' αυτό πυκνώνουν οι ρεαλιστικές τοποθετήσεις όσων αντιλαμβάνονται ότι η ραγδαία εξάπλωση της πληροφορικής δε συνιστά ορθόημο ριζοσπαστικών κοινωνικών στρωμάτων και δε συνεπάγεται την επικράτηση του γνωστικού-ορθολογικού στοιχείου μέσα στην κοινωνία¹⁶. Ανάλογοι είναι οι προβληματισμοί όσων στοχαστών, όπως ο Θεόφιλος Βέικος¹⁷, ανησυχούν για «τα δίχτυα των προκαταλήψεων και των ολοκληρωτικών παραστάσεων για τον κόσμο» που απλώνονται στην οικουμένη. Όσων αναζητούν ως διέξοδο στη σημερινή αποκαρδιωτική «νέα τάξη πραγμάτων», στο μέσον περιφερειακών συγκρούσεων, εθνικισμών, κοινωνικών αποκλεισμών, καθολικά έγκυρες αρχές ορθοπραξίας για την εφαρμογή των οικουμενικών δικαιωμάτων.

Ο Jurgen Habermas, άλλος φιλόσοφος και θεράπωντες των επιστημών του ανθρώπου επιχειρούν τη θεμελίωση της ηθικοπολιτικής πρακτικής στην «επικοινωνιακή ορθολογικότητα», η οποία προϋποθέτει —εκτός από την εγκατάλειψη των παραδοσιακών κοσμοθεωριών και του δογματισμού τους— επιχειρήματα διυποκειμενικής εγκυρότητας και συναίνεσης. Όμως, τόσο αυτή η προσέγγιση όσο και άλλες ριζοσπαστικότερες, για να τύχουν υλοποίησης, έχουν ανάγκη τον κοινωνικό συντονισμό των κυριαρχουμένων. Αλλά ο μετασχηματισμός του συλλογικού ασυνείδητου των κυριαρχουμένων σε κοινωνική κινηματική δυναμική αποτρέπεται από τη βασική ιδεολογική λειτουργία των media. Αυτή, κατά μια άποψη, «συνίσταται μάλλον στη διαδικασία κοινωνικής απονεύρωσης μέσα από τον έλεγχο του ελεύθερου χρόνου, την απομόνωση και τη δημιουργία του ατομικού καταναλωτή, παρά από τις επιμέρους όψεις αυτού που καταναλώνεται»¹⁸. Όσους ύμνους κι αν ανατέμπουν ευκαιριακοί δημοσιολόγοι ή βαθυστόχαστοι μελλοντολόγοι στην «ηλεκτρονική δημοκρατία», απουσιάζουν σήμερα στοιχεία καθοριστικά για τη διαμόρφωση του συνειδητού πολίτη σ' όλα τα μήκη και πλάτη της γης: η γενικευμένη ορθολογική χρήση των νέων τεχνολογικών και επικοινωνιακών δυνατοτήτων, η ανανέωση και η διεύρυνση της δημοκρατικής συμμετοχής αλλά και η στοιχειώδης υποδομή για μια αξιοπρεπή διαβίωση.

Κατακάθεται, λοιπόν, ο κουρνιαχτός του κυβερνοφιλελευθερισμού και των ψεύτικων ελπίδων. Αποκαλύπτεται η οικτρή γύμνια και φτώχεια της μισής ανθρωπότητας που —όσο φαίνεται απλοϊκό επιχείρημα άλλο τόσο είναι αληθινό— δεν μπόρεσε να κάνει ακόμη ούτε απλό τηλεφώνημα, ενώ την ίδια ώρα η Microsoft ελέγχει επισήμως το 35% του λογισμικού υλικού στον κόσμο. Καταδεικνύεται η αδυναμία του πληροφορικού καπιταλισμού να εγγυηθεί την ισότητα και την ελευθερία, να ανεχθεί την αντίσταση στις ιδεολογίες του πολέμου, της βίας, του εθνικισμού, του ρατσισμού¹⁹. Με αφορμή αυτά, το αντιφατικά «ελεύθερο κι αναρχικό» Internet πολιορκείται από «κανονισμούς» που υπαγορεύουν πρωτίστως κρατικά και ιδιωτικά συμφέροντα. Η παντοδυναμία των επικοινωνιακών συστημάτων, αν διευρύνουμε τα όρια της διαπίστωσης του Regis Debray²⁰ για τα οπτικοακουστικά μέσα, «αποβάνει παράγοντας απορρύθμισης των μηχανισμών της δημοκρατικής εντολής». Σταθερά αξιοποιούνται για τη συρρίκνωση της πολιτικής σχέσης —ως αποτέλεσμα κι όχι αίτιο της κρίσης των πολιτικών θεσμών— από τις πολυεθνικές εταιρίες μικροηλεκτρονικής παραγωγής, διαφήμισης και διανομής καταναλωτικών πληροφορικών προϊόντων. Όταν οι εκπρόσωποι τους ευαγγελίζονται μια δήθεν άμεση δημοκρατία στους καταναλωτές αυτών των προϊόντων, στην πραγματικότητα προωθούν ένα «σύστημα διαρκών ψευδοδημοφρι-

σμάτων σε τοπικό, μόνο, επίπεδο, από το οποίο διαφεύγει πάντα τόσο το γενικότερο πλαίσιο όσο και ο γενικότερος χαρακτήρας των προβλημάτων». Απεργάζονται «τη δημιουργία ενός νέου και γιγαντιαίου παγκόσμιου απαρτχάιντ που θα αφορά την κοινωνία της πληροφορίας»²¹. Στα πλαίσια αυτής της ιδιότυπης απαγορευτικής διάκρισης τείνουν να διαχωρίζουν τους γνώστες και τους χρήστες των νέων μέσων «επικοινωνίας» από όλους τους άλλους.

Μόνο ένας ευφάνταστος μπορεί να ισχυριστεί ότι η διαμόρφωση των κοινωνιών της πληροφορίας/πληροφόρησης συνοδεύεται από διαδικασίες που δίνουν τη δυνατότητα ν' αποκτηθούν τα πληροφοριακά προϊόντα χωρίς κοινωνικούς, εκπαιδευτικούς, χωροταξικούς ή και ιδεολογικούς αποκλεισμούς. Ακόμη και η απλή πρόσβαση επηρεάζεται από κοινωνικούς καθορισμούς. Είναι, επίσης, γεγονός ότι δεν τίθενται στις προτεραιότητες των κοινωνιών οι οφειλόμενες απαντήσεις στα ερωτήματα που αφορούν το ποιοι δημιουργούν και ποιοι διανέμουν τις προσφερόμενες από τα τεχνολογικά και πληροφοριακά δίκτυα υπηρεσίες, ποιοι κατέχουν ή διαχειρίζονται τα δίκτυα των επικοινωνιών. Με απελπιστικά αργούς ρυθμούς μετατρέπονται σε πράξη οι διακηρύξεις για γενικευμένη, ποιοτική, δημοκρατική, πλουραλιστική προσφορά υπηρεσιών. Βεβαίως, δεν έχουν θεσπιστεί κανόνες για την αποφυγή ή την αντιμετώπιση παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, των εννοιών υπέρ κερδοφόρων μόνο προϊόντων, των προνομίων σ' εκείνους τους καταναλωτές που συνδέονται με την οικονομική και εξουσιαστική ολιγαρχία. Γι' αυτά και άλλα σοβαρά προβλήματα οι απολογητές του κυβερνοφιλελευθερισμού δε φλυαρούν, καθώς η διεθνοποίηση της αγοράς δεν επιτρέπει εναλλακτικές κινήσεις και λύσεις. Εξάλλου, στα επικοινωνιακά δίκτυα έχει διαμορφωθεί μια *de facto* κυριαρχία, ενώ ο *de jure* εκδημοκρατισμός αυτών των πεδίων αργεί ή υπονομεύεται, όπως, λ.χ., στις αμμόδιες επιτροπές και ομάδες της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Στα καθεστώτα «επικοινωνιακής αθονίας» (ο όρος είναι του Karl Popper) διατυπώνονται σοβαρές προτάσεις που αναφέρονται στη «δεοντολογικά ορθή» λειτουργία των μέσων «επικοινωνίας», στην εκπαιδευτική και επαγγελματική επάρκεια και συνεχή αξιολόγηση όσων εργάζονται σ' αυτά, στην εκπαίδευση των παιδαγωγών και των παιδιών για τη σωστή προσέγγιση και χρήση των μ.μ.ε. και των επικοινωνιακών δικτύων²². Ωστόσο, αυτές δεν οδηγούν σε ριζική τροποποίηση της ιδεολογικής λειτουργίας των σύγχρονων μέσων «επικοινωνίας» και των πληροφοριακών δικτύων. Προς την κατεύθυνση αυτή κινείται η υιοθέτηση μιας κριτικής στάσης σε ατομική και συλλογική βάση η οποία απέχει από την εύκολη επιλογή της λογοκρισίας ή της καταστολής και από άλλες μαγικές συνταγές. Βασικά στοιχεία αυτής της στάσης συνδέονται με τη διεκδίκηση και τη διαμόρφωση νέων νομικών ρυθμίσεων, θεσμικών οργάνων, ηθικών κανόνων. Αναγκαίων στοιχείων για να ελέγχεται η δυνατότητα, αφενός της κυριότητας — εμπορίας προγραμμάτων και διαφημίσεων στα μ.μ.ε. Αφετέρου, για να επαναπροσδιοριστεί η δημόσια παροχή υπηρεσιών στους τομείς των αναμεταδόσεων και της διαχείρισης των νέων τεχνολογικών δεδομένων και δικτύων. Για τη διαμόρφωση της ποθούμενης στάσης καθοριστική είναι η κινητοποίηση των συλλογικών υποκειμένων —εργαζόμενοι, κοινωνία των πολιτών— που το παρόν και το μέλλον της ζωής τους επηρεάζεται από τα συστήματα των mass media, των multi media και από τα επικοινωνιακά δίκτυα.

Τα προηγούμενα συνθέτουν το γενικό πλαίσιο για την αναγκαία αναθεώρηση των πολιτιστικών προτύπων, τα οποία κυριαρχούν επειδή τα επιβάλλουν οι ηγετικές κοινωνικές δυνάμεις και τα αποδέχονται οι κυριαρχούμενες ομάδες. Αλλά η κριτική στάση προϋποθέτει τον απεργλωτισμό από αυτά τα πρότυπα πολιτισμού. Έστω υπογείως και χωρίς τη συγκατάθεση των κυρίαρχων του παιχνιδιού συντελούνται διεργασίες για την επίτευξη αυτού του στόχου. Το επίπεδο ανάπτυξης της τεχνολογίας των επικοινωνιών και της πληροφόρησης είναι γεγονός ότι επιτρέπει να παρέχονται στο σύνολο του λαού σε κάθε χώρα εκείνα τα στοιχεία που είναι απαραίτητα για να μπορεί ν' αποφασίζει «εν επιγνώσει», όπως επιμένει ο Κορνήλιος Καστοριάδης²³. Όμως «για το νόημα της τελευταίας αυτής έκφρασης, μόνο ο ίδιος ο πληθυσμός μπορεί να αποφασίσει και κανένας άλλος στη θέση του».

Αυτή η θλιβερή επικοινωνία —διαρθρωμένη πάνω στην πληροφοριακή και στη μη-επικοινωνία— αργά και σταθερά δημιουργεί την άρνησή της στο χωριό, την πόλη, την εθνική κοινωνία ή τον πλανήτη. Είναι η άρνηση της οποίας αγνοούμε την τελική μορφή. Αλλά γνωρίζουμε ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά της, όπως είναι η αποκέντρωση, ο σεβασμός της διαφορετικότητας, η τόνωση της «ηθικής της ευθύνης», η συμμετοχή και η συνεργασία, ο αυτοκαθορισμός και η αυτοδιεύθυνση, η εναλλακτική προς τον ολοκληρωτισμό της αγοράς οργάνωση.

Σημειώσεις

1. Βεβαίως υπάρχουν αξιολογες προσπάθειες και εκδόσεις. Ενδεικτικά αναφέρουμε: Επιστημονική Συνάντηση *Τηλεόραση και επι-κοινωνία* (Τομέας Ψυχολογίας, Τμήματος Φ.Π.Ψ. Ιωαννίνων, 17-20 Απριλίου 1986), εκδ. Παρταρητής, Θεσσαλονίκη 1988. Μ. Σεραφεινίδου, *Κοινωνιολογία των μέσων μαζικής επικοινωνίας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1987. Νεοκλή Σαρρή, *Ελληνική κοινωνία και τηλεόραση, Σειρά δοκιμίων για το πλατύτερο κοινό*, εκδ. Γόρδιος, τόμοι Α' -Β', Αθήνα 1992. Γ. Βέλτσου, *Για την επικοινωνία*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 1992. Denis McQuail-Sven Windelh, *Μοντέλα επικοινωνίας (για τη μελέτη των μέσων μαζικής ενημέρωσης)*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 1993. Χάρι Ναξάκη, *Οι βιομηχανίες της Γνώσης και της Πληροφορίας*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1995.

2. Η.Μ. Enzensberger, *Για μια θεωρία των μέσων επικοινωνίας*, εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 1981, σ. 12.

3. Κορνήλιου Καστοριάδη, *Τα σταυροδρόμια του λαβύρινθου*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1991, σ. 301.

4. πρβλ. τις απόψεις του Αιμίλιου Μεταξόπουλου, «Η απόλαση της απραγίας», στον τόμο *Τηλεόραση και επι-κοινωνία*, ό.π., σσ. 41-72.

5. Karl Popper-John Condry, *Τηλεόραση: κίνδυνος για τη δημοκρατία*, εκδ. Νέα Σύνορα-Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 1995, σσ. 29, 30.

6. Karl Popper-J. Condry, ό.π., σ. 58.

7. Αριστόβουλος Μάνεσης, «Η εξουσία των μ.μ.ε.», *Κυριακάτικη Αυγή*, 21-5-1995.

8. Η.Μ. Enzensberger, ό.π., σ. 27. Βλ. επίσης, Ευτύχη Μπιτσάκη, «Μ.Μ.Ε.: παράγων διαφωτισμού ή δημιουργίας πλαστής συνείδησης», *Ουτοπία*, τ. 8, Νοε-Δεκ. 1993, σσ. 111-120. Noam Chomsky, «Ο έλεγχος των μέσων ενημέρωσης και τα θεαματικά επιτεύγματα της προπαγάνδας», *Ουτοπία*, τ. 9, Ιαν.-Φεβρ. 1994, σσ. 7-28.

9. Χάρι Ναξάκη, «Οι κοινωνίες της πληροφορίας», περιοδικό *Άρδην*, τ. 1, Μάρτιος 1996, σσ. 37-39, ιδίως σ. 39. Βλ. και Γιώργου Καραμπελιά, *Στα μονοπάτια της ουτοπίας, Για την υπέρβαση του δυτικού παραδείγματος*, εκδ. Νέα Σύνορα-Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 1995, ιδίως την ενότητα *Στο κατάφλι των κοινωνιών της πληροφορίας*, σσ. 164-173.

10. Χάρι Ναξάκη, ό.π., *Άρδην*, σ. 39.

11. Λουτσιάνα Καστελίνα, «Τα μ.μ.ε. και ο ρόλος τους στην εποχή μας», *Η Εποχή*, 14-5-1995.

12. Συνέντευξη στο περιοδικό *Άλφα*, τ. 1, Ιανουάριος 1995.
13. Σταυρούλα Τσινόρεμα, «Τηλεόραση», “Επικοινωνία” και εξουσία: Brecht εναντίον Orwell», στον τόμο *Τηλεόραση και επικοινωνία*, ό.π., σσ. 97-110, εδώ σσ. 100-101.
14. Μάρκου Πλωρίτη, «Ένας προφήτης των “μέσων”». Ο.Μ. Μαζ Λουάν και η επικοινωνία», *Το Βήμα*, Ιανουάριος 1981.
15. Παναγιώτη Νούτσου, «Πολιτιστική ταυτότητα, “Επικοινωνία”, “Αποξένωση”», στον τόμο *Τηλεόραση και επικοινωνία*, ό.π., σσ. 27-40, εδώ σ. 37.
16. Παναγιώτη Κονδύλη, «Η ραγδαία εξάπλωση της Πληροφορικής και οι συνέπειές της», *Κυριακάτικη Καθημερινή*, 19-11-1995. Βλ. και την χαρακτηριστική ποικιλία απόψεων στην επιλογή κειμένων των H.D. Thoreau, W. Lippmann, G. Debord, J. Habermas, W. Benjamin, U. Eco κ.ά. με τίτλο *Το μήνυμα του μέσου. Η έκρηξη της μαζικής επικοινωνίας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1989.
17. Θ. Βέικου, *Ο κόσμος σε διασπορά. Έθνη και οικουμένη*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995, σ. 67.
18. Γιάννη Μηλιού, «Σχέση των μ.μ.ε. με την εξουσία», *Η Εποχή*, 25-6-1995.
19. Βλ. πρόχειρα για πρόσφατα γεγονότα ελληνοτουρκικών οξύνσεων το άρθρο του Δημήτρη Σκούφη «INTERNET S.O.S.: εθνικισμός», περιοδικό *Αντί*, τ. 598, 6-2-1996, σσ. 29-31. Επίσης, τις επισημάνσεις του Ηλία Κατσούλη στο συλλογικό τόμο *Η Ευρώπη αντιμέτωπη με το φαινόμενο του ρατσισμού*, εκδ. Παρασκήνιο, Αθήνα 1995, σσ. 32 και 41.
20. R. Debray, «Η διαλεκτική της καθαρής τηλεόρασης», περιοδ. *Ο δεκαπενθήμερος Πολίτης*, τ. 1, 25-3-1995, σσ. 40-43.
21. Λ. Καστελίνα, «Η τηλεματιική λεωφόρος ξεκίνησε άσχημα στις Βρυξέλλες», περιοδ. *Άλφα*, τ. 4, Μάιος 1995, σσ. 25-28.
22. Προτάσεις των Κ. Popper και J. Condry, που αναλύονται στον τόμο *Τηλεόραση: κίνδυνος για τη δημοκρατία*. Πρβλ. τα πορίσματα της έρευνας που έκανε η Αλεξάνδρα Κορωναίου, *Νέοι και μέσα Επικοινωνίας. Κοινωνιολογική προσέγγιση των πολιτισμικών πρακτικών του ελεύθερου χρόνου των νέων 11-13 ετών*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1992.
23. Κ. Καστοριάδη, *Τα σταυροδρόμια...*, ό.π., σ. 301.

Betsy Nimocic, 20ός αιώνας

Η διαμάχη για τα οπτικοακουστικά Ομογενοποίηση και πολιτιστικός πλουραλισμός

Ο καθένας μας αντιλαμβάνεται γύρω του ότι το «μοντέρνο» είναι στην ουσία ένα άλλοι για να καταπιέσουμε τα πάντα κάτω από το επίπεδο μιας στείρας ομοιομορφίας. Ένας πανομοιότυπος τρόπος ζωής επιβάλλεται από τη μια άκρη του πλανήτη ως την άλλη. Τον προωθούν τα Μ.Μ.Ε. και η μαζική κουλτούρα που κυριολεκτικά μας σφυροκοπούν καθημερινά. Απ' τη μια άκρη του κόσμου ως την άλλη οι ίδιες ταινίες, οι ίδιες τηλεσειρές, οι ίδιες πληροφορίες, τα ίδια τραγούδια, τα ίδια σλόγκαν, τα ίδια αντικείμενα, οι ίδιες συμπεριφορές. Φαίνεται, τελικά, ότι η γοητεία της ευρείας επιλογής υποχωρεί μπροστά στην κεραυνοβόλο επίθεση της ομογενοποίησης και της ομοιομορφίας¹.

Σημαντικό ρόλο στην επιβολή αυτής ακριβώς της ομοιομορφίας, η οποία ταυτίζεται με το τέλος του πολιτιστικού πλουραλισμού, παίζει η αμερικανική οπτικοακουστική βιομηχανία, που κατακλύζει κυριολεκτικά ολόκληρο τον πλανήτη. Τα πολιτιστικά προϊόντα που παράγονται στις Η.Π.Α. εξακολουθούν να πλημμυρίζουν τα οπτικοακουστικά συστήματα, τις τηλεοπτικές οθόνες, τα δίκτυα δεδομένων πληροφορικής, τα δορυφορικά και καλωδιακά κυκλώματα μετάδοσης, σε σημείο που ορισμένα δυτικοευρωπαϊκά κυρίως κράτη δείχνουν να ανησυχούν έντονα για το μέλλον της πολιτιστικής τους ανεξαρτησίας².

Όταν το Δεκέμβρη του 1993 και ύστερα από πιέσεις της Γαλλίας τα οπτικοακουστικά προϊόντα εξαιρέθηκαν από την απελευθέρωση του παγκόσμιου εμπορίου, στηνόταν το σκηνικό για την επόμενη αντιπαράθεση Ευρώπης και Η.Π.Α. στον εμπορικό τομέα. Η εξαίρεση αυτή απέβη σωτήρια για την επιτυχή ολοκλήρωση των διαπραγματεύσεων της GATT, αφού η Γαλλία απειλούσε ότι θα ασκήσει βέτο αν δε λάβαινε τις διαβεβαιώσεις που ήθελε για την προστασία του οπτικοακουστικού τομέα από τους κινδύνους της απελευθέρωσης.

Οι γαλλικοί φόβοι στηρίζονται στη διαπίστωση ότι η αμερικανική κυριαρχία στο χώρο της τηλεόρασης και του κινηματογράφου απειλεί την ίδια την ευρωπαϊκή πολιτιστική ύπαρξη και ότι, αν δε δημιουργηθούν οι απαραίτητες προϋποθέσεις για την προστασία των ευρωπαϊών δημιουργών, δεν είναι δυνατό να προχωρήσει η Ευρώπη σε ένα καθεστώς πλήρους απελευθέρωσης του χώρου.

Η αμερικανική κυριαρχία στον κινηματογράφο και την τηλεόραση δεν είναι καινούργια ιστορία. Μπορεί η τεχνική της καινούμενης εικόνας να δημιουργήθηκε στην Ευρώπη, αλλά

Ο Απόστολος Χατζηπαρασκευαΐδης είναι διευθυντής του περιοδικού *Αντικινηματογράφος*

οι αμερικανοί είναι εκείνοι που ευθύνονται για τις τεχνολογικές καινοτομίες στο χώρο της έβδομης τέχνης, καθώς και για τη ραγδαία εξέλιξη της τηλεόρασης.

Είναι χαρακτηριστικό ότι αμέσως μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η αμερικανική κουλτούρα εξαπλώθηκε στην Ευρώπη σαν μια μεταδοτική ασθένεια. Λίγο η εικόνα του αμερικανού ελευθερωτή, λίγο ο αμερικανικός τρόπος ζωής και η ιδέα του αμερικανικού ονείρου, οδήγησαν στο σταδιακό μαρασμό του ευρωπαϊκού κινηματογράφου και τον κατακλυσμό των ευρωπαϊκών τηλεοράσεων από αμερικανικά προγράμματα και ταινίες. Το πρόβλημα επιδεινώθηκε μετά το 1980, όταν οι ευρωπαίοι δημιουργοί άρχισαν να σηκώνουν τα χέρια μπροστά στην αμερικανική επέλαση. Τα στοιχεία είναι εντυπωσιακά: τη στιγμή που τα εισιτήρια των κινηματογράφων στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης μειώθηκαν στα 633 εκατομμύρια το 1993, ενώ το 1980 ήταν 974 εκατομμύρια, το μερίδιο των αμερικανών στην ευρωπαϊκή αγορά αυξήθηκε από το 58% στο 88% μέσα στο ίδιο διάστημα. Παράλληλα, η έκρηξη της αγοράς του βίντεο ευνοεί τους αμερικανούς, που μέσω των δικών τους δικτύων διακινούν τις περισσότερες βιντεοκασέτες. Ο αριθμός των ευρωπαϊκών κινηματογραφικών παραγωγών, εξάλλου, μειώθηκε σημαντικά: 607 ταινίες μεγάλου μήκους το 1980, 537 το 1993. Οι Αμερικανοί δεν παράγουν περισσότερες ταινίες (583 την ίδια χρονιά), αλλά αυτό που διαφέρει είναι το ύψος των κονδυλίων που διαθέτουν για τις κινηματογραφικές παραγωγές τους.

Οι αμερικανικές εταιρίες διέθεσαν 27,28 δις δολάρια για τις παραπάνω ταινίες, ενώ οι Ευρωπαίοι μόνο 8,65 δις. Όλα αυτά συντελούν στη δημιουργία ενός τεράστιου εμπορικού ελλείμματος στον τομέα αυτό. Αξίζει να σημειωθεί ότι μεταξύ των ετών 1988 και 1992 οι πωλήσεις αμερικανικών προγραμμάτων σε τηλεοπτικούς σταθμούς της Ευρώπης αυξήθηκαν από 2,29 σε 3,66 δις δολάρια. το ίδιο διάστημα οι ευρωπαϊκές εξαγωγές ήταν 206 και 288 εκατομμύρια δολάρια αντίστοιχα³.

Τα παραπάνω στοιχεία είναι νομίζουμε ενδεικτικά και αποδεικτικά της αμερικανικής εισβολής στην ευρωπαϊκή ήπειρο αναφορικά με τα οπτικοακουστικά. «Παντού στην Ευρώπη νιώθεις την ολοκληρωτική εισβολή των Η.Π.Α.» δηλώνει κι ο Άγγλος σκηνοθέτης Πίτερ Γκριναγονέι⁴. «Η ανισορροπία του εμπορικού ισοζυγίου στον εν λόγω τομέα, δεν οφείλεται σε σφάλμα της αμερικανικής κυβέρνησης. Είναι απλό, οι θεατές στις Η.Π.Α. δεν ενδιαφέρονται για τις ξενόγλωσσες ταινίες που μάλιστα αναφέρονται σε μια βαρετή ιστορία την οποία δεν καταλαβαίνουν. Φτιάξτε ταινίες τόσο καλές όσο και τα τυριά σας και θα πουλησετε», ανταπαντά στους Ευρωπαίους ο Κάρλος Χιλς, διαπραγματευτής της αμερικανικής κυβέρνησης στα πλαίσια της GATT⁵. «Θα ήταν καταστρεπτικό να βοηθήσουμε στο να κυριαρχήσει ένα μόνο πολιτιστικό μοντέλο. Αυτό που τα απολυταρχικά καθεστώτα δεν κατάφεραν, ο νόμος του χρήματος θα το καταφέρει; Οι πολιτιστικές δημιουργίες δεν μπορούν να εξισωθούν με τα κοινά εμπορικά προϊόντα», τόνιζε ο πρώην πρόεδρος της Γαλλίας Φρανσουά Μιτεράν στη σύσκεψη κορυφής γαλλόφωνων χωρών στον Άγιο Μαυρίκιο⁶.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο κίνδυνος της απόλυτης πολιτιστικής ομοιομορφίας είναι ορατός για την Ευρώπη, ενώ παράλληλα προωθείται και η επιβολή της αγγλικής γλώσσας ως της κυρίαρχης στον οπτικοακουστικό τομέα. Η διεύρυνση της χρήσης της αγγλικής —που κατείχε ήδη την προνομίωχο θέση στο παγκόσμιο εμπόριο— και στα πολιτιστικά προϊόντα επιταχύνει τον «εξαγγλισμό» και σηματοδοτεί ραγδαίες αλλαγές όσον αφορά τις μεθόδους επιβολής ενός και μοναδικού πολιτιστικού μοντέλου και, συνακόλουθα, τρόπου ζωής.

Η κατάρρευση-ανατροπή των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού, η επιβολή της «νέας τάξης πραγμάτων» και η ανακήρυξη της «οικονομίας της αγοράς» και της αστικής δημοκρατίας ως νέας και υποχρεωτικής παγκόσμιας θρησκείας, συνοδεύτηκαν από τη λειτουργία ενός διεθνούς δικτύου επίβλεψης και αστυνόμευσης της ελεύθερης σχέψης. Η οπτικοακουστική βιομηχανία έχει να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο σ' αυτή τη μεθόδευση διάδοσης αξιών όπως η αποπολιτικοποίηση (π.χ. «γκαμπισμός»), στην υπονόμηση κάθε πολιτικής συνείδησης και ιδεολογίας, στο κήρυγμα του ασύνορου, απάτριδου, άγλωσσου και ανεργιάστου ιστορικά κόσμου, στην προώθηση του πολιτιστικού μοντιαλισμού, της ισοπέδωσης και της ομοιομορφίας και της εξάλειψης κάθε εθνικής, ιστορικής και πολιτισμικής ιδιαιτερότητας⁷.

Από την άλλη πλευρά, η καθολική υπαγωγή της πολιτιστικής παραγωγής στην οικονομία επέφερε σημαντικές αλλαγές στην παραγωγή πολιτιστικών προϊόντων και υποπροϊόντων. Τα Μ.Μ.Ε. κατασκευάζουν ή χειραγωγούν την κοινή γνώμη συγκροτώντας ένα αποτελεσματικό σύστημα ελέγχου από το οποίο είναι δύσκολο να ξεφύγει κάποιος. Στις Η.Π.Α., για παράδειγμα, υπάρχουν γύρω στις 1.800 εφημερίδες, 11.000 ραδιοσταθμοί, 2.000 τηλεοπτικοί σταθμοί και 2.500 εκδοτικοί οίκοι. Πάνω από το 50% όλων αυτών ελέγχεται από καμιά εικοσαριά εταιρίες, τονίζει ο Νόαμ Τσόμσκυ⁸.

Κοσμογονικές είναι οι αλλαγές και στην κατοχή κινηματογραφικών εταιριών, οι οποίες περνούν στην κατοχή πολυεθνικών-πολυκλαδικών μονοπωλίων ή ολιγοπωλίων. Κινηματογραφικά στούντιο, τηλεοπτικά και ραδιοφωνικά δίκτυα, καλωδιακά συστήματα, εφημερίδες και εκδοτικοί οίκοι συνενώνονται σε μεγαλύτερα συγκροτήματα. Για παράδειγμα, η Paramount Pictures Corporation (που έδωσε το 1989 μια δημόσια προσφορά για να εξαγοράσει και να ενσωματώσει το συγκρότημα του *Τάιμ*, το TIME INC.) είναι η ιδιοκτήτρια της Gulf Western Inc., στην οποία ανήκει και ο εκδοτικός οίκος Prentice Hall, ο μεγαλύτερος εκδότης βιβλίων στον κόσμο. Η Twentieth Century Fox Film Corporation ανήκει στην επιχείρηση News International του μακαρίτη μεγιστάνα ρούμπερτ Μέροντοκ, ο οποίος μέσα από το σύνολο των επιχειρήσεων *χόλντιγκ* που διηύθυνε είχε υπό τον έλεγχο του μεγάλες εφημερίδες πολλών χωρών και δίκτυα δορυφορικής μετάδοσης στην Ευρώπη. Η «Κόκα Κόλα», εν τω μεταξύ, ελέγχει την Columbia Pictures, ενώ η General Electric, βασικός προμηθευτής όπλων του Πενταγώνου, είναι ιδιοκτήτης των τριών μεγαλύτερων τηλεοπτικών δικτύων των Η.Π.Α.⁹ Είναι επίσης ενδεικτική η ομολογία του αντιπροέδρου της Fox, όταν γινόταν λόγος για το πώς ευρωπαϊκά και αμερικανικά μονοπώλια θα μοιράσουν την παγκόσμια αγορά του κινηματογράφου: «Τι κουλούρα και κουραφέξαλα! Για λεφτά μιλάμε»¹⁰.

Χαρακτηριστική είναι επίσης η περίπτωση της M.C.A., θυγατρικής της ιαπωνικής Matsushita, η οποία πουλήθηκε στον καναδικό όμιλο οινοπνευματωδών ποτών Seagram αντί του ποσού των 5,6 δις δολαρίων. Η πώληση της M.C.A. προκάλεσε αίσθηση, αφού η εν λόγω εταιρία θεωρείται ένας από τους μεγιστάνες της βιομηχανίας του θεάματος και περιλαμβάνει στους κόλπους της πλήθος άλλων δραστηριοτήτων. Στην M.C.A. ανήκουν η Universal Pictures, η M.C.A. Television, η M.C.A Records, το 50% του αμερικανικού δικτύου καλωδιακής τηλεόρασης, καθώς και το 42% της αλυσίδας κινηματογραφικών αιθουσών Cineplex Odeon. Επίσης η M.C.A. διαθέτει ταινιοθήκη με 3.000 φιλμ, μεταξύ των οποίων

περιλαμβάνονται και κάποιες πολύ μεγάλες κινηματογραφικές επιτυχίες όπως ο *E.T.* και το *Τζουράσικ Παρκ*¹¹.

Βέβαια, η επικράτηση των πολυεθνικών-πολυκλαδικών μονοπωλίων στο χώρο των οπτικοακουστικών δεν είναι καθαρά αμερικανικό φαινόμενο. Ας θυμηθούμε το ξεπούλημα των στούντιο της DEFA από τη γαλλική εταιρία Phoenix αντί 150 εκατ. μάρκων, έναντι 400 που ήταν η πραγματική τους αξία¹². Ή να αναφέρουμε την περίπτωση του Γερμανού μεγιστάνα Λέο Κιρς, του οποίου ο όμιλος μετέχει σε 15 εταιρίες παραγωγής και διανομής ταινιών και τηλεοπτικών προγραμμάτων, σε 4 επιχειρήσεις παραγωγής και διανομής ταινιών βίντεο, σε 6 εμπορικά τηλεοπτικά κανάλια (SAT 1, DSF, TELEPIU), σε 2 εμπορικούς ραδιοσταθμούς, σε 4 τεχνικές υπηρεσίες για κινηματογραφικές και τηλεοπτικές παραγωγές, σε 4 διακογραφικές εταιρίες, σε 5 εταιρίες διαχείρισης θεάτρων και αιθουσών προβολής ταινιών και με ποσοστά σε μεγάλους εκδοτικούς οίκους (Άλεξ Σπρίνγκερ Βέλαργκ και Ρίνγκερ Τάουρους)¹³.

Ο νέος μακαρθισμός

Η συγκεντροποίηση της παραγωγής πολιτιστικών προϊόντων σε ελάχιστα πολυεθνικά-πολυκλαδικά μονοπώλια έχει σημαντικές επιπτώσεις και στο περιεχόμενο της παραγωγής. Μια νέα λογοκρισία έχει επιβληθεί στους δημιουργούς, οι οποίοι οφείλουν να συμμορφώνονται στο κυρίαρχο πρότυπο. Καθετί που δεν ανταποκρίνεται στις προδιαγραφές που καθορίζονται από τα «επίσημα κέντρα υγιούς ιδεολογίας» περιθωριοποιείται, απομονώνεται, γελοιοποιείται, προσηλακίζεται. Κάθε δημιούργημα που δεν έχει πάρει την επίσημη έγκριση των «κέντρων υγιούς σκέψης» καταδικάζεται, καταδιώκεται¹⁴.

Ειδικά στο χώρο του κινηματογράφου δε θα ήταν υπερβολή να μιλήσουμε για την επιστροφή του μακαρθισμού. Ο Μακ Κάρθν της εποχής μας λέγεται Μπομπ Ντόουλ, είναι πρόεδρος της αμερικανικής Γερουσίας και ο υποψήφιος του Ρεπουμπλικανικού Κόμματος για την Προεδρία. Απαραίτητη προϋπόθεση για να πετύχει είναι ν' ακολουθήσει το ρεύμα που σαρώνει τις Η.Π.Α., να καταγγείλει καθετί φιλελεύθερο. Ο Ντόουλ εφιστά την προσοχή των ανθρώπων του Χόλιγουντ στην ανεξέλεγκτη προβολή σκηνών σεξ και βίας στη μικρή και τη μεγάλη οθόνη, κερδίζοντας έτσι φανατικούς υποστηρικτές και δημιουργώντας φανατικούς εχθρούς.

Ο πρόεδρος Μπιλ Κλίντον, απ' την πλευρά του, συμφωνεί και επανξάνει, παρό το γεγονός ότι πολλοί δημοκρατικοί και φιλελεύθεροι διαβλέπουν τους κινδύνους επιστροφής κι εγκαθίδρυσης ενός νέου συντηρητισμού. Ο Κλίντον, γνωρίζοντας προφανώς ότι η πλειοψηφία των αμερικανών πολιτών συμφωνεί με τις απόψεις του Ντόουλ, έσπευσε να υπενθυμίσει ότι αυτός ήταν ο πρώτος που είχε ξεκινήσει σταυροφορία για τον περιορισμό της προβολής σκηνών σεξ και βίας στα μέσα επικοινωνίας και ψυχαγωγίας. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι για τον Μπομπ Ντόουλ ένα κλασικό παράδειγμα ταινίας προς αποφυγή είναι το *Γεννημένοι Δολοφόνοι* του Όλιβερ Στόουν, ενώ αντίθετα η ταινία πρότυπο είναι τα *Αληθινά Ψέμματα*, όπου ο Άρνολντ Σβαρτσενέγκερ κατατροπώνει δεκάδες «κακούς» του έθνους¹⁵.

Στο στόχαστρο του Ντόουλ βρίσκεται η εταιρία *Time Warner* κι όχι, για παράδειγμα, η *Miramax* της *Disney*, η οποία στηρίζει τον Κουεντίν Ταραντίνο. Ίσως δεν έχουν άδικο όσο πιστεύουν πως αν η *Time Warner* βρίσκεται σήμερα στο στόχαστρο του Ντόουλ και άλλων νεοσυντηρητικών, αυτό σχετίζεται με την πολιτική της εταιρίας να στηρίζει δημοκρατικούς υποψήφιους, όπως και την εκλογή του Κλίντον στις προεδρικές εκλογές του 1992¹⁶.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι σχετικά πρόσφατα οι υπεύθυνοι του περιοδικού *National Review* αποφάσισαν να υποδείξουν στους αναγνώστες του το «σωστό» δρόμο για τη σκοτεινή αίθουσα. Συνέταξαν, λοιπόν, έναν κατάλογο με 100 φιλμ που κατά τη γνώμη τους αποτελούν την απάντηση στον «αρρωστημένο προοδευτισμό» του Χόλιγουντ. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν φυσικά πάμπολλα έργα του Τζον Γουέιν και του σκηνοθέτη Φρανκ Κάπρα. Φρονηματισμός και Ε.Η.Δ. (Εθνική Ηθική Διαπαιδαγώγηση), λοιπόν, για τους Αμερικανούς, ενώ πλησιάζουμε στο τέλος του αιώνα. Μήπως πρέπει να κάνουμε λόγο για πολιτιστικό μεσαίωνα και κυνήγι μαγισσών; Πόσο μάλλον να κάνουμε λόγο για προοδευτικό ή αγωνιστικό κινηματογράφο, όταν η χολιγουντιανή φαντασμαγορία, οι υπερπαραγωγές, οι εοικίες επιχορηγήσεις συντελούν στην ενσωμάτωση καθετί του προοδευτικού στο χώρο της έβδομης τέχνης; Όταν ο «γκαμπισμός» και η αποπολιτικοποίηση αποτελούν μονόδρομο, υπάρχουν εναλλακτικές προτάσεις που θα αντιπαρατεθούν στο κυρίαρχο νεοσυντηρητικό πολιτισμικό μοντέλο; Σε εποχές κοινωνικής, επομένως και πολιτισμικής βαρβαρότητας που συνδυάζεται με την καθολική πλέον επίθεση του κεφαλαίου στο χώρο του εποικοδομήματος, μιας και επιχειρείται ο έλεγχος της μνήμης μέσω των μηχανισμών των media, τα οποία λειτουργούν κύρια ως ύπνο-εργαλεία αλλοτριωτικής αποπλάνησης¹⁷, μπορεί να γίνει λόγος για αντίσταση ή έστω είναι δυνατό να δοθούν κάποιες μάχες —έστω οπιθοφυλακής;

Η μάχη της νέας τεχνολογίας

Ένας τομέας που δεν έχει εκτιμηθεί όσο θα έπρεπε είναι αυτός της νέας τεχνολογίας στα οπτικοακουστικά. Τα άλματα της νεότερης τεχνολογίας είναι η πηγή από την οποία αναβλύζει αυτός ο αληθινός χείμαρρος των εικόνων και των μηνυμάτων που πλημμυρίζουν τον κόσμο. επικοινωνίες μέσω δορυφόρου, υπολογιστές και δίκτυα πληροφοριών, τηλεόραση με καλωδιακές συνδέσεις, τόσο πολλά μέσα που προσφέρουν τη δυνατότητα ακαριαίας επαφής με οποιοδήποτε σημείο του πλανήτη, με αποτέλεσμα οι μέχρι τώρα ισχύουσες διευθετήσεις για τον έλεγχο του εθνικού χώρου κάθε κράτους να χρειάζονται τροποποίηση¹⁸.

Ήδη το Χόλιγουντ επενδύει στην υψηλή τεχνολογία και τους υπολογιστές, όχι μόνο σ' ό,τι αφορά την παραγωγή των ταινιών του (βλέπε *Τζουράσικ Παρκ - Μάσκα*), αλλά και στην ίδια τη θεματολογία τους. Τα περισσότερα στούντιο του Χόλιγουντ έχουν τουλάχιστον μια ταινία στα σκαριά που περιστρέφεται γύρω από τα θέματα του Ιντερνέτ και της νέας τεχνολογίας. Εξάλλου, οι εταιρίες Tristar, Columbia, MGM-United Artists και η Disney ετοιμάζουν ταινίες με θέματα υψηλής τεχνολογίας, με τη βοήθεια ηλεκτρονικών υπολογιστών¹⁹, ενώ προωθείται και η τεχνολογία του Home Cinema.

Στη μάχη για τις νέες τεχνολογίες και η τηλεόραση υψηλής ευκρίνειας (TVHD), στα πλαίσια ενός πολύ σκληρού συναγωνισμού μεταξύ Ευρώπης-Η.Π.Α.-Ιαπωνίας. Πίσω, βέβαια, από τον ακήρυχτο πόλεμο βρίσκονται οι γίγαντες της ηλεκτρονικής βιομηχανίας σ' έναν αγώνα δρόμου για το κέρδιμα της μυθικής αγοράς των 650 δις δολαρίων. Οι εξελίξεις αυτές συνεπάγονται ακόμα μεγαλύτερες επιπτώσεις που ξεκινούν από τον πολιτιστικό τομέα και φτάνουν μέχρι τη στρατηγική. Αυτό που διακυβεύεται στη σημερινή μάχη της υψηλής ευκρίνειας είναι, κατά κάποιον τρόπο, το βιομηχανικό και πολιτιστικό μέλλον. Το να χαθεί η μάχη δε θα σημαίνει και ότι χάνουμε και ένα μέρος της ανεξαρτησίας μας; Μπορούμε ν' αφήσουμε σε άλλους τον έλεγχο ενός τομέα-κλειδί την ώρα που μπαίνουμε σε έναν πολιτισμό της εικόνας²⁰;

Εξάλλου, η είσοδος στην εποχή της πλασματικής πραγματικότητας (virtual reality) εγκυμονεί νέους κινδύνους για τους πολίτες. Μήπως με το να χειριζόμαστε (με την κυριολεκτική σημασία της λέξης) εικόνες θα γίνουμε πιο εύπλαστοι σε άλλου είδους χειρισμούς, που τα παραδείγματά τους δε λείπουν από την ιστορία, με μέσα ωστόσο πολύ πιο περιορισμένα; Αποκόβοντάς μας από το πραγματικό, οι τεχνολογίες αυτές μπορούν να αλλοιώσουν τις ικανότητές μας για ανάλυση. Καθώς παρεμβάλλονται ανάμεσα στον κόσμο και το άτομο, μπορούν δυνητικά να συμβάλλουν στην απομόνωση του τελευταίου²¹.

Ο κινηματογράφος έχει ήδη ευρύτατα διερευνήσει τα θέματα αυτά σε μεγάλο βαθμό, το έκανε όμως μέσα σ' ένα συμβατικό πλαίσιο (οθόνη, αίθουσα) οριοθετημένο πάντα με επιμέλεια. Οι μηχανές του πλασματικού καταστρέφουν αυτό το πλαίσιο ή, το λιγότερο, το διευρύνουν. Προσκαλούν το θεατή σαν πρωταγωνιστή να συμμετάσχει σε κάτι που δεν έχει κοινό μέτρο με τα ως τώρα θέματα. Από δω κι εμπρός ο καθένας θα μπορεί να διεισδύσει στο συνθετικό σύμπαν της πλασματικής πραγματικότητας. Θα μπορεί ν' «αντιληφθεί» ή να «αισθανθεί» ανύπαρκτα αντικείμενα. Μήπως όμως αυτή η πρόσβαση στους νέους τεχνητούς παραδείσους κάνει τους πολίτες περισσότερο εύλωτους σε νέες μεθόδους χειραγώγησης;

Η άλωση της τηλεόρασης και η μάχη των ποσοστώσεων

Η τελική οδηγία της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την «τηλεόραση χωρίς σύνορα» που ψηφίστηκε από τα κοινοτικά όργανα στις 3/10/89 και άρχισε να ισχύει από 3/10/91 ανατρέπει την ως τότε ισχύουσα αρχή της αναλογίας του 60% υπέρ των ευρωπαϊκών τηλεοπτικών προγραμμάτων. Αντ' αυτού, η οδηγία αρχειύεται στη γλίστρα εξαγγελία ότι η μετάδοση των προγραμμάτων ευρωπαϊκής παραγωγής θα γίνεται κατά πλειοψηφία «όποτε αυτό είναι εφικτό», σε αντίθεση με την αρχική κοινοτική βούληση, όπως την εξέφρασε ο Μαρσελίνο Ορέχα: «Ν' αντισταθούμε στην έφοδο των εξωευρωπαϊκών προγραμμάτων στις μικρές μας θόνες».

Η αναγκαιότητα μιας ευρωπαϊκής ρύθμισης στον τομέα των προγραμμάτων πηγάζει, καταρχήν, από απλές διαπιστώσεις. Οι αγορές, για παράδειγμα, αμερικανικών προγραμμάτων εκ μέρους της Ευρώπης ξεπερνούν το 40% του παγκόσμιου εμπορίου²². Αντίθετα, οι ενδοευρωπαϊκές συναλλαγές δεν αντιπροσωπεύουν περισσότερο από το 8% των συναλλαγών που πραγματοποιούνται συνολικά στην Ευρώπη. Η ανισορροπία αυτή αυξάνεται συνεχώς, καθώς μεγαλώνει σταθερά ο αριθμός των εκπομπών αμερικανικής προέλευσης που

προγραμματίζονται να μεταδοθούν τις ώρες της υψηλότερης ακροαματικότητας. Στη διάρκεια των τελευταίων ετών η πρωτότυπη παραγωγή στη Γαλλία μειώθηκε περισσότερο από 30%, ενώ αντίστοιχα η εισαγωγή αμερικανικών τηλεοπτικών σειρών αυξήθηκε κατά 60%²³.

Με σύνθημα «ενάντια στον πολιτιστικό βιασμό της Ευρώπης» οι Γάλλοι πέτυχαν να επαναφέρουν στην αρμόδια επιτροπή της Ε.Ε. την κοινοτική οδηγία 522 «τηλεόραση χωρίς σύνορα». Με πρωτοστάτη τον τότε υπουργό Πολιτισμού Ζακ Τουμπόν πιέζουν να αρθεί οριστικά το δυνητικό της οδηγίας και να υπάρξει πλέον η υποχρέωση της ποσόστωσης. Κλιμακώνοντας τον πολιτιστικό πόλεμο που είχε ανοίξει με τις Η.Π.Α. με τη Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου (GATT), ο Ζακ Τουμπόν τασσόταν ανοιχτά πλέον υπέρ της ποσόστωσης στα τηλεοπτικά προγράμματα, ζητώντας υποστήριξη για τον έλεγχο του τηλεοπτικού προϊόντος, που η Γαλλία πιστεύει πως είναι αναγκαίος για να χτυπήσει την αμερικανική «πολιτιστική αποικιοκρατία»²⁴.

Η γερμανική πλευρά εμφανίζεται απαθής, καθώς οποιοσδήποτε έλεγχος του τηλεοπτικού προϊόντος «αντίκειται στο Σύνταγμα», όπως υποστηρίζει, ενώ η βρετανική (που έχει και το μικρότερο πρόβλημα αμερικανικής «εισβολής» στη μικρή της οθόνη) φαίνεται εχθρική απέναντι στη γαλλική πρόταση αλλά και σε οποιαδήποτε προσπάθεια ελέγχου. Η Γαλλία, όμως, ανέβασε τους τόνους ύστερα από συνέντευξη του προέδρου της Επιτροπής Ζακ Σαντέρ, στην οποία ανέφερε ότι οι ποσοτώσεις ευρωπαϊκών παραγωγών στα τηλεοπτικά προγράμματα είναι ένα προσωρινό μη ικανοποιητικό μέτρο: «Οι ποσοτώσεις δεν μπορεί να θεωρείται πως ισχύουν αενάως. Δεν είναι θεραπεία ούτε πανάκεια, διότι οι ποσοτώσεις είναι τεχνητές».

Χαρακτηριστικές για τη γαλλική θέση είναι οι δηλώσεις του πρώην προέδρου της Γαλλίας Φρανσουά Μιτεράν: «Μπορεί να μου αρέσουν τα αμερικανικά πολιτιστικά προϊόντα, αλλά μου αρέσουν και τα γαλλικά περισσότερο. Όμως πολλοί Ευρωπαίοι, συμμερίζονται το φόβο μου για τον κίνδυνο που διατρέχει η ευρωπαϊκή κουλτούρα από τις αμερικανικές εισαγωγές, αλλά παραδέχομαι ότι ο πολιτισμός είναι ένας τομέας όπου δύσκολα μπορεί να υπάρξει συναίνεση στην Ευρώπη». Κατηγορηματικός και ο τότε υπουργός Επικοινωνιών Νικολά Σαρκοζί: «Δεν είναι φυσικό το 80% των ταινιών που κυκλοφορούν στην Ευρώπη να είναι αμερικανικές και μόλις το 1% των ταινιών που προβάλλονται στην Αμερική να είναι ευρωπαϊκές»²⁵.

Η πρώτη μάχη, λοιπόν, για τις ποσοτώσεις στα ευρωπαϊκά τηλεοπτικά προγράμματα χάθηκε, μιας και τη γαλλική πρόταση υποστήριξαν μόνο η Ελλάδα και η Πορτογαλία, ενώ επιφυλάξεις διατήρησαν το Βέλγιο, η Ιταλία και η Ισπανία. Εξάλλου, όπως τονίζει ο συγγραφέας Βασίλης Βασιλικός, «στην Ευρωπαϊκή Ένωση υπάρχει ο “Δούρειος Ίππος” της Αγγλίας, δηλαδή αμερικανικές εταιρίες άνοιξαν υποκαταστήματα στην Αγγλία με βρετανικό όνομα. Η Γερμανία ήταν αμερικανική αποικία, με τάσεις ανεξαρτητοποίησης. Όταν, λοιπόν, μέσα στην Ευρώπη έχεις δύο ισχυρούς αντιπάλους, είναι δύσκολο να επιτύχεις την επιβολή της γραμμής των ποσοτώσεων στην τηλεόραση»²⁶. Ενώ ο σκηνοθέτης Κώστας Γαβράς υπογραμμίζει ότι «αν αφεθούν τελείως ελεύθερες οι τηλεοράσεις της Ευρώπης, με δεδομένο πως τα αμερικανικά προγράμματα πωλούνται έως και δέκα φορές πιο φτηνά από τα ευρωπαϊκά, όλα τα κανάλια —τουλάχιστον σε ποσοστό 80%— θα σταματήσουν την παραγωγή και θα περιοριστούν στην αγορά αποκλειστικά αμερικανικών προϊόντων»²⁷.

Ορισμένοι, όπως ο σκηνοθέτης Ζυλ Ντασέν, αναγνωρίζουν το πρόβλημα, διαφωνούν όμως με την προστατευτική λογική των ποσοστώσεων και αναζητούν νέους τρόπους προστασίας της ευρωπαϊκής πολιτιστικής κληρονομιάς με επιθετικό τρόπο, όπως καλύτερη διαφήμιση, προώθηση και διανομή των ευρωπαϊκών οπτικοακουστικών προϊόντων.

Δε λείπουν, βέβαια, και οι πεσιμιστές που μιλούν με τη γλώσσα των αριθμών: Για παράδειγμα, για την παραγωγή στη Γαλλία μιας τηλεοπτικής ώρας χρειάζονται 4 εκατ. γαλλικά φράγκα (184 εκατ. δραχμές), ενώ για την αγορά μιας ανάλογης τηλεοπτικής ώρας από τις Η.π.α. χρειάζονται 200.000 φράγκα (920.000 δρχ.). Συνεπώς, υιοθετούν ως μονόδρομο την προστατευτική λογική των ποσοστώσεων ως τονωτική ένεση της ευρωπαϊκής οπτικοακουστικής βιομηχανίας.

Να αντισταθούμε στις εικόνες που έρχονται από αλλού Η ευρωπαϊκή απάντηση

Στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Ένωσης επικρατεί κλίμα που μάλλον δεν ευνοεί τον προστατευτισμό όσον αφορά την ευρωπαϊκή οπτικοακουστική βιομηχανία. Η Ε.Ε. προσανατολίζεται στην παροχή ισχυρών οικονομικών κινήτρων στην ευρωπαϊκή παραγωγή και στη δυνατότητα των ευρωπαϊκών τηλεοπτικών δικτύων να επενδύουν ένα μέρος των εσόδων τους σε νέες ευρωπαϊκές παραγωγές. Ο αρμόδιος ισπανός επίτροπος Μαρθελίνο Ορέχα μελετά επίσης τη δυνατότητα δημιουργίας ενός ειδικού ταμείου για τα οπτικοακουστικά που θα έχει την υποστήριξη της Ευρωπαϊκής Τράπεζας Επενδύσεων, καθώς και την καθιέρωση ενός νέου φόρου 0,5% επί των εσόδων από την «κυκλοφορία» στις λεωφόρους της επικοινωνίας, που θα διατίθεται για την ενίσχυση της οπτικοακουστικής βιομηχανίας.

Η οικονομική ενίσχυση της ευρωπαϊκής παραγωγής αποτελεί ίσως τη μοναδική λύση για την έξοδο από το σημερινό αδιέξοδο. Ιδέες και ταλέντα υπάρχουν σε αφθονία στην Ευρώπη (τόσο μεγάλη, μάλιστα, που της επιτρέπει να κάνει και εξαγωγή στις Η.Π.Α.), και αυτό που χρειάζεται είναι η ενίσχυσή τους για να μπορέσουν να συναγωνιστούν επί ίσοις όροις το Χόλιγουντ και τους Αμερικανούς δημιουργούς²⁸. «Η Ευρώπη έχει τόσα χρήματα και τόσα ταλέντα όσα η Καλιφόρνια. Αυτό που χρειάζεται είναι ένας χώρος που θα συγκεντρώσει τις δυνάμεις της», τονίζει και ο σκηνοθέτης φόλκερ Σλέντορφ²⁹.

Στα πλαίσια της ευρωπαϊκής αντιπίθεσης εντάσσεται η αναδιάρθρωση των απαρχαιωμένων δικτύων διανομής των οπτικοακουστικών προϊόντων και η ένταξή τους στα υπάρχοντα προγράμματα ενίσχυσης της πολιτιστικής δημιουργίας *Media*³⁰ και *Καλειδοσκόπιο*³¹, στα πλαίσια πάντα της συνθήκης του Μάαστριχτ, η οποία προβλέπει ότι «η Κοινότητα συμβάλλει στην ανάπτυξη των πολιτισμών των κρατών-μελών και σέβεται την εθνική και περιφερειακή πολυμορφία τους», ενώ ταυτοχρόνα προβάλλει «την κοινή πολιτιστική κληρονομιά»³².

Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται από την Ε.Ε. στην πρόκληση των νέων τεχνολογιών στα οπτικοακουστικά προϊόντα. Άμεσοι στόχοι η δημιουργία των κατάλληλων προϋποθέσεων για να λαμβάνουν «ευρωπαϊκή» εκπαίδευση (που θα σέβεται, δηλαδή, όλες τις παραμέτρους της πολιτιστικής παράδοσης της ευρώπης) όλοι όσοι ασχολούνται με τα νέα τεχνο-

λογικά προϊόντα, η θέσπιση του απαραίτητου νομοθετικού πλαισίου μέσα στο οποίο θα κινείται η αγορά των πολυμέσων, η εξασφάλιση της διακίνησης των πληροφοριών σε ολόκληρη την Ευρώπη μέσω των κατάλληλων δικτύων στα οποία θα έχουν πρόσβαση όλοι οι πολίτες και, τέλος, η δημιουργία των κατάλληλων προγραμμάτων ενίσχυσης των νέων τεχνολογιών στην Ευρώπη.

«Το μέλλον είναι οι νέες τεχνολογίες, γιατί μόνο αυτές μπορούν να διηγηθούν ιστορίες με διάφορες μεθόδους και φόρμες πληροφοριών», τονίζει και ο Άγγλος σκηνοθέτης Πίτερ Γκριναγουέι³³. Επιθετική πολιτική προτείνει, εξάλλου, και ο Ιταλός σκηνοθέτης Μπερνάντο Μπερτολούτσι: «Να ιδρυθεί πανευρωπαϊκή εταιρία κινηματογράφου. Να επενδύει σε σημεία πώλησης των Η.Π.Α. Να κατακλύζει τους Αμερικανούς με τις διαφημίσεις της αλλά και με ποιότητα, κι ας αφήσουμε τις “εβδομάδες ευρωπαϊκού κινηματογράφου” που δεν αποδίδουν τίποτα»³⁴.

Αισιόδοξος επίλογος;

Αναμφίβολα η διαμάχη Ευρωπαϊκής Ένωσης-Η.Π.Α. θέτει ορισμένα εύλογα ερωτήματα που αναζητούν εναγωνίως απάντηση. Μήπως στον υπαρκτό κίνδυνο κατίσχυσης του αμερικανικού πολιτιστικού ιμπεριαλισμού πρέπει ν' αντιμετωπιστεί και ο κίνδυνος του γαλλικού πολιτιστικού ιμπεριαλισμού, ειδικά στον οπτικοακουστικό τομέα; Μήπως πίσω από τις εύχρες φράσεις περί αντίστασης του ευρωπαϊκού πολιτισμού από την αμερικανική λαίλαπα κρύβεται η γαλλική υπεροψία και ο σωβινισμός ενός κράτους που θέλει να παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο όσον αφορά το ποιος θα ελέγχει πατερναλιστικά το χώρο της κουλτούρας στη Γηραιά Ήπειρο; Μήπως πίσω από τις καταγγελίες περί μεθόδευσης επιβολής της αγγλικής γλώσσας μέσα από τα οπτικοακουστικά προϊόντα υποκρύπτεται η κρυφή επιθυμία της ενίσχυσης της γαλλικής ως γλώσσας της υψηλής διανόησης και της κουλτούρας, που θα αντιπαρατίθεται στη «ρηχότητα» της αγγλικής; Μήπως οι αντιτιθέμενες απόψεις στα πλαίσια της Ε.Ε. αναφορικά με την οπτικοακουστική βιομηχανία αντικατοπτρίζουν την αντίθεση σε καθαρά οικονομικό επίπεδο, δηλαδή το ποιος θα παράγει και θα διανέμει τα οπτικοακουστικά προϊόντα εντός και εκτός ευρώπης; Μήπως πίσω από τα μεγάλα λόγια περί ενός ενιαίου ευρωπαϊκού πολιτισμού που θα αντιπαρατίθεται στην αμερικανική υποκουλτούρα προωθείται η ομογενοποίηση σε ευρωπαϊκό επίπεδο σε βάρος της διαφορετικότητας των εθνικών πολιτισμών;

Σε καμιά περίπτωση δεν αρνούμαστε τον κίνδυνο της πολιτιστικής ομοιομορφίας, που λίγο πολύ έχει γίνει πραγματικότητα σε πλανητικό επίπεδο. Δε θα δεχτούμε, όμως, το ιδεολόγημα ενός ενιαίου (και ομοιόμορφου) ευρωπαϊκού πολιτισμού που προωθείται έντεχνα τα τελευταία χρόνια. Σε μια εποχή όπου γίνεται συχνά λόγος για τις πολυπολιτισμικές επιδράσεις και για παγκοσμιοποίηση της οικονομίας και του πολιτισμού, δε θεωρούμε ότι η πολιτική του προστατευτισμού μπορεί να λειτουργήσει ευνοϊκά και μακροπρόθεσμα για την Ευρώπη, παρά περιστασιακά και αμυντικά. Η Ευρώπη αυτή τη στιγμή δίνει μάχες οπισθοφυλακών μέσα στις αντιθέσεις και αντιφάσεις της, ανίκανη να σχεδιάσει και να θέσει σε ισχύ μια επιθετική πολιτική όσον αφορά τα οπτικοακουστικά³⁵.

Από την άλλη πλευρά, η αντικειμενική αδυναμία των μικρότερων χωρών της Ευρώπης να ενισχύσουν την εθνική τους οπτικοακουστική βιομηχανία εξαρτάται όλο και περισσότερο είτε από τις Η.Π.Α. είτε από τις επιχορηγήσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την πολιτιστική τους ανεξαρτησία. Θεωρούμε ότι η προσάρτηση των μικρότερων χωρών και η πρόσδεσή τους στο άρμα της Γαλλίας μόνο βραχυπρόθεσμα οφέλη θα επιφέρουν. Η αβεβαιότητα του μέλλοντος δεν ενισχύει τον πεσιμισμό μας μόνο, αλλά διαγράφει και τις ελπιδοφόρες τάσεις της εποχής μας που αναζητούν τη θέση που τους αξίζει στην παγκόσμια αγορά των οπτικοακουστικών. Αυτό που χρειάζεται είναι η αναπροσαρμογή της ευρωπαϊκής οπτικοακουστικής βιομηχανίας στις ανάγκες του παρόντος—δίχως υποχωρήσεις σε καλλιτεχνικό επίπεδο—, η αντικατάσταση μακροπρόθεσμα της πολιτικής του προστατευτισμού με μια επιθετική πολιτική διεΐσδυσης στην παγκόσμια αγορά των οπτικοακουστικών και φυσικά η ενίσχυση της παραγωγής των μικρότερων χωρών, δίχως τη συμβολή των οποίων η έννοια του πολιτιστικού πλουραλισμού δε θα έχει κανένα νόημα πλέον.

Σημειώσεις

1. Ιγνάσιο Ραμονέ, «Παγκοσμιοποίηση και περιθωριοποιήσεις», *Le Monde Diplomatique*, *Αφιερώματα*, τ. 3, Φεβρουάριος 1995.
2. Herbert Schiller, «Προς το τέλος του πολιτιστικού πλουραλισμού;», *Le Monde Diplomatique*, *Αφιερώματα*, τ. 1, Μάιος 1993.
3. «Η ενωμένη Ευρώπη της κουλτούρας», (Φάκελος), εφημ. *Το Βήμα*, 12/3/95.
4. Βλέπε εφημ. *Η Καθημερινή*, 11/3/95.
5. Βλέπε περ. *Αντικινηματογράφος*, τ. 6, Χειμώνας 1993-94.
6. *Ό.π.*
7. Άρη Φακίνου, «Η αστυνόμευση της σκέψης», εφημ. *Τα Νέα*, 19/6/95.
8. Νόαμ Τσόμσκι, «Το πρόσωπο της σύγχρονης αμφισβήτησης», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 15/5/95.
9. «Προς το τέλος του πολιτιστικού πλουραλισμού;», *ό.π.*
10. Από παρέμβαση της Αλέκας Παταρήγα στη Βουλή (24/1/95). Περιέχεται στο φυλλάδιο με τίτλο *Πολιτισμός — Από τη συζήτηση στη Βουλή με αφορμή επερώτηση του ΚΚΕ*, έκδοση Κ.Κ.Ε., Φλεβάρης 1995.
11. Βλέπε εφημ. *Η Καθημερινή*, 16/4/95.
12. Απόστολος Χατζηπαρασκευαΐδης, «Το θλιβερό ξεπούλημα των στούντιο της DEFA», περ. *Αντικινηματογράφος*, τ. 1, Φθινόπωρο 1992.
13. Βλέπε εφημ. *Η Καθημερινή*, 30/4/95.
14. «Η αστυνόμευση της σκέψης», *ό.π.*
15. Βλέπε εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, 11/6/95.
16. Βλέπε εφημ. *Έθνος της Κυριακής*, 11/6/95.
17. Απόστολος Χατζηπαρασκευαΐδης, «Διαδρομές του αγωνιστικού κινηματογράφου», περ. *Αντικινηματογράφος*, τ. 6, Χειμώνας 1993-94.
18. «Το τέλος του πολιτιστικού πλουραλισμού;», *ό.π.*
19. Βλέπε εφημ. *Η Καθημερινή*, 2/4/95.
20. Henry Bakis, «Παιχνίδια και συμφέροντα γύρω από την τηλεόραση υψηλής ευκρίνειας», *Le Monde Diplomatique*, *Αφιερώματα*, τ. 1, Μάιος 1993.
21. Michael Colonna D' Istria, «Πλασματική πραγματικότητα: κίνδυνοι και ευκαιρίες», *Le Monde Diplomatique*, *Αφιερώματα*, τ. 1, Μάιος 1993.
22. Βλέπε εφημ. *Le Monde*, 1/10/88.

23. Οι αριθμοί προέρχονται από την αναφορά Paparietro στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο για το πρόγραμμα *MEDIA*, 17/3/88.

24. «Επιτιμάνετε ευρωπαϊκά...», εφημ. *Τα Νέα*, 7/2/95.

25. *Ο.π.*

26. Βλέπε εφημ. *Τα Νέα*, 22/2/95.

27. *Ο.π.*

28. «Η Ενωμένη Ευρώπη της κουλτούρας», *ό.π.*

29. Βλέπε εφημ. *Liberation*, 20/5/92.

30. Το πρόγραμμα *MEDIA* έχει υποστηρίξει περισσότερες από 5.000 πρωτοβουλίες μέσα από τα 19 υποπρογράμματα που διαθέτει για την επιμόρφωση στελεχών της κινηματογραφικής βιομηχανίας, για τη βελτίωση των συνθηκών παραγωγής και για την ενίσχυση της βιομηχανίας και του δικτύου διανομής, ενώ το 1996 ξεκινά το *MEDIA 2* και θα διαρκέσει ως το 2.000.

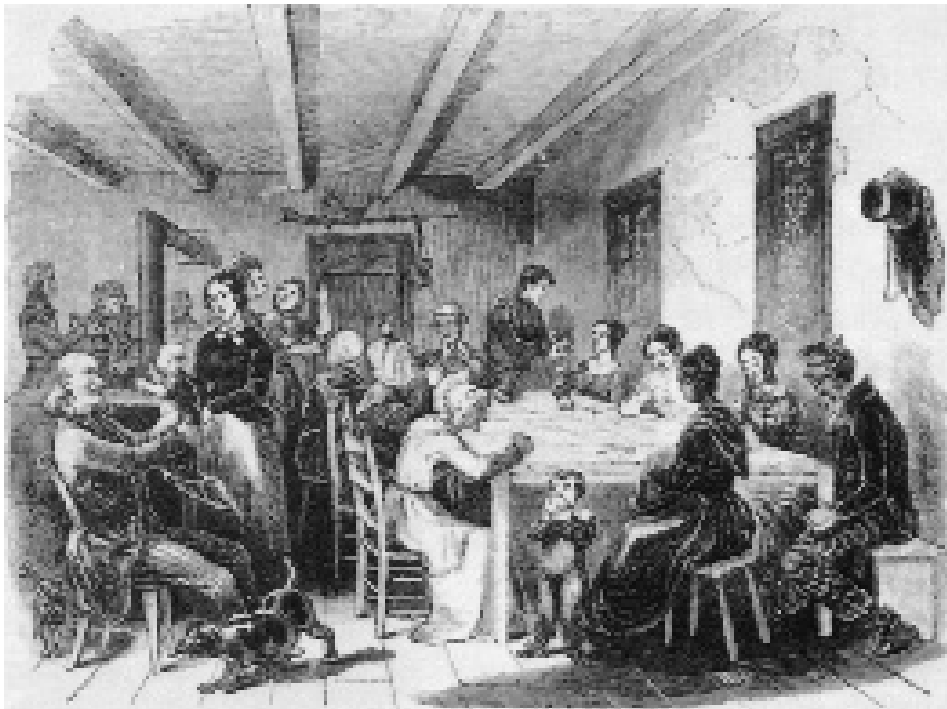
31. Το πρόγραμμα *ΚΑΛΕΙΔΟΣΚΟΠΙΟ* δημιουργήθηκε το 1990 με στόχο την ενίσχυση των καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, για το 1994 ο προϋπολογισμός του έφτασε τα 3.360 εκατομμύρια ECU και κινήθηκε γύρω από τρεις άξονες δράσης: τη στήριξη καινοτόμων καλλιτεχνικών εκδηλώσεων στις οποίες μετέχουν καλλιτέχνες από τρεις τουλάχιστον χώρες της Ευρώπης, την ενθάρρυνση των νέων καλλιτεχνών με υποτροφίες και άλλα μέσα που τους επιτρέπουν να αναπτύξουν ελεύθερα το ταλέντο τους και τη δημιουργία καλλιτεχνικών δικτύων στα οποία μετέχουν οργανισμοί μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα και μεμονωμένοι καλλιτέχνες.

32. *Η Συνθήκη του Μάαστριχτ*, ελληνική έκδοση της Επιτροπής Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, σελ. 25.

33. Βλέπε εφημ. *Η Καθημερινή*, 11/3/95.

34. Βλέπε εφημ. *Τα Νέα*, 4/3/95.

35. Ενώ, για παράδειγμα, η Γαλλία πρωταγωνιστεί στην αντιπαράθεση με τις Η.Π.Α. παρασύροντας σ' αυτό τον αγώνα κι άλλες ευρωπαϊκές χώρες, δε δίσταζε πριν λίγα χρόνια να απονείμει το μετάλλιο του Ιππότη της τιμής στον «Ράμπο» ούλβεστερ Σταλόνε (όταν υπουργός πολιτισμού ήταν ο Ζακ Λανγκ)!

Η εφαρμογή του τεχνολογικού ορθολογισμού στη διαφημιστική φαντασίωση

Έχει επικρατήσει η άποψη πως στις αναπτυγμένες βιομηχανικές κοινωνίες η επιστημονική διαχείριση των επιχειρήσεων και των ανθρώπινων σχέσεων, καθώς και η χειραγώγηση των ζωτικών αναγκών συνιστούν ένα είδος κοινωνικής μηχανικής, η οποία βρίσκεται σε πλήρη αρμονία με το κατεστημένο σύστημα και αντιπροσωπεύει τον τεχνολογικό ορθολογισμό. Σ' αυτές τις κοινωνίες «το γεγονός ότι το πνεύμα αφομοιώνεται ολοκληρωτικά από την πράξη, η σκέψη από την επιβεβλημένη συμπεριφορά, οι επιθυμίες από την πραγματικότητα, μαρτυρεί για τη δύναμη και την αποτελεσματικότητα του συστήματος»¹. Ο όρος «σύστημα» είναι δυνατό να φαίνεται ταυτόχρονα πολύ δυσνόητος αλλά και πολύ εύχρηστος: πρέπει να ερευνηθεί από ποιον ελέγχεται αυτό το σύστημα και ποιος επωφελείται απ' αυτό, σε ποιο επίπεδο ανάπτυξης αυτό το σύστημα είναι ένα *σύστημα ανοικτό*, σε ποιο επίπεδο προσανατολισμού αυτό το σύστημα είναι ένα *σύστημα κλειστό*. Μ' άλλα λόγια, «σύστημα» σημαίνει συγχρόνως υπερβολή και λιτότητα, και ενισχύεται από κάποια εγχειρήματα ή από τον έλεγχο που ασκείται απ' αυτά, από τις συστημικές πολιτικές που τα εγχειρήματα αυτά εμπεριέχουν και εκφράζουν και από τις ομάδες πίεσης που προσκολλώνται κατά την εκτέλεσή τους. Δεν έχουμε ανάγκη από μια θεωρία συνωμοσίας για το χειρισμό αυτών των ελέγχων: «Οι έλεγχοι αυτοί δεν είναι συγκεντρωμένοι σε μια πρακτόρευση ή σε μια μόνο ομάδα πρακτορεύσεων (ακόμη και αν υπάρχει μια αυξανόμενη τάση συγκεντρωσης). Είναι μάλλον διάχυτοι μέσα σ' όλη την κοινωνία, ασκούμενοι από τους γείτονες, την κοινότητα, τις ηγετικές ομάδες, τα μαζικά μέσα ενημέρωσης, τα σωματεία και (ίσως πολύ λιγότερο) από την κυβέρνηση»².

Ο τεχνολογικός ορθολογισμός εκφράζει επίσης έναν πολιτικό ορθολογισμό. Αποσκοπεί στο να καταργήσει τον αναλυτικό και διαλεκτικό Λόγο και να αδρανοποιήσει την αντίθεση μεταξύ πραγματικού, δυναμικού, μετασχηματικού, σε μια μυστικιστική μονοδιάστατη. Συγχωνεύει το ιδεολογικό πεδίο σε μια παραπλανητική δραστηριότητα, της οποίας η αποτελεσματικότητα είναι η διατήρηση ή η σταθερή ελεγχόμενη ανάπτυξη μέσα στην τυποποιημένη διαδικασία παραγωγή/κατανάλωση, η οποία χαρακτηρίζει την κοινωνική *αναπαραγωγή* σ' ό,τι αποκαλείται «κοινωνία της κατανάλωσης». Η κριτική του όρου «κοινωνία της κατανάλωσης (καθώς και «κοινωνία της αφθονίας») αφορά κάτι πολύ περισσότερο από μια ονοματολογική διαμάχη. Πράγματι, ο όρος αυτός αποκρύπτει την έννοια «παραγωγή» και εξαφα-

1 Αγγελική Χριστοδουλίδη-Μαζαράκη είναι επιμ. καθηγήτρια Φιλοσοφίας στο Πάντειο Παν/μιο

νίζει κατ' αυτόν τον τρόπο ό,τι θα επέτρεπε να αντιληφθεί κανείς τη χειραγώγηση της παραγωγής ή να συλλάβει τις σχέσεις παραγωγής: απωθώντας (verfleugnung) την αλλοτριωτική ή αλλοτριωμένη εργασία της οποίας κατάληξη είναι το προϊόν, δεν αντιλαμβανόμαστε παρά μόνο το τελειωμένο προϊόν, το οποίο αποβαίνει μαγικά παρόν για τον «καταναλωτή».

Η υποταγή της φαντασίωσης

Αν πρέπει να υπάρξει τυποποίηση στη ρύθμιση της διαδικασίας παραγωγή/κατανάλωση, θα ήταν χρήσιμο να σταθούμε, για παράδειγμα, σε μια από τις διαμεσολαβήσεις που καθιστούν δυνατή αυτή τη διαδικασία. Η διαμεσολάβηση της διαφήμισης, ο απροσμέτρητος ρόλος της σ' αυτή την κοινωνία είναι ο προνομιακός χώρος όπου ο ιδεολογικός λόγος μπορεί να εμφανιστεί μέσα στη διαφάνεια της ψευδούς συνείδησης³. Η βιομηχανία της διαφήμισης κατέχει μια εξέχουσα θέση στις σύγχρονες αναπτυγμένες βιομηχανικά κοινωνίες, δεδομένου ότι εισάγει τα πάντα στο παιχνίδι και ταυτόχρονα σ' όλους τους τομείς. Η βιομηχανία της διαφήμισης δρα ως βιομηχανική και μονοπωλιακή επιχείρηση, από την οποία εξαρτώνται και με την οποία συνδέονται όλες οι επιχειρήσεις, όλα τα σωματεία, όλα τα εθνικά και πολυεθνικά μονοπώλια. Ιδιοποιείται και ενεργοποιεί όλα τα επίπεδα επιστημονικών ερευνών —φυσικής, οικονομίας, ανθρωπολογίας, κοινωνιολογίας, γλωσσολογίας, σημειολογίας, τις επιστήμες των «ανθρωπίνων σχέσεων», τους πιο ποικίλους κλάδους των ψυχολογικών ερευνών στα πλαίσια της έρευνας των κινήτρων και της έρευνας αγοράς, για ν' αναφέρω μόνο μερικές—, όπως επίσης και όλα τα επίπεδα της καλλιτεχνικής παραγωγής της οποίας δεν πρόκειται ν' απαριθμήσω τις συνιστώσες. Τίποτε απ' ό,τι είναι ανθρώπινο δεν είναι ξένο στη βιομηχανία της διαφήμισης. Η D. Warren⁴ την παρουσιάζει ως *μετα-βιομηχανία* στη μοναδική θέση ν' αποτελεί μέρος της υπερδομής και της υποδομής και ταυτόχρονα να τις καθορίζει: από τη μια παράγοντας εικόνες που αντανakλούν το κοινωνικο-οικονομικό και προσαρμόζονται κατά τρόπο αξιολογούμενο σ' όλες τις κοινωνικο-ιστορικές μεταβολές, ως βαρόμετρο που προλαμβάνει την αγορά ή ως μετρητής που καταγράφει εκ των υστέρων τις διακυμάνσεις της, ενώ από την άλλη, συγκροτώντας επίσης το κοινωνικο-οικονομικό από τη βιομηχανική του εξουσία και τις σχέσεις των παραγωγικών δυνάμεων που θέτει σε κίνηση. Έχουμε να κάνουμε μ' ένα ιδιαίτερα πολύπλοκο σύστημα. Αν μια από τις προφανείς λειτουργίες της βιομηχανίας της διαφήμισης είναι να παράγει εικόνες, να αναπαριστά, ταυτόχρονα πρέπει ως βιομηχανία να διαφέρει, να αυξάνεται, να σταθεροποιείται. Αν πρέπει να πουλήσει αυτές τις εικόνες στο κοινό, πρέπει επίσης να πουλήσει τα προϊόντα της σε άλλους παραγωγούς, πρέπει να πουλιέται αυτή η ίδια. Αυτή η τεράστια μηχανή, της οποίας η απελευθερωτική χρήση θα φαινόταν σαν όνειρο, συγκεντρώνει ένα σύνολο πηγών των οποίων δεν πρόκειται να δώσω έναν εξαντλητικό κατάλογο, χρησιμοποιεί τις πλέον αναπτυγμένες τεχνικές διαχείρισης, συστημάτων ανάλυσης, κυβερνητικής και πληροφορικής και μετασχηματίζει την πραγματικότητα των πολιτικών σχέσεων στην κοινωνία. Αποτελεί το αγκυροβόλιο μιας οργάνωσης που μετατρέπει υποκείμενα, πολίτες και άτομα, σε αμάλγαμα καταναλωτών που ελέγχονται, προγραμματίζονται, χειραγωγούνται, αποπροσανατολίζονται, σε σημείο που δε θα μπορούσε να ονειρευτεί ούτε η πιο μεγαλομανής φεουδαρχία.

Ο έλεγχος αυτός ασκείται σ' ένα επίπεδο υπερεθνικό: ο καταναλωτής εφησυχάζει και βρίσκει λίγο πολύ τις ίδιες υπηρεσίες και τα ίδια προϊόντα σ' όλες τις τυποποιημένες αναπτυγμένες κοινωνίες. Όμως ο τρόπος ελέγχου που ασκείται από τη βιομηχανία της διαφήμισης, μέσα στον αυταρχισμό του, πολύ απέχει από το να είναι παραδοσιακός. Ο Marcuse, λ.χ., επισημαίνει τον ανοίκειο χαρακτήρα της γλώσσας της διαφήμισης: «Αυτή δεν αναζητά το αληθινό και το κίβδηλο, τα καθιερώνει, τα επιβάλλει. Η μορφή αυτή λόγου όμως δεν έχει τρομοκρατικό χαρακτήρα. Δεν μπορούμε στ' αλήθεια να υποστηρίξουμε ότι οι δέκτες πιστεύουν ή ότι είναι υποχρεωμένοι να πιστέψουν ό,τι τους λένε. Η σχέση που οι άνθρωποι έχουν με την τελετουργική και μαγική γλώσσα είναι καινούρια στο ότι οι άνθρωποι δεν την πιστεύουν ή δεν την προσέχουν, κι όμως δρουν σύμφωνα με τις επιταγές της»⁵.

Πρόκειται για ένα νέο τρόπο κυριαρχίας, κι εμείς ενδιαφερόμαστε να εξετάσουμε ό,τι καθιστά τον έλεγχο αυτό λειτουργικό. Μπορούμε να διακρίνουμε έναν έλεγχο διπλό και συμπληρωματικό:

1. Την υποταγή της φαντασίωσης —μέσα στην ψευδαίσθηση της ελευθερίας της.

2. Τη χειραγώγηση της επιθυμίας με την εφεύρεση διαρκώς νέων «αναγκών», ομοίμορφων με τους νόμους της αγοράς και την παράλληλη εξουδετέρωση της αντίθεσης μεταξύ ζωτικών αναγκών και δευτερευουσών αναγκών, που καταλήγει στην προσαρμογή τους — πράγμα που διευκολύνει τη χειραγώγησή τους.

Οι ειδικοί στην «ανεύρεση κινήτρων», οι οποίοι χρησιμοποιούνται από τη βιομηχανία της διαφήμισης, έχουν πλήρη συνείδηση αυτού του μη αναγώγιμου της επιθυμίας στη σχέση της με τη φαντασίωση⁶. Αυτοί θα παραδέχονταν ευχαρίστως την επιστημολογία που διακρίνει την επιθυμία ως επιθυμία της επιθυμίας, και την επιθυμία ως αντικείμενο-ανάγκη, αλλά μέσα σε μια τεχνολογία εκμετάλλευσης και όχι απελευθέρωσης. Οι τρόποι με τους οποίους αυτοί λειτουργούν (operationalisme), αναζητούν σ' αυτή την επιστημολογία το σύστημα που θα τους επέτρεπε να «μεταθέσουν» την επιθυμία σε ανάγκη. Έχοντας ως έργο να καταστήσουν το ανθρώπινο ον έναν καταναλωτή στη διάθεση του νόμου της προσφοράς της αγοράς, διαλέγουν το ψέμα αυτής της επιστημολογίας, δηλαδή τη σκοτεινή πλευρά της φαντασίωσης, αυτή που θα επικαλείται τον καταναγκασμό της επανάληψης⁷ των ορμών του θανάτου και όχι, προφανώς, εκείνη που θα είναι απελευθερωτική. Ας μελετήσουμε, λοιπόν, αυτό που καθιστά δυνατή τούτη την εκμετάλλευση στην υποταγή της φαντασίωσης. (Η ανάπτυξη που ακολουθεί αντιπροσωπεύει μια έκφανση της ιδεολογικοποιημένης δραστηριότητας στην εργασία.)

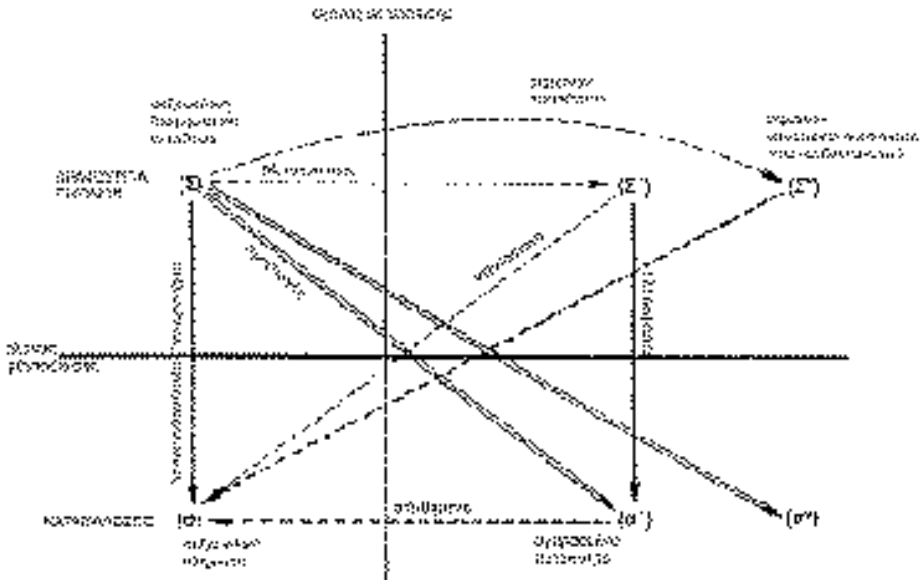
Το διαφημιστικό μήνυμα παίζει σε δύο σκηινικά, όσον αφορά στη χειραγώγηση του αποδέκτη. Όπως κάθε μήνυμα, αυτό μεταφέρει έναν τρόπο «πληροφόρησης» (επιθυμείν) κι ένα τρόπο «προσταγής» (αγοράζειν), που στη διαφημιστική επικοινωνία συντονίζει ταυτόχρονα δύο επιθυμίες και δύο καταναλώσεις διαφορετικές, δύο φαντασιώσεις και δύο εμπορεύματα διαφορετικά, αλλά σε σχέση συμβιωτική. Αυτά τα δύο επίπεδα παραπέμπουν πάντα το ένα στο άλλο. παίρνοντας, για παράδειγμα, τη διαφημιστική εικόνα που αναφέρεται στο ερωτικό υπόρχουν:

Α. Η επένδυση της φαντασίωσης (Σ)⁸, που στοχεύει στο (Σ') υπό το κάλυμμα ενός πολύ σύντομου διαφημιστικού κειμένου —ή μιας επίκλησης του κειμένου ή ενός αποσπάσματος του κειμένου—, με την προσταγή να επενδυθεί αυτή η φαντασίωση όσο το δυνατόν περισ-

σότερο από την κατανάλωση ενός προϊόντος (σ') που προτείνεται από αυτό το κείμενο. Το προϊόν, λοιπόν, αυτό (σ') θα ήταν ικανό να «λύσει» τη φαντασίωση (δρώντας ως διαλυτικό στην ερμηνεία της επιθυμίας) με την αγορά του προτεινόμενου προϊόντος. Στο σημείο αυτό όμως διασταυρώνεται ένα άλλο κύκλωμα.

Β. Η επένδυση του σημαίνοντος προϊόντος (Σ') μέσω του ίδιου κειμένου και η κατανάλωση της φαντασίωσης (σ). Το γεγονός ότι υπάρχει μετατόπιση του σημαινόμενου από το προϊόν δε θα μπορούσε ν' ακυρώσει κανέναν από τους τέσσερις όρους στα εν λόγω τρία κυκλώματα, το κύκλωμα της φαντασίωσης, το κύκλωμα της κατανάλωσης και τα κυκλώματα που περνούν από το ένα στο άλλο. Όλοι οι όροι παραμένουν παρόντες ακόμη και κυρίως στο φανταστικό και στην απώθησή τους. Μια γραφική παράσταση θα μας επιτρέψει ν' αναλύσουμε τη διάθροση της σημειωτικής τους:

Γραφική παράσταση φαντασιώσεων και καταναλώσεων στη διαφημιστική επικοινωνία

Η παραπάνω γραφική παράσταση προσδιορίζει μια δυναμική του διαφημιστικού μηνύματος με σημείο εκκίνησης το (Σ). Η παράσταση αυτή δεν έχει επιστημονική αξίωση, παρά την ακρίβειά της. Δεν επιδιώκει παρά μόνο να συλλάβει ή να εξηγήσει ό,τι είναι δυνατό να εμπεριέχει ταυτόχρονα το διαφημιστικό εγχείρημα στις προσταγές και στους εκ των προτέρων ελέγχους του. Η γραφική αυτή παράσταση παίρνει ως βάση έναρξης το (Σ), αλλά δεν επιδιώκει να λάβει υπόψη την προηγούμενη σύνθετη προέλευση του (Σ). Οι συνήθεις αναλύσεις της διαφημιστική επικοινωνίας υπογραμμίζουν (αν και με άλλη ορολογία) τη *μετωνυμική μετατόπιση* (μετάθεση)⁹ που θα πήγαινε από το (Σ) στο (Σ') στη δική μας παράστα-

ση, και από την οικονομική της μετατόπιση στο (σ'), ή ακόμη την προβολή που πηγαιίνει από το (Σ) στο (σ'), ενώ η διαδικασία από το (Σ') στο (σ) γενικά παραμερίζεται. Ωστόσο, στη γραφική μας παράσταση σπάνια επιμένουμε στη διαδικασία από το (Σ) στο (σ). Όμως, στη γλώσσα της διαφήμισης, αν φαίνεται συνήθως πρόβλημα το να παράγει κανείς (σ') χειραγωγώντας το (Σ), είναι πράγματι εξίσου πρόβλημα το να παράγει κανείς και συγχρόνως να σκηνοθετεί διάκοσμο και ηθοποιούς που προέρχονται από την κοινωνική φαντασίωση. Ο καταναλωτής, όντας σε θέση να επενδύσει τον εαυτό του σ' αυτά τα επιθυμητά και έμμοινα όντα, φαντασιώνει μέσα σε μια επαναλαμβανόμενη και αχόρταγη αλυσίδα φαντασιώσεων, που όμως πολύ σύντομα καθίσταται κυρίαρχος ερωτικός κοινωνικός κανόνας. Δεν υπάρχει φαντασιακή μετατόπιση κι έπειτα υποκατάσταση από μια οικονομική προσταγή. Στην κυριολεξία υπάρχουν δύο παραγωγές/καταναλώσεις σύμφωνα με την ιδεολογική-διαφημιστική γλώσσα: η παραγωγή/κατανάλωση ενός προϊόντος και η παραγωγή/κατανάλωση μιας φαντασίωσης. Αυτή η τελευταία αντιπροσωπεύει την ιδεολογική προέλευση της βιομηχανίας της διαφήμισης. Ο καταναλωτής επενδύει τον εαυτό του όχι μόνο στα προϊόντα που φαντασιώνει και αγοράζει, αλλά ακόμη και στο χώρο αυτών των προϊόντων· του πουλάνε ταυτόχρονα, σε συνδυασμό, έναν ερωτισμό, μια αισθητική, έναν καθιερωμένο τρόπο ζωής που αυτός εσωτερικεύει. Η χειραγώγηση είναι τόσο εκτεταμένη, ώστε ο καταναλωτής καταλήγει να διεκδικεί ως δική του όλη αυτή την αλυσίδα των φαντασιώσεων. το αποτέλεσμα είναι μια «ομοιομορφοποίηση» του φαντασιακού ανάλογη προς την τυποποίηση των προϊόντων, καθώς επίσης και της λογικής των νέων προϊόντων που παράγονται και τυποποιούνται. Έχει ήδη αναφερθεί το μη αναγώγιμο της φαντασίωσης, λόγω του οποίου διατηρείται η αταξία στον κόσμο. Όμως, μέσω της βιομηχανίας της διαφήμισης η αναπτυσσόμενη βιομηχανική κοινωνία ισχυρίζεται ότι δίνει διέξοδο στη φαντασίωση, ότι την «απο-εξαΰλωνει»¹⁰ από το πεδίο των συμπτωμάτων και τη διαστροφή στα οποία έχει εγγράψει υποθήκη, και την εκθέτει στο άπλετο φως. Αυτή η «απελευθέρωση» της φαντασίωσης σε μια διαδρομή που εκ των προτέρων έχει καθοριστεί δεν είναι δυνατόν παρά ν' αντιστοιχεί στην αποκαλούμενη από τον Marcuse *καταπιεστική απο-εξαΰλωση*. Η πρωταρχική διαδικασία, το φαντασιωτικό κύκλωμα, ήταν ποιητικό, άλλοτε συνδεδεμένο με την αταξία, το μη προγραμματισμένο, και εξήρε μια μορφή ύπαρξης *άλλη*. Συνδεδεμένη σε μια φαντασιωτική (αλυσίδα φαντασιώσεων) κατανάλωσης που της επιβάλλεται και που την καθλώνει σε επιθυμίες συγκεκριμένων προϊόντων, αποβαίνει μια έκπτωτη φαντασιωτική. Αυτό το πήγαινε-έλα αναπαριστά τη μετάβαση σε μια φαντασιωτική ελεύθερη (ή αναρχική) και καθιστά δυνατή την απελευθέρωση απ' ό,τι καλούμε υποταγή (ή εξημέρωση) της φαντασίωσης, σε μια *φαντασιωτική υπερ-καταπιεστική*.

Ο καταναλωτής δεν έχει καν συνειδητοποιήσει ότι έτσι γίνεται θύμα της βιομηχανίας της διαφήμισης, αφού της παρέχει την ανεκτική του συγκατάθεση ή, στη χειρότερη περίπτωση, την αδιαφορία του. Η ιδεολογική-διαφημιστική βιομηχανία επιτυγχάνει, έτσι, να συναρπάσει και να αιχμαλωτίσει την επιθυμία και να την υποτάξει στους νόμους προσφοράς της αγοράς, που βρίσκει έτσι τον τρόπο να προβάλλει το δικό της αίτημα, αφού επωφελείται από την ίδια την επιθυμία του καταναλωτή. Δεν υπάρχει κανένα μέρος του σώματος, του χώρου του ή της εμπειρίας του στο σύνολό της που να μην είναι προσοιτό ή αδιάβλητο από τα μέσα της βιομηχανίας της διαφήμισης, που κατά συνέπεια θα ξέρει να ιδεολογικο-

ποιεί την ολότητα της ύπαρξης και να προκαλεί συνεχώς καινούριες ελλείψεις (φαντασιωτική), που δεν παύουν να υπερπληρούνται από προϊόντα (οικονομική) και να παραχωρούν τη θέση τους σ' άλλες ελλείψεις, σε μια διαρκή υπέρβαση. Το μη αναγώγιμο της επιθυμίας παραμένει σεβαστό *pro forma* για να ενδοβάλλει ως δική του φαντασιωτική τη φαντασιωτική του κοινωνικού (*socius*) και της οικονομίας της αγοράς. Αν (Σ) προκαλεί (Σ'), το (Σ) θα προκαλέσει αόριστα μια σειρά (Σ''). Έτσι, η συνεχής μετατόπιση του (Σ) σε (Σ'') γίνεται ο ίδιος ο χώρος της ιδεολογικής σύγχυσης μεταξύ «ζωτικών αναγκών» και «δευτερευουσών αναγκών», που καθιστούν την οριοθέτηση δύσκολη, αυθαίρετη και τέλος φευγαλέα και άχρηστη. Για παράδειγμα, η διαφημιστική αναπαράσταση επενδύει μια λειτουργία καταρχήν απαραίτητη, δεδομένου ότι ο καταναλωτής πάντα έχει ανάγκη από κατοικία, τροφή, αυτοκίνητο κ.λπ. Αλλά η διαφημιστική ανα-παράσταση γίνεται επιβλαβής από τη στιγμή που —και σχεδόν πάντοτε αυτό είναι το σημείο εκκίνησης της— αυτή η επένδυση μετατοπίζεται σε κάτι συναφές: το σημαίνουν στη σεξουαλικότητα του είναι αυτό στο οποίο προσβλέπει ο καταναλωτής και όχι το αυτοκίνητο που είναι πιο γρήγορο και πιο άνετο απ' αυτό που ήδη έχει. Αν ο καταναλωτής διστάζει ν' αγοράσει καινούριο αυτοκίνητο παρά τις φαντασιωτικές του επικλήσεις (Σ), η προγραμματισμένη αχρήστευση θα τον είχε από νωρίς πείσει για την αντιστοιχία που υπάρχει ή ακόμη για τη μιμητική προσταγή ανάμεσα στις σειρές (Σ'') και (σ''), ανάμεσα στο φαντασιωτικό και στο οικονομικό, και για την οριστική μονο-διάσταση που επιτυγχάνεται στην αναπτυγμένη βιομηχανική κοινωνία από τον τεχνολογικό ορθολογισμό για την υποταγή της φαντασίωσης.

Αναπαράσταση πολιτική και αναπαράσταση ιδεολογικο-πολιτική

Στην προκειμένη περίπτωση επιβάλλονται πολλές παρατηρήσεις. Επισημαίνουμε, καταρχήν, ότι επιλέξαμε ν' ασχοληθούμε με τη βιομηχανία της διαφήμισης λόγω της ιδιαίτερης θέσης της στην οικονομική παραγωγή και στην ιδεολογική «παραγωγή». Το σχήμα που παραθέτουμε δε συνιστά σε καμιά περίπτωση μια εξαντλητική μελέτη, αλλά μόνο ένα μοντέλο του νέου τρόπου ελέγχου που ασκείται από και μέσω της βιομηχανίας της διαφήμισης —εντούτοις, δε λησμονούμε ότι πολλοί άλλοι «τρόποι» συνυπάρχουν μέσα στο διαφημιστικό μήνυμα, συχνά πιο άμεσοι και πιο απλοί στη σχέση μεταξύ προβλήματος και προϋόντος-καταλύτη του προβλήματος. Το δικό μας μοντέλο στόχο έχει, λοιπόν, το ανησυχητικό παράδοξο των καινούριων κοινωνικών ελέγχων, αφού χωρίς προέκταση αυτό το μοντέλο της φαντασιωτικής στη διαφημιστική επικοινωνία εφαρμόζεται ακριβώς στην ιδεολογία και στο βαθμό που η παραγωγικότητα αποβαίνει ισοδύναμη με τον ιδεολογικό λόγο, ο λόγος της διαφήμισης είναι αυτός ο ίδιος λόγος ιδεολογικός.

Αν ο φιλοσοφικός Λόγος είναι δυνατό να ήταν κάποτε καταπιεστικός με τις νοοκρατικές του απόψεις για μια απολύτρωση από το σώμα, η γλώσσα της διαφήμισης σφάλει από αντίστροφη υπερβολή. Η γλώσσα αυτή αφαιρεί κάθε έννοια προκειμένου ν' αναπαραστήσει με εικόνες στην αντίληψή μας τις συνθήκες ύπαρξης: υποκαθιστά την αντανάκλαση στις τυπικές της εκφράσεις, στην τυποποίησή της και στα κλισέ της, στους αυτοματισμούς της επανάληψης, στην αναγωγή της μέσω της εικόνας, παράλληλα με την οποία δεν αφήνει χώρο

για μια μεταγλώσσα κατάλληλη για τη δυνατότητα κριτικής. Τέλος, η γλώσσα αυτή αρνείται κάθε προβληματική που δεν μπορεί να εγληθεί μια συνεχή διαδοχή εικόνων —την πλήρη επικράτηση της οπτικής—, κάθε είδους εικόνων (και ηχητικών), αλλά κυρίως οπτικών.

Οι αναπαραστάσεις της βιομηχανίας της διαφήμισης, στην προσπάθειά τους ν' ασκήσουν έναν οριακό έλεγχο, φτάνουν σ' ένα σχεδόν ολοκληρωτικό έλεγχο, όχι μόνο όπως τον βλέπουμε στο χώρο της οικονομίας και της φαντασίωσης αλλά στην ίδια την πληροφόρηση και στις ιστορικές εξελίξεις. Ο J.L. Godard, λ.χ., έχει δείξει πολλές φορές στις κινηματογραφικές του ταινίες πώς η κοινωνική επικοινωνία «μοντάρεται» πάνω στο πρότυπο της διαφημιστικής επικοινωνίας. Η αλληλοδιείσδυση μεταξύ διαφήμισης και μέσων μαζικής επικοινωνίας και ενημέρωσης έχει συζητηθεί αρχικά (McLuhan κ.ά.), ώστε να μη χρειάζεται να εκτεθεί εκ νέου εδώ: διαφήμιση και μέσα μαζικής επικοινωνίας εμπλέκονται σε μια σχέση αμοιβαιότητας αναγκαία και ικανοποιητική είτε σε μια σχέση ισοδυναμίας, με το να υπάρχει το ένα μέσω του άλλου και το ένα για το άλλο στην αναπτυσσόμενη βιομηχανική κοινωνία. Σ' αυτά τα δύο ο θρίαμβος του τεχνολογικού ορθολογισμού γίνεται εμφανής, καθώς επίσης και ο έλεγχος της πληροφόρησης και η ομοιομορφία του. Αν τα γεγονότα φαίνεται να διαψεύδουν αυτή την άποψη της ομοιομορφοποίησης της πληροφόρησης, ο H. Schiller είναι της γνώμης ότι συγγέεται η *αφθονία των μέσων επικοινωνίας με την ποικιλία του περιεχομένου τους*¹¹.

Τέλος, η γλώσσα της πολιτικής φαίνεται να ρυθμίζεται πάνω στα πρότυπα της γλώσσας της διαφήμισης· δεν αποβλέπει να φωτίσει ή να στοχαστεί τα κοινωνικά προβλήματα, αλλά να πουλιέται, να εμφανίζεται ως εικόνα διαφημιστική —μεταμφιεσμένη σε ιδεολόγημα— ακολουθώντας ως προς αυτό τη συστηματική της υπέρβασης και της απόθησης του πραγματικού. Όταν η γλώσσα αυτή δεν επιδιώκει παρά ν' αναπαράγει και ν' αναπαράγεται όπως είναι και σύμφωνα με τους προκαθορισμένους όρους, εκμηδενίζοντας, όπως διαπιστώνουμε, τον κριτικό λόγο της εναλλακτικής λύσης, η ίδια τοποθετεί το κοινωνικό σ' ένα αδιέξοδο επικίνδυνα μονοδιάστατο και ό,τι ο κριτικός λόγος προαναγγέλλει με το «η αυξανόμενη ανορθολογικότητα του συνόλου, η σπατάλη και οι περιορισμοί της παραγωγικότητας, η ανάγκη επιθετικής επέκτασης, η συνεχής απειλή μιας οικονομίας βασισμένης στον πόλεμο, στην εκμετάλλευση και στην αλλοτρίωση»¹², όλ' αυτά δε φαίνεται να βρίσκονται πολύ κοντά στην εξασφάλιση.

Σημειώσεις

1. H. Marcuse, «Der eindimensionale Mensch, Studien zur Ideologie der fortgeschrittenen Industriegesellschaft», *Schriften*, τ. 7, Frankfurt/Main, Suhrkamp, 1989, σσ. 203 κ. εξ.: ελλ. μτφ. Μπ. Λυκούδη, *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 1971, σ. 250.

2. H. Marcuse, «Aggressivität in der gegenwärtigen Industriegesellschaft», *Schriften*, τ. 8, σ. 46· αγγλ. εκδ. «Aggressiveness in the Advanced Industrial Society», *Negations. Essays in Critical Theory*, Boston, Beacon Press, 1988, σ. 253.

3. Στο σημείο αυτό, εκτός από τα κείμενα του H. Marcuse έχω επηρεαστεί επίσης από τις παρατηρήσεις της D. Warren, «An expose on Ideology: Women in Advertising», *Process*, τεύχ. 1, Los Angeles 1974 και του H. Schiller, *The Mind Managers*, Boston, Beacon Press, 1973.

4. D. Weren, *ό.π.*

5. «Der eindimensionale Mensch», *Schriften*, τ. 7, σ. 122· ελλ. μτφ., *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος*, σ. 120.

6. Βλ. σχετικά Α. Χριστοδουλίδη-Μαζαράκη, *Η φιλοσοφική ιδιοτυπία του Herbert Marcuse*, Εξάντας, Αθήνα 1993, σσ. 112, 116, όπου αναφέρεται ότι, ως προς αυτό, ο Marcuse δεν απέχει από τον Lacan για τον οποίο η επιθυμία, στη σχέση της με τη φαντασίωση, είναι διαμεσολάβηση ανάμεσα στην *ανάγκη*, η οποία αποδίδεται σ' ένα ιδιαίτερο αντικείμενο και στο *αίτημα* που απευθύνεται στον άλλο. Η επιθυμία ως μη ισοδύναμος μεσολαβητής δεν εξαντλείται ποτέ και αντιπροσωπεύει, με το διαρκές άνοιγμά της στο άγνωστο, την έλλειψη. Έτσι, το παιχνίδι της φαντασίωσης, με την ικανότητά του να παραμένει μη αναγώγιο στη σχέση του με την επιθυμία, δεν αποσκοπεί παρά στο να μετασηματίζει την κοινωνία, ώστε η φαντασίωση ν' αποτελεί, μέσω της αμφισβήτησης, την εναντίωση που αυτή προβάλλει στον κατεστημένο Λόγο.

7. «Ο *καταναγκασμός της επανάληψης* (Wiederholungszwang) είναι ένας φαρμακός (φάρμακον) —δηλαδή ένα αμφίσημο μέσο— που παίζει ισοδύναμο ρόλο στις διάφορες ορμές· στο θάνατο ή στις ορμές της καταστροφής, ο αυτοματισμός της επανάληψης θα πάρει τη μορφή της τάσης για επάνοδο στην ανόργανη κατάσταση· στον έρωτα ή στις ορμές της ζωής, ο μηχανισμός αυτός θα πάρει τη μορφή μιας τάσης για την επιδίωξη της ζωής και την επανάληψη της διαδικασίας για τη δημιουργία της ζωής», *ό.π.*, σ. 100.

8. Πρόκειται για τη γλωσσολογική παράσταση του de Saussure (σημαινόμενο/σημαίνον) που έχει αντιστραφεί από τον Lacan σε (σημαίνον/σημαινόμενο) και αναπαρίσταται με τον αλγόριθμο S/s (και εφεξής Σ/σ). Ο αλγόριθμος αυτός της γλώσσας επιτρέπει την εξακρίβωση των σχέσεων ανάμεσα στα σημαίνοντα και το προϊόν αυτών των σχέσεων, τη γένεση του σημαίνόμενου. Εν προκειμένω, σύμφωνα με το φαινόμενο της ανάδρασης μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι το Σ αντανάκλα (σ), αλλά με τη σειρά του το Σ μετασηματίζει το σ σε σ' και το σ' αντανάκλαται εκ νέου σε Σ' κ.ο.κ. Βλ. Α. Χριστοδουλίδη-Μαζαράκη, «Marcuse: Ο βαθμός μηδέν της ιδεολογίας», *Φιλοσοφία*, τ. 21-22, Αθήνα 1991-92, σσ. 422 κ.εξ.

9. Η μετωνυμία Σ...Σ'/σ είναι μια μετάθεση από σημαίνον σε σημαίνον. *Μετωνυμική* είναι η σχέση των λέξεων με τα πράγματα που κατονομάζουν ή με το σώμα που τις προσφέρει. Η *μετωνυμία* ορίζεται ως η «αντικατάσταση ενός όρου από έναν άλλο σύμφωνα με μια σχέση γειτονίας», όπου «όρος» μπορεί να είναι το καθετί, όχι μόνο μια λέξη. Έτσι, «γειτονία» αποτελούν μεταξύ τους οι *σχέσεις* αιτίας/αποτελέσματος, μέσου/σκοπού, μέρους/όλου, περιέχοντος/περιεχομένου, εργαλείου/πράξης κ.λπ. Βλ. Θ. Λίποβατς, *Η ψυχοπαθολογία του πολιτικού*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1990, σσ. 33 κ.εξ.

10. Η έννοια της *εξαύλωσης* (Sublimierung) στον Freud αφορά την τύχη της σεξουαλικότητας κάτω από την καταπιεστική αρχή της πραγματικότητας. Έτσι, εξαύλωση σημαίνει μια τροποποίηση στο σχολό και στο αντικείμενο της ορμής «μέσω της οποίας οι κοινωνικές μας αξίες παίρνουν σημαντική θέση» (S. Freud, «Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse» (1933), *Gesammelte Werke*, Frankfurt/M., S. Fischer Verlag, τ. 15, σ. 103). Εντούτοις, η εξαύλωση δεν είναι κατ' ανάγκη πάντοτε καταπιεστική με τη φροϋδϊκή έννοια. Η αποεξαύλωση (Ent-sublimierung), όπως ο όρος το δηλώνει, μη καταπιεστική στην έναρξή της, είναι δυνατό να στραφεί στο αντίθετό της και να γίνει το ίδιο το όργανο της καταπίεσης: λ.χ., όταν η «απελευθερωμένη» επιθυμία δε βλέπει πια τον Άλλον, ως σκοπό καθαυτό, αλλά ως αντικείμενο κατανάλωσης, όταν γίνεται το ίδιο το Εγώ αντικείμενο κατανάλωσης. Βλ. Α. Χριστοδουλίδη-Μαζαράκη, *Η φιλοσοφική ιδιοτυπία του Herbert Marcuse*, σσ. 90 κ.εξ. (*Καταπιεστική απο-εξαύλωση*).

11. H. Schiller, *The Mind Managers*, Beacon Press, Boston 1973, σ. 19.

12. H. Marcuse, «Der eindimensionale Mensch», *Schriften*, τ. 7, σ. 263.

Όψεις των συζητήσεων για τη γλώσσα

Οι συζητήσεις, η αρθρογραφία και οι μελέτες για τη γλώσσα αποτελούν θέματα συνυφασμένα με τη σύγχρονη πολιτιστική πραγματικότητα. Το «γλωσσικό πρόβλημα» ως εξέλιξη του «γλωσσικού ζητήματος» φαίνεται να αποτελεί ένα είδος εμμονής, να παύει πολλές φορές διαστάσεις ιδεοληψίας και η επίκλησή του είναι ένα είδος εισιτηρίου για τη χορεία εκείνων που φέρονται ν' αγωνιούν για το μέλλον του ελληνικού πολιτισμού.

Η γλώσσα ως μέσο επικοινωνίας σπανίως αντιμετωπίζεται με επιστημονικά κριτήρια που την ξεετάζουν ως δομή, λεξιλόγιο, φωνολογία στην εξελικτική της πορεία, η οποία καθορίζεται από την εξέλιξη των ανθρώπων που τη μιλούν και τη γράφουν. Συνήθως η προσέγγισή της γίνεται με καταστροφολογικά κριτήρια που επισείουν κινδύνους από τις ξένες λέξεις, τις νεανικές ιδιολέκτους, την εισαγωγή όρων από την εφαρμογή της υψηλής τεχνολογίας στην καθημερινή μας ζωή. Είναι χαρακτηριστικό αυτών των αναλύσεων πως αντιμετωπίζουν τη γλώσσα ως άθροισμα λέξεων και λεξιδίων, προβάλλουν κανονιστικά πρότυπα λόγου και προτείνουν τη συνεχή ενασχόληση με τα αρχαία ελληνικά ως μέθοδο, τρόπο και προϋπόθεση για την κατανόηση και την καλύτερη εκφορά της νέας ελληνικής.

Τελικά εκείνο που προτείνεται είναι μια νεφελώδης εικόνα της νεοελληνικής γλώσσας που «πρέπει» να μιλιέται, μιας γλώσσας που θα στερείται ποικιλομορφίας, αφού θα αποκλείει κάθε έκφραση που θα αποκλίνει από το «υγιές» πρότυπο, μιας γλώσσας που θα προσπαθεί να επιλύσει σύγχρονα προβλήματα επικοινωνίας μιμούμενη το «τέλειο» πρότυπο της αρχαίας ελληνικής.

Τα προηγούμενα συνιστούν στην ουσία πολύ περισσότερα από μια «γλωσσική πρόταση» (εξάλλου τι σημαίνει «γλωσσική πρόταση» και ποιος ο προτείνων;). Συνιστούν ιδεολογική πρόταση για τον τρόπο ανάπτυξης του πολιτισμού, για τον τρόπο συγκρότησης της σκέψης και της συμπεριφοράς. Ο έλεγχος των εκφραστικών μέσων προϋποθέτει τον έλεγχο της σκέψης.

Τα αρχαία ελληνικά ως «σύγχρονη» πολιτιστική πρόταση

Παρά το γεγονός ότι η διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών έχει επανέλθει στο Γυμνάσιο εδώ και χρόνια (διδάσκονται βεβαίως σταθερά στις δυο πρώτες τάξεις του Λυκείου) με

τη λογική του να υπάξει βελτίωση της ομιλίας (όχι της σκέψης;) των νέων και σύνδεση με τα «παλαιότερα ελληνικά» μας, εντούτοις υπάρχουν άνθρωποι που εξακολουθούν να προτείνουν την επάνοδό τους στο Γυμνάσιο. Είναι αστέιο βεβαίως το γεγονός πως η άγνοια της πραγματικότητας δε στέκεται εμπόδιο στη διατύπωση επιχειρημάτων, αλλά και το ότι την εκστρατεία την αναλαμβάνουν δημοσιογράφοι και ιθύνοντες των «ελληνοπρεπέστατων», ως προς την επωνυμία, Mega Channel, Antenna T.V., Tele City, Star Channel, του φοβερού —απ' όλες τις απόψεις— Sky (με την υποτιθέμενη αρχαία ελληνική γραφή του ονόματός του), αλλά και περιοδικά που ελάχιστη σχέση έχουν μ' αυτό που η κοινή αντίληψη θεωρεί προβολή του ελληνικού πολιτισμού.

Πριν από αρκετά χρόνια ο Ι.Θ. Κακριδής προσπαθούσε να εξηγήσει την εμμονή στην αρχαία ελληνική γλώσσα που οδήγησε στην επιβολή της καθαρεύουσας ως αδυναμία ν' αφομοιωθεί μια πολιτιστική περιουσία μεγαλύτερη από το μέγεθος των κληρονόμων της και ως ευκολία μίμησης εκείνου που θαυμάστηκε περισσότερο στον αρχαίο κόσμο: «Έτσι αρχίζαμε και μπάζαμε από τον παλιό εκφραστικό πλούτο ένα σωρό στοιχεία χωρίς να έχουμε νιώσει πραγματικά την ανάγκη τους. Δεν ήταν η ψυχή που είχε ζήσει κάτι βαθιά και λαχταρούσε να βρει την έκφρασή του στο λόγο. Δεν ήταν μια πληθώρα πνευματικής ζωής που να πλάσει τη λέξη. Ήταν ένας γλωσσικός πληθωρισμός χωρίς αντίκρουσμα που πήγε να μας σβήσει και τη λίγη ζωή που ζούσαμε [...]. Κόσμοι ζωντανόι δεν κερδίζονται έτσι εύκολα από τα λεξικά, ακόμα κι αν αλλάξουμε την κατάληξη και κάνουμε όλα τα τριτόκλιτα πρωτόκλιτα [...]»¹.

Κι όμως, ένας «ζωντανός κόσμος» επιχειρείται να κατακτηθεί με μέσα παλαιά και κριτήρια πεπαιτωμένα και αναχρονιστικά. Σήμερα τα αρχαία ελληνικά παρουσιάζονται με τον ίδιο τρόπο, όπως και παλιότερα: ως ασφαλής ασπίδα απέναντι στις ξένες λέξεις, ως τονωτικό του ελληνικού φρονήματος, ως λειμώνας λέξεων όπου «ευδαιμονες» λεξιθήρες θα κάνουν τους περιπάτους τους και θ' αναβαθμίζουν το κύρος τους.

Είναι τραγικό, βεβαίως, πώς οι «υποστηρικτές» (;) του αρχαίου ελληνικού λόγου τον υποτιμούν ως Λόγο και τον ευτελίζουν σε άθροισμα λέξεων και παραθεμάτων. Μια τέτοια τυπική και τυπολατρική προσέγγιση της αρχαίας γλώσσας απωθεί από το λογικά ζητούμενο: τη γνώση του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού στην ποικιλομορφία του, στην ιστορική του διάσταση και προσφορά, στα όριά του. Αυτό το ζητούμενο μπορεί να επιτευχθεί με την αμεσότητα, με το σύγχρονο λόγο. Το κίνητρο είναι τελικά εκείνο που θα προσδιορίσει και τον τρόπο παρουσίασης του αρχαίου ελληνικού λόγου.

Όταν ο Σεργκέι Αϊζενστάιν γύριζε τον *Αλέξανδρο Νιέφσκυ*, προβληματιζόταν για το πώς θα μεταφέρει τα όσα προηγήθηκαν της μάχης της 5ης Απριλίου 1242, γνωστής με τ' όνομα «Σφαγή των Πάγων», όπου ο Νιέφσκυ και οι στρατιωτικοί ηγέτες του Νόβγοροντ ηγήθηκαν του νικηφόρου αγώνα κατά των Γερμανών:

«Πρόβαλλαν κάποτε αμφιβολίες. Πώς, για παράδειγμα, ο Μεγάλος Αρχοντας των Τευτόνων Ιπποτών θα εξηγηθεί με τον Τβεοντίλο, τον προδότη του Ποκόφ; Θα μιλήσουν τη γερμανική γλώσσα της εποχής, χωρίς ένας διερμηνέας να μεταφράζει τα γερμανικά του 13ου αιώνα, γλώσσα ακατάληπτη για μας ή τα ρωσικά της ίδιας εποχής, το ίδιο ελάχιστα καταληπτά;

Ποιο είναι το σημαντικότερο για το θεατή; Η ιδιοτυπία του ρυθμού και του ήχου μιας ξένης γλώσσας, εξηγημένης με υπότιτλους ή τ' ότι ο θεατής εισάγεται άμεσα, με την ελάχιστη

προσπάθεια, σ' όλες τις τραγικές λεπτομέρειες της προδοσίας, της περιφρόνησης των νικητών για τους ηττημένους και της έκτασης των αρπαχτικών σχεδίων τους; Ποιο είναι το σημαντικότερο: μια γλωσσική άσκηση ή ο ακριβής πίνακας του στρατηγικού πλάνου της μελλοντικής Σφαγής των Πάγων, αναπτυγμένου σε λαγαρή σημερινή γλώσσα από τον Αλέξανδρο;

Ασφαλώς όταν τα λόγια έχουν αντικειμενικό σκοπό να καθορίσουν και να εξηγήσουν στους θεατές τα γεγονότα που αναπαριστάνονται, εκείνο που μετρά πρώτα είναι η σαφήνεια και η διαύγειά τους»².

Όταν, όμως, το θέμα μεταστρέφεται από την κατανόηση του πολιτισμού στην αναζήτηση της ετυμολογίας λέξεων, τότε ο πολιτισμός γίνεται λεξικό, γρίφος και η σχέση μαζί του «αγάτης αγώνας άγονος», για να θυμηθούμε τον Σαίξπηρ.

Τελικά τα αρχαία ελληνικά χρησιμοποιούνται και προβάλλονται με τρόπο που υποτιμά και τα ίδια και τα νέα ελληνικά, τα οποία στη σύγκριση μαζί τους φέρονται κατώτερα. Χρησιμοποιούνται όχι ως κίνητρα και ερεθίσματα σκέψης αλλά ως μέσα παρεμπόδισης της σκέψης και αναστολής της δημιουργικής πράξης.

Η υποτίμηση του προφορικού λόγου

Είναι γνωστή η παρότρυνση προς τους μαθητές να μη γράφουν στις εκθέσεις τους όπως μιλούν. Η προτροπή δε στηρίζεται στο «να μάθουν και να αποδείξουν ότι ξέρουν πως το ίδιο πράγμα είναι δυνατό να περιγραφεί με πολλούς και διάφορους τρόπους»³. Βάση της έχει την άποψη ότι ο γραπτός, «κόσμιος» λόγος είναι εξ ορισμού ανώτερος. Ο προφορικός λόγος ταυτίζεται με την καθημερινή ζωή, κάτι που εμφανίζεται ως ευτελές, ενώ ο γραπτός με στιγμές περισυλλογής και υψηλών σκέψεων. Ο προφορικός λόγος συνδέεται με το λαϊκό ενώ ο γραπτός με το λόγιο και γι' αυτό «ευγενές». Ο προφορικός λόγος συνδέεται με τους ιδιαίτερους κώδικες επικοινωνίας, τις ιδιολέκτους που χρησιμοποιούν οι νέοι στις παρέες τους, οι εργαζόμενοι στη δουλειά τους, οι γείτονες στις συναντήσεις τους: είναι πολύχρωμος και εκτός «καθωσπρεπισμών». Ο γραπτός, αντίθετα, εμφανίζεται ως απότοκο σοβαρότητας.

Αυτή η διάσταση φαινόταν πιο έντονη στη σύγκρουση μεταξύ της προφορικής-δημοτικής και της γραπτής-καθαρεύουσας. Γι' αυτή τη διάσταση είχε γράψει ο Δ. Χατζής: «Η σχιζογλωσσία είναι το γλωσσικό μας καθεστώς. Η συμφρορά και η γελοιότητα μιας γλωσσικής κατάστασης όπου διαβάζουμε άρτος και προφέρουμε ψωμί —όπως το είπε και ο Mirambel— όπου τρώμε το ψωμί μας και το ψωμάκι μας μα πρέπει να το γράφουμε πως είναι άρτος»⁴.

Σήμερα μπορεί να μην εκδηλώνεται ανοιχτά η αντίθεση ως αντίθεση δημοτικής-καθαρεύουσας, αλλά ως αντιπαράθεση μεταξύ ενός χυδαίου και ανθελληνικού προφορικού λόγου και ενός γραπτού «σοβαρού» λόγου. Και σημειώνεται η φοβερή αντιστροφή: να επιχειρείται η μετατροπή του προφορικού λόγου σ' ένα άνευρο συνονθύλευμα λογιωπατισμών, καθαρευουσιανισμών προκειμένου ν' αποκτήσει «κύρος».

Έτσι, παρουσιαστές ειδήσεων, εκπομπών και πολιτικοί εκφέρουν ένα λόγο με γραμματική και συντακτική ανομοιογένεια (λίγο από δημοτική, λίγο από καθαρεύουσα), με γλωσσικά δάνεια απ' όλες τις περιόδους της ελληνικής γλώσσας. Μ' αυτόν τον τρόπο δε διαπαι-

δαγωγούν, βεβαίως, γλωσσικά τους ακροατές, θεατές, αναγνώστες, αλλά δημιουργούν ένα στυλ επικοινωνίας όπου ο ομιλών προβάλλει τον εαυτό του ως κυρίαρχο λόγω των λεκτικών του σχημάτων και πολλαπλασιάζει τη δύναμή του απέναντι σ' ένα δέκτη που νιώθει ανίκανος να κατανοήσει ανθρώπους, υποτίθεται, «υψηλού πνευματικού επιπέδου».

Σ' αυτό το πνεύμα εντάσσονται και εκπομπές που ανέντιμα γελοιογραφούν τη νεανική ιδιόλεκτο αντιπαραβάλλοντάς την με «κόσμους» νέους δημοσιογράφους, με αριστούχους Πανελληνίων, με 12χροņους μαθητές που εκδίδουν εφημερίδες απαιτώντας (!) να εξοστρακιστούν οι ξένες λέξεις, με νεαρούς Γάλλους αστούς που «τιμούν» τη νεότερη Ελλάδα μαθαίνοντας αρχαία Ελληνικά.

Η αντιπαράθεση αυτή, τεχνητή στην επιστημονική της βάση, είναι ιδεολογική στην ουσία της. Κάθετη αυθόρμητο υποτιμάται, κάθε γνήσια λαϊκή έκφραση χλευάζεται, κάθε ιδιαιτερότητα στιγματίζεται εκτός κι αν με «συμπάθεια» αντιμετωπίζεται ως γραφικότητα και σύγχρονο φολκλόρ. Και, βεβαίως, η γλώσσα κάποιου δεν είναι ό,τι φεύγει από το «έρκος των οδόντων» του απλώς, αλλά η μετάφραση της σκέψης του.

Είναι ειρωνικό πως όσοι υποτιμούν τον προφορικό λόγο, συνήθως θαυμαστές του αρχαίου, ξεχνούν ή αγνοούν ότι εκείνο που δυνάμωσε τη θαυμαζόμενη αττική διάλεκτο είναι η καθοριστική συμβολή του προφορικού λόγου. Γράφει χαρακτηριστικά ο Ν. Ανδριώτης: «Το περίεργο και το θλιβερό είναι ότι η πηγή όλων των αρετών του αττικού λόγου, δηλαδή η εξάρτησή του από την ομιλουμένη γλώσσα ενώ θα αποτελέσει αργότερα υπόδειγμα για τη μεθόδευση της αναπτύξεως των γλωσσών άλλων λαών [...] θα αγνοηθεί από ένα μόνο έθνος, τους ίδιους τους Έλληνες. Αυτοί, στους μετακλασικούς χρόνους, πλανημένοι από τους γλωσσικούς οδηγούς των, τους Αττικιστές, θα απαρηθούν το μεγάλο δίδαγμα του αττικού λόγου, δηλαδή τη ζωντάνια, τη γνησιότητα και τη φυσικότητα και θα προσκολληθούν στο γράμμα του, δηλαδή στη μίμηση της αναλλοίωτης μορφής του, μεταβάλλοντας έτσι τη συγγραφή σε άχαρη θεματογραφία και την παιδεία σε γραμματική τεχνολογία. Και δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι ανάμεσα σε όλες τις γλώσσες μόνο η ελληνική κατέστησε το βήμα “παιδεύω”, συνώνυμο του “βασανίζω”»⁵.

Το πρόβλημα

Θα ήταν άστοχο, βέβαια, να αγνοήσουμε την ύπαρξη προβλήματος που δεν αφορά συνολικά την ελληνική γλώσσα, αλλά εξειδικεύεται και αφορά ανθρώπους που μιλούν ελληνικά και δεν αφορά μόνο τη γλώσσα, αλλά τη γενικότερη σχέση μας με τη ζωή που αντανακλάται και στη γλώσσα. Είναι, επομένως, προβλήματα πολιτιστικά, πολιτικά, κοινωνικά που προϋποθέτουν το πρόβλημα και όχι το αντίστροφο.

Είναι, κατά συνέπεια, φυσιολογικό το νέο είδος κενταύρου, ο «καναπεδοκένταυρος», όπως εύστοχα νεολόγησε σε επιφυλλίδα του στην *Καθημερινή* ο Παντ. Μπουκάλας, ο άνθρωπος που τηλε-συμμετέχει στη ζωή να μην μπορεί παρά να εκφράσει στο λόγο του όσα του εμπεδώθηκαν στη σκέψη: τίτλοι, υπότιτλοι, επικεφαλίδες, διαφημίσεις, ευτελή πολιτιστικά και πολιτικά ερεθίσματα.

Μα πώς είναι δυνατό να είναι διαφορετικά; Η συλλογική ζωή που απαιτεί το διάλογο,

προϋποθέτει τη μελέτη και τη γνώση έχει υποχωρήσει. Πού θα βρει χώρο, ερεθισμα, κίνητρο ο άλλος για να σκεφτεί και ανάλογα να μιλήσει; Ο «καναπεδοκένταυρος» δεν έχει καμιά σχέση με το σοφό κένταυρο Χείρωνα. Είναι κατοικίδιο, ευνοχισμένο για να μην απαντά σε ερεθίσματα σκέψης και συναισθημάτων, παρά μόνο αισθημάτων. Καταναλώνει τις αξίες-στυλοβάτες του συστήματος και οικοδομεί το ιδιωτικό του όραμα. Μόνο που από το «ιδιωτικό» ως την ιδιωτεία η απόσταση είναι μικρή.

Και όταν η ζωή ενός ανθρώπου περιστρέφεται μέσα σε λίγα τετραγωνικά δεν μπορεί παρά να εκφράζεται λίγο και όπως έχει μάθει: με ισοπεδωτικά κριτήρια για την τέχνη και τη ζωή, γιατί έτσι του έμαθαν στο σχολείο· με χρησιμοθηρική αντίληψη για τη δραστηριότητά του· με «ξένες» λέξεις γιατί εκεί που διασκεδάζει προφανώς δεν εξασκείται στον Τζόνς, στον Σεφέρη ή στον Βέντερος αλλά σε προϊόντα ξένων εταιριών, τροφίμων, ποτών, ενδυμάτων και διασκέδασης. Όταν συναντά κάποιος την ευτέλεια, την ευτέλεια θ' αναπαράγει.

Στο 1984 ο Τζορτζ Όργουελ μιλά για τη «Νέα Ομιλία» που εισήγαγαν οι ιθύνοντες της κατ' επίφασιν σοσιαλιστικής και στην ουσία φασιστικής κοινωνίας. Εκεί δεν υπήρχε μόνο η αντιστροφή κάθε έννοιας (η γνώση είναι άγνοια, η ειρήνη είναι πόλεμος, η ελευθερία είναι σκλαβιά) αλλά και η καθιέρωση ενός Λεξικού που κάθε χρόνο μίκρυνε χωρίς κανείς ν' αναρωτιέται για τις χαμένες λέξεις. Ήταν φυσικό, αφού ό,τι δήλωναν οι λέξεις αυτές (π.χ. δημοκρατία, ισότητα, διάλογος) είχε χαθεί από την καθημερινή ζωή. Οι κάτοικοι του ΑΓΓΣΟΣ, της εφιαλτικής κοινωνίας που περιγράφει ο Όργουελ απλώς αναπαρήγαγαν ό,τι συναντούσαν και δεν μπορούσαν παρά αυτό να κάνουν.

Σήμερα δε συμβαίνει το ίδιο; Ο κυρίαρχος λόγος είτε με τη μορφή του λογιοπατίστικου υβριδίου είτε με τη μορφή της αυτοκατανάλωσης στην ευτέλεια της Μιντιοκρατίας είτε με την κοσμοπολίτικη πνευματική ζωή είτε με την «προτασεολογική» πολιτική ζωή, δε θ' αναπαράγει παρά τα αντίτυπά του: κύμβαλα αλαλάζοντα. Δυστυχώς γι' αυτόν, όμως, δεν μπορεί παρά ν' αναπαράγει κι εκείνους που διαφωνούν μαζί του.

Παραπομπές

1. Ι. Θ. Κακριδής, *Το μεταφραστικό πρόβλημα*, Βιβλιοθήκη του Φιλολόγου, Αθήνα 1979, σσ. 22-23.
2. Απόσπασμα από ανάλυση του Σ. Αϊζενστάιν για την τεχνική του Α. Νιέφνυ, περιοδικό *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 30, Ιούνιος 1957, σσ. 544-545.
3. Ουμπέρτο Έκο, *Τον Αύγουστο δεν υπάρχουν ειδήσεις*, Παρατηρητής, σ. 85.
4. Δημήτρης Χατζής, *Γλώσσα και Πολιτική*, Πλειάς, σ. 22.
5. Ν.Π. Ανδριώτης, *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 26.

Μετά το πρόβλημα του αυταρχικού λόγου

Η γυναίκα και οι εικαστικές πρακτικές του μεταμοντερνισμού

Εισαγωγή

Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά στις πρακτικές και στο λόγο γύρω από την τέχνη στο δυτικό κόσμο κατά τα τελευταία είκοσι πέντε χρόνια αποτελεί το ανανεωμένο ενδιαφέρον για τη θέση της γυναίκας στο πολιτιστικό γίγνεσθαι και τους όρους που καθορίζουν την παρουσία (ή απουσία) της. Η εκτενέστερη βιβλιογραφία που κινήθηκε συχνά μέσα από διαφορετικά κανάλια προσέγγισης, όπως η σημειολογία, η ψυχανάλυση, η κοινωνιολογία— έχει αγγίξει διάφορες πτυχές του θέματος, χωρίς φυσικά να το εξαντλεί¹. Οι προσπάθειες στράφηκαν τόσο στην «ανακάλυψη» και επανεξέταση του έργου των γυναικών δημιουργών, το οποίο τοποθετήθηκε στο πλαίσιο της ιστορικής πραγματικότητας της οποίας υπήρξε παράγωγο, όσο και στους παράγοντες που επιδρούν και συχνά καθορίζουν την άρθρωση του σύγχρονου γυναικείου εικαστικού λόγου. Του εικαστικού λόγου που πραγματώνεται στα πολιτισμικά πλαίσια του μεταμοντερνισμού.

Στη μεταπολεμική Ελλάδα ο διάλογος γύρω από τη θέση της γυναίκας ως εικαστικού δημιουργού, γύρω από το έργο τέχνης ως δυναμικό πεδίο ιδεολογικών αναφορών στα πλαίσια μιας πατριαρχικής κοινωνίας, ξεκίνησε μάλλον αργά και υπήρξε περιορισμένος². Οι ιδιόζουσες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες επέβαλαν καταρχήν μια καθυστερημένη ένταξη της Ελλάδας στο διάλογο και τις πρακτικές του μοντερνισμού. Άμεση συνέπεια υπήρξε η κορύφωση του μοντερνισμού στην Ελλάδα στη δεκαετία του '60, όταν ήδη είχαν αρχίσει να διαφαίνονται τα πρώτα ρήγματα στο εγχείρημα του μοντερνισμού στο δυτικό κόσμο³. Η δικτατορία των συνταγματαρχών, που στις αρχές της δεκαετίας του '70 απέκλεισε ουσιαστικά οποιαδήποτε περίπτωση εγχώριου πολιτιστικού διαλόγου⁴, απομόνωσε τον ελληνικό χώρο από τις επαναστατικές διαδικασίες στο χώρο της τέχνης που λάμβαναν χώρα εκείνη την περίοδο στην Ευρώπη και την Αμερική και στις οποίες το δεύτερο κύμα του φεμινισμού άσκησε καθοριστική επίδραση. Η επίδραση αυτή εντοπίστηκε τόσο στο ίδιο το έργο τέχνης όσο και στις μεθόδους προσέγγισης του τομέα εκείνου της ανθρώπινης δράσης που χαρακτηρίζεται ως τέχνη υπήρξε, με άλλα λόγια, αποτέλεσμα των προσπαθειών που κατέβαλαν από κοινού ορισμένες δημιουργοί μαζί με εκείνες τις φεμινίστριες θεωρητικούς, ιστορικούς και κριτικούς τέχνης που έθεσαν σε νέες βάσεις την ανάλυση της καλλιτεχνικής δημιουργίας.

Η Άντζελα Δημητροακάκη είναι υποψήφια διδάκτωρ στο University of Reading

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται μια εισαγωγή στην πολυμορφία των θέσεων που εκφράστηκαν στα πλαίσια του φεμινιστικού διαλόγου για την τέχνη κατά την τελευταία εικοσιπενταετία στη Δύση —καθώς μια συνεπής κριτική ανάλυση δεν είναι δυνατό να πραγματοποιηθεί στα πλαίσια ενός μόνο άρθρου. Επιχειρείται ακόμη μια ανίχνευση των προβλημάτων τοποθέτησης αυτού του διαλόγου την ιστορική στιγμή του μεταμοντερνισμού — όπου αναπόφευκτα ανήκει—, όταν ο μονομερής λόγος του ενός και αδιαμφισβήτητου (ανδρικού) υποκειμένου έχει μεν χάσει την απόλυτη ισχύ του, αλλά διατηρεί τη δυνατότητα να ελέγχει, να αφομοιώνει και συχνά να ακυρώνει —μέσα από ένα παραδοσιακά μοντέρνο θεσμικό μοντέλο— τους λόγους διαφορετικότητας που αρθρώνονται.

Ο μεταμοντερνισμός ως απόπειρα κατάλυσης του ανταρτικού λόγου: όροι και όρια

Ο όρος «μεταμοντέρνο», χρησιμοποιούμενος είτε για να περιγράψει ένα έργο τέχνης είτε για να χαρακτηρίσει μια συγκεκριμένη περίοδο στην ιστορία του δυτικού πολιτισμού, είναι συχνά προβληματικός ακριβώς εξαιτίας της πολυσημίας του. Πρόκειται συχνά για τον όρο που καλείται να καταδείξει μιαν ιδιόμορφη έλλειψη ιστορικής συνείδησης, το νεο-συντηρητισμό της εποχής των media, τη μονιμοποίηση της επανάληψης των μορφών που τώρα έχουν στραγγιστεί από το περιεχόμενό τους, την άρση των οικουμενικών οραμάτων⁵ από την άλλη πλευρά, σηματοδοτεί την έναρξη των λόγων *αμφισβήτησης* που αποπειράθηκαν να σηκώσουν το προπέτασμα της μοντερνιστικής τελεολογίας και να θέσουν ορισμένα καίρια ερωτήματα ως προς την εγκυρότητα της προαναφερθείσας οικουμενικότητας. Η συνειδητοποίηση των παραγόντων που καθορίζουν τη συγκρότηση διαφορετικών ταυτοτήτων (κοινωνικό φύλο, φυλή, τάξη, σεξουαλική προτίμηση, ηλικία κ.ά.), η απόκλιση από τις νόρμες του πολιτισμικού ευρωκεντρισμού, οι δυνατότητες εικαστικής/πολιτικής έκφρασης κάποιων μειονοτήτων, η στροφή στις ανάγκες των αστικών γκέτο και η προσπάθεια δημιουργίας πυρήνων μιας «τέχνης από και για την κοινότητα»⁶ συνδέονται άμεσα με τη διάλυση των ψευδαισθήσεων περί κοινής έκφρασης και αναπόφευκτης προόδου που ενέπνεαν το εγχείρημα του μοντερνισμού.

Στο θεωρητικό χώρο, χαρακτηριστική υπήρξε η παράλληλη έναρξη ενός έργου *αποσταθεροποίησης*, όπως θα μπορούσε να ονομαστεί. Η αποσταθεροποίηση αυτή αφορούσε σε μεγάλο βαθμό στις παραδοσιακές αξίες γύρω από το ρόλο του καλλιτέχνη, το φетиχοποιημένο αντικείμενο της τέχνης και τους θεσμοποιημένους διαμεσολαβητές της τελευταίας (μουσεία, ιδιωτικές αίθουσες τέχνης, κριτικούς), καθώς και το κοινό, το οποίο πρωτοποριακές μελέτες, όπως εκείνες του Pierre Bourdieu, έδειξαν να είναι περισσότερο ομοιογενές απ' ό,τι είχαν υποπτευθεί ή ελπίσει οι εισηγητές ενός ανθρωπιστικού μοντερνισμού⁷. Επείγει στο σημείο αυτό μια διευκρίνιση: ο ανθρωπισμός και η πίστη στις δυνατότητες θετικής παρέμβασης του ατόμου στο περιβάλλον του, που φαίνεται να διέπει ένα μεγάλο μέρος από τις πρωτοπορίες των αρχών του εικοστού αιώνα, δεν εμφανίζεται στο τελευταίο κίνημα της παράδοσης του μοντερνισμού, δηλαδή στον Αφηρημένο Εξπρεσιονισμό που αποτέλεσε το κύριο όργανο του πολιτιστικού ιμπεριαλισμού των ΗΠΑ στη δεκαετία του '50 και του

οποίου θεομός υποστηρικτής υπήρξε ο Αμερικανός κριτικός Clement Greenberg⁸. Στην τελευταία αυτή περίπτωση, η έμφαση στρέφεται από την επιθυμία επικοινωνίας/κοινωνικής παρέμβασης στην αυτο-αναφορικότητα της (ατομικής) χειρονομίας στο πεδίο της ζωγραφικής, η οποία συλλαμβάνεται ως α-πολιτική και η οποία αποτελεί προνομιακή τελετουργία ενός υποκειμένου που εκλαμβάνει τον εαυτό του ως κέντρο του προσωπικού του σύμπαντος. Οι περιπτώσεις των ζωγράφων Helen Frankenthaler και Lee Krasner⁹ είναι ενδεικτικές της υποδεέστερης θέσης των γυναικών δημιουργών σε ένα κίνημα του οποίου η φιλοσοφία περιστρεφόταν γύρω από τις νόρμες ενός υποτίθεται ουδέτερου υποκειμένου, το οποίο βέβαια αποκαλύπτεται (και στη συγκεκριμένη περίπτωση) να πληρεί τις απαραίτητες προϋποθέσεις: άρρεν, λευκού χρώματος και προερχόμενο από τη μεσαία αστική τάξη¹⁰.

Σε σχέση με όσα προαναφέρθηκαν, εύκολα γίνονται αντιληπτοί οι λόγοι για τους οποίους η ρητορική του μεταμοντερνισμού φαινομενικά ανοίγει νέους ορίζοντες για την άρθρωση ενός *διαφορετικού* λόγου ή ορθότερα διαφορετικών λόγων. «Το μεταμοντέρνο έργο επιχειρεί να ανατρέψει την εφησυχαστική σταθερότητα της κυρίαρχης θέσης», γράφει ο Craig Owens¹¹ αναφερόμενος στη θέση το κυρίαρχου υποκειμένου.

Αυτό που συχνά δε συνειδητοποιείται είναι ότι τίποτα δεν εγγυάται α) την απώλεια διάκρισης μεταξύ κυρίαρχων και περιθωριακών λόγων, β) την παραίτηση από έναν αγώνα επικράτησης του/των ισχυροτέρων και γ) την απάλειψη των παραγόντων εκείνων που στα πλαίσια της «πολιτισμικής λογικής του ύστερου καπιταλισμού» εννοούν ή και διασφαλίζουν αυτή την επικράτηση¹². Το παρόδοξο έγκειται στο ότι η υποτιθέμενη απελευθερωτική πολυφωνία του μεταμοντερνισμού επιτρέπει τη συνέχιση του *μοντέρνου* λόγου: του λόγου που συνδέοντας την καλλιτεχνική δημιουργία με την ανδρική σεξουαλικότητα, τη γυναίκα με το μοντέλο/φύση και τον άντρα με τον καλλιτέχνη/κατακτητή της, απέκλειε στο άμεσο παρελθόν τις γυναίκες από το να δημιουργούν· κυρίως όμως από το να καταγράφονται ως δημιουργοί¹³. Ο κλάδος της ιστορίας της τέχνης, όπως διαμορφώθηκε στην περίοδο του μοντερνισμού, όταν δεν αγνόησε εξ ολοκλήρου τη γυναίκα δημιουργό, αναγνώρισε στο γυναικείο έργο τις παραδοσιακές αξίες της «γυναικείας» έκφρασης —ευσαιθησία, λυρισμός, διακοσμητικότητα κ.λπ.—, στοιχεία βέβαια που χαρακτηρίζαν την υποδειγματική γυναίκα αστή. Τα σημεία διαφοροποίησης γυναικείας και ανδρικής δημιουργίας και το πώς μεθοδεύτηκε αυτή η διαφοροποίηση —σε *θεσμικό* και *θεωρητικό* επίπεδο— από την εποχή του Διαφωτισμού και σε όλη τη διάρκεια του μοντερνισμού αποτελούν ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον πεδίο έρευνας, αλλά ξεφεύγουν από τα πλαίσια της παρούσας εργασίας¹⁴. Ενδεικτικά αναφέρεται η διαφορετική σημασία που απέκτησαν το ανδρικό και το γυναικείο γυμνό, καθώς και ο αποκλεισμός των γυναικών από την παρακολούθηση μαθημάτων σχεδίου του γυμνού ανθρώπου σώματος ακόμη, και όταν αυτές έγιναν δεκτές στις σχολές Καλών Τεχνών¹⁵.

Παρά το ζήλο με τον οποίο οι θεωρητικοί του μεταμοντερνισμού αναφέρονται στην πολλαπλότητα των κατευθύνσεων που τον χαρακτηρίζουν, οι ιεραρχικές δομές που διανύουν την ιστορική διαδρομή από το Διαφωτισμό του 18ου αιώνα σήμερα δε φαίνονται λιγότερο ισχυρές. Το ίδιο ισχύει και για τους διπολισμούς που παγιώνονται μέσα σε αυτές. Κατ' αυτό τον τρόπο, ο Lyotard, στην εισαγωγή του έργου του *La condition postmoderne*, διακηρύσσει ότι «ο συγγραφέας της παρούσας αναφοράς (ο ίδιος ο Lyotard) είναι φιλόσοφος και όχι ειδικός. Ο δεύτερος γνωρίζει αυτό που γνωρίζει και αυτό που δεν γνωρίζει: ο

πρώτος όχι. Ο ένας καταλήγει σε συμπεράσματα, ο άλλος θέτει ερωτήματα»¹⁶. Το γεγονός της συνύπαρξης της συγκεκριμένης θέσης του Lyotard (της αποδοχής της διχοτόμησης γνώσης και ιστορίας) στα 1979 με εκείνη των φεμινιστριών φιλοσόφων και ιστορικών τέχνης που διαπραγματεύτηκαν την κατάργηση των οριοθετημένων χώρων γνώσης είναι ενδεικτικό της διαιώνισης των αξιών και πολώσεων του μοντερνισμού στον *πλουραλιστικό μεταμοντερνισμό*. Αξίζει δε να τονιστεί ότι ο Lyotard εκφράζει αυτή την άποψη στο εισαγωγικό σημείωμα του έργου του, ως μια «οριοθέτηση στα αποδεκτά πλαίσια» των θέσεων που πραγματεύεται στο κυρίως σώμα του έργου του και που ουσιαστικά αντίκεινται σε αυτή του τη δήλωση. Σχετικά με τα παραπάνω, παραθέτω την ακόλουθη παρατήρηση του Jurgen Habermas: «Η διαφοροποίηση της επιστήμης, της ηθικής και της τέχνης έχει φτάσει (στον εικοστό αιώνα) να σημαίνει την αυτονομία των μερών που διαπραγματεύεται ο ειδικός και το διαχωρισμό τους από την ερμηνευτική της καθημερινής επικοινωνίας»¹⁷.

Η έναρξη του διαλόγου και οι φεμινιστικές θέσεις

Ο ρόλος της φεμινιστικής οπτικής (και όχι απλά κριτικής) στους διαλόγους που πραγματώνονται στην ιστορική διαδικασία της μεταμοντερνικότητας εντοπίζεται στην εναρκτήρια φάση της τελευταίας και διέπει τη συνέχειά της. Όπως παρατηρεί ο Neville Wakefield, «ήταν κάτω από την ομπρέλα του φεμινισμού και της φεμινιστικής κριτικής, στα τέλη της δεκαετίας του '60 και στις αρχές της δεκαετίας του '70, εκεί όπου τα ποικίλα νήματα αυτού που επρόκειτο να γίνει γνωστό ως Νέα Αριστερά (New Left) —αλτουσεριανός μαρξισμός, σημειωτική, λακανική ψυχανάλυση— συναντήθηκαν σε μια διαδικασία αλληλο-γονιμοποίησης και θεωρητικής συμπαράθεσης»¹⁸. Η συνεπακόλουθη έμφαση των κριτικών ρευμάτων που έδρασαν στις δύο επόμενες δεκαετίες στην επανεξέταση της αναπαράστασης/παραστατικότητας και την έκφραση μιας οικουμενικής αλήθειας (για να καταλήξουν συχνά στην αδυνατότητά τους), στοιχεία που συνιστούσαν τους άξονες της κοσμοθεωρίας του μοντερνισμού, αποτελεί πλέον κοινό τόπο στη σύγχρονη κριτική θεωρία του πολιτισμού. «Η κρίση στις παραστατικές πρακτικές της Δύσης, ο (ανδρικός) κυρίαρχος λόγος και οι οικουμενικές του διεκδικήσεις, αποτέλεσαν μια τομή που αναγγέλθηκε καταρχήν από εκείνες τις κοινωνικές ομάδες οι οποίες είχαν συστηματικά εξαιρεθεί από την ιστορική σκηνή»¹⁹.

Οστόσο, παρά το ότι από πολλούς οι διεκδικήσεις του γυναικείου κινήματος θεωρήθηκαν ενίοτε ως σημείο αφητηρίας των επαναστατικών διαδικασιών στο χώρο των εικαστικών τεχνών κατά την τελευταία εικοσαετία²⁰, δε θα πρέπει ν' αγνοηθεί η σημασία κάποιων προηγούμενων τάσεων, όπως εκφράστηκαν, π.χ., μέσα από την *Εννοιική Τέχνη* και ομάδες όπως η Art & Language στη Βρετανία. Τα βασικά ερωτήματα που τέθηκαν κυρίως αφορούσαν:

α. Στην ύπαρξη του παραδοσιακού *αντικειμένου τέχνης* (πίνακα ζωγραφικής, γλυπτού) που ενθάρρυνε την εμπορευματοποίηση της τέχνης και επέτρεπε την κατοχή του έργου τέχνης και την ένταξή/απονέκρωσή του στο μουσείο ή ακόμη χειρότερα στην ιδιωτική συλλογή (και που αποτέλεσε την ειρωνική καταδίκη των πρωτοποριών του μοντερνισμού)²¹.

β. Στην ηρωοποίηση του πάντα επώνυμου *καλλιτέχνη* (ο οποίος ανακηρύχθηκε σε πεφωτισμένη ιδιοφυΐα), η υπογραφή του οποίου αντανakλούσε το *καλλιεργημένο γούστο* του

συλλέκτη (όπως θα το αντανάκλυνε και ένα οποιοδήποτε *εξαιρετικής ποιότητας* συλλεκτικό αντικείμενο)²² ή αποτελούσε πολιτιστικό κεφάλαιο της εθνικής ή ευρύτερης κοινότητας της οποίας αντικαθρέφτιζε την πρόοδο και ανωτερότητα, σύμφωνα με την άποψη «η Ευρώπη/Δύση παρήγαγε τον Πικάσο».

γ. Στη δυνατότητα του καλλιτεχνικού έργου να έχει οικουμενική απήχηση παραμένοντας παράλληλα ο λόγος ενός κοινωνικοποιημένου υποκειμένου που δρα σε συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες και του οποίου η ψυχική/κοινωνική ταυτότητα και η εμπειρία διευθετούνται εντός αυτών των συνθηκών (άντρας/γυναίκα, ομοφυλόφυλος/ετεροφυλόφυλος, αστική τάξη/εργατική τάξη κ.λπ.)²³.

Πρέπει να σημειωθεί ότι το φεμινιστικό κίνημα στη Δύση δεν αποτέλεσε την έκφραση μιας ενιαίας πολιτικής θέσης αλλά υπήρξε ένα πεδίο ευρύτερου προβληματισμού απ' όπου δεν έλειψαν οι έντονες αντιπαραθέσεις. Όσον αφορά ιδιαίτερα στην παρέμβαση στο χώρο των εικαστικών (σε πρακτικό και θεωρητικό επίπεδο, επιχειρώντας να ακυρώσει ακόμη και αυτή τη διχοτόμηση μεταξύ θεωρίας και πράξης), οι προαναφερθείσες αντιπαραθέσεις υπήρξαν καθοριστικές. Γρήγορα έγινε αντιληπτό ότι οι διεκδικήσεις των φιλελεύθερων μεσοαστών για μια *τυπική* ισότητα που ουσιαστικά σήμαινε την κοινωνική άνοδο των πολιτών δεύτερης κατηγορίας εντός του πατριαρχικού συστήματος μπορούσε, στην καλύτερη περίπτωση, να θεωρηθεί ως προσαπαιτούμενο για την έναρξη ενός πιο ουσιαστικού προβληματισμού και στη χειρότερη, ως μια εξαγορά του γυναικείου κινήματος, της οποίας οι άγραφοι όροι επέτρεπαν την αναγνώριση σε κάποια από τα μέλη του. Για παράδειγμα, οι γυναίκες καλλιτέχνιδες των έγχρωμων μειονοτήτων στις αγγλοσαξωνικές χώρες είχαν διαφορετικής φύσης προβλήματα από τις λευκές συναδέλφους τους. Το ίδιο συνέβαινε και με τις ελάχιστες καλλιτέχνιδες που προέρχονταν από την εργατική τάξη, για τις οποίες οι οικονομικές δυσχέρειες δεν αποτελούσαν το μοναδικό πρόβλημα. Εκτός αυτού είχαν να αντιμετωπίσουν και να συμμορφωθούν με τους προδιαγεγραμμένους αισθητικούς κώδικες των σχολών Καλών Τεχνών, οι οποίοι απείχαν κατά πολύ από τις προσωπικές τους εμπειρίες²⁴.

Οι διαφορές αυτές, χωρίς να αντιστοιχούν απαραίτητα σε ανάλογες θεωρητικές κατευθύνσεις, είχαν ως σημείο τομής την πεποίθηση ότι «το προσωπικό είναι πολιτικό». Όσο κι αν στη συγκεκριμένη περίπτωση το πολιτικό εκτείνεται πέρα από τα στενά όρια που συνήθως σηματοδοτεί, παραμένει ανοιχτό το ερώτημα σχετικά με το αντίκρουσμα ενός όρου στην εποχή που υποτίθεται ότι χαρακτηρίζουν οι σπασμωδικές ρήξεις της πολιτικής α-συνέχειας. Η καταθλιπτική οπτική που με κινισμό αναγνωρίζει ότι «επιτράπηκε στις γυναίκες να λάβουν μέρος στο παιχνίδι όταν άλλαξαν οι όροι του παιχνιδιού» μοιάζει ανησυχητικά επίκαιρη²⁵.

Μεταμοντέρνες (α)δυνατότητες: υπο/κείμενο/γυναίκα/δημιουργός

Όταν διαγράφεται στον ορίζοντα η δυνατότητα της γυναίκας να διανύσει την απόσταση από το αντικείμενο στο υποκείμενο, το υποκείμενο έχει ήδη διαλυθεί στα θραύσματα των μορφών που μπορούν φευγαλέα να αναγνωριστούν στους ρόλους που αυτό υποδύεται. Στο σημείο αυτό υπήρξε καθοριστικό το άνοιγμα που επιχείρησαν οι φεμινίστριες θε-

ωρητικοί τέχνης προς ανεύρεση νέων μεθοδολογικών εργαλείων —εμφανούς συνάφειας με το μεταδομισμό— που θα διαρρήγνυαν το προστατευτικό τείχος του φορμαλισμού πίσω από το οποίο είχε οχυρωθεί η «αντικειμενική αλήθεια» του έργου τέχνης. Η προσέγγιση του υποκειμένου μέσα από το έργο των Jacques Lacan²⁶ και Louis Althusser²⁷ αποτέλεσε αφετηρία ριζοσπαστικών διαπραγματεύσεων ως προς τη διαδικασία παραγωγής του έργου τέχνης, την πολλαπλότητα των νοημάτων που εμπεριέχονται/ενεργοποιούνται σ' αυτό και την κοινωνική κατασκευή του υποκειμένου/δημιουργού. Η Νέα ή Κριτική Ιστορία της Τέχνης, στην οποία τόσο έντονα επέδρασαν οι φεμινιστικές θεωρητικές αναζητήσεις, προτάσσει νέα ερευνητικά δεδομένα κινούμενη στα ευρύτερα όρια της κοινωνιολογίας, της πολιτικής θεωρίας και, βέβαια, της ψυχανάλυσης²⁸.

Στον τελευταίο αυτό χώρο, η Julia Kristeva έρχεται να προσδώσει μια άλλη διάσταση, απρόβλεπτη αυτή τη φορά, στη γενικώς παραδεκτή και ενίοτε αποδεκτή περιθωριακότητα της γυναίκας στη Συμβολική Τάξη: «η πατριαρχία, όπως και το Συμβολικό, συνδέεται με την *αναγκαία* απομάκρυνση από το δεσμό μητέρας/παιδιού (που κατ' αντιπαράθεση κυριαρχεί εντός του Σημειωτικού, της φάσης που προηγείται του Συμβολικού και κατά την οποία το παιδί δεν έχει αποκτήσει τη δυνατότητα να κάνει χρήση της γλώσσας)». Στη θεωρία της Kristeva, «το κοινωνικό παραμένει πάντα καταπιεστικό» αυτή είναι η βασική κριτική που ασκείται από κάποιους φεμινιστικούς κύκλους, οι οποίοι δεν παραβλέπουν την επιθετική στάση της γνωστής ψυχαναλύτριας/θεωρητικού απέναντι στο φεμινιστικό κίνημα στις αρχές της δεκαετίας του '80²⁹. Η Kristeva στηρίζει την άποψή της σε μια ομολογούμενας ύποπτα αφελή απόρριψη των «πολιτικών ερμηνειών», τις οποίες αντιδιαστέλλει αντί να συμπαραθέτει με την ψυχανάλυση³⁰. Το έργο της, ωστόσο, άσκησε καθοριστική επιρροή τόσο στις καλλιτέχνιδες που από τη δεκαετία του '70 αποτέλεσαν μια δυναμική φεμινιστική παρέμβαση στο χώρο των Καλών Τεχνών (στην Ευρώπη και την Αμερική) όσο και στις ιστορικούς τέχνης/θεωρητικούς που πραγματοποίησαν ριζοσπαστικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις στο έργο τέχνης και γενικότερα στο πεδίο του πολιτισμού³¹.

Η επίδραση που άσκησε η γνωστή ψυχαναλύτρια (μαζί με άλλες θεωρητικούς στη Γαλλία, όπως η Luce Irigaray και η Hélène Cixous) στη διαμόρφωση ανατρεπτικών νέων θέσεων ως προς την καλλιτεχνική δημιουργία οφείλεται κυρίως στην πεποίθησή της ότι στο έργο τέχνης επαναδραστηριοποιούνται στοιχεία του Σημειωτικού (όπου κυριαρχεί η σχέση με τη μητέρα), διακόπτοντας την ενότητα της ροής του λόγου στη φαλλοκεντρική Συμβολική Τάξη (όπου κυριαρχεί ο Λόγος του Πατέρα). Η μια πλευρά του παραδόξου στο σημείο αυτό είναι ότι η Kristeva αναφερόταν κυρίως στη γλώσσα και το λογοτεχνικό έργο (γεγονός που δεν πρέπει να μας εκπλήσσει, αν λάβουμε υπόψη μας ότι, όπως και ο Lacan, θεωρούσε την απόκτηση γλώσσας ως αφετηρία ένταξης του υποκειμένου στη Συμβολική Τάξη) και λιγότερο στο εικαστικό έργο. «Αν υπάρχει ένας λόγος ο οποίος ν' αποτελεί το ουσιαστικό στοιχείο μιας πρακτικής που να εμπεριέχει όλες τις σχέσεις του υποσυνειδήτου, του υποκειμένου και τις κοινωνικές σε μια μορφή επίθεσης, οικειοποίησης, αποδόμησης και αναδόμησης, αυτός (ο λόγος) είναι σίγουρα η λογοτεχνία... το κείμενο»³². Η δεύτερη πλευρά του παράδοξου, όπως εύστοχα παρατηρεί η Ann Rosalind Jones, είναι η αντιδραστική ισοπέδωση του φεμινισμού ως ολοκληρωτικής ιδεολογίας που αρνείται τις πολλαπλές διαστάσεις του υποκειμένου³³. Το παράδοξο όμως της ευρείας απήχησης του έργου της στις φεμι-

νίστριες θεωρητικούς τέχνης αναιρείται αν στραφούμε στη θέση που διατύπωσε για το υποκείμενο σε σχέση με την επαναστατική διαδικασία. Υποστηρίζοντας, λοιπόν, ότι «το υποκείμενο μιας (ουσιαστικά) νέας πολιτικής πρακτικής»³⁴ θα είναι το υποκείμενο ενός νέου ψυχισμού, το υποκείμενο μιας επαναστατικής θέσης στο Λόγο, το υποκείμενο/φορέας ενός νέου Λόγου, ανοίγει το δρόμο μιας δυναμικής παρέμβασης των γυναικών στις εικαστικές τέχνες με στόχο την άρθρωση αυτού του Λόγου. Γίνεται κατανοητό ότι η παρέμβαση σε επίπεδο *θεσμών* (ίση εκπροσώπηση σε εκθέσεις τέχνης, αύξηση του γυναικείου διδακτικού προσωπικού στις σχολές Καλών Τεχνών κ.ά.) δε θα ήταν ποτέ αρκετή τη στιγμή που θα παρέμενε αναλλοίωτος ο φαλλοκεντρικός Λόγος της εικονογραφίας και της ιδεολογίας που εγγράφεται και ενεργοποιείται στο έργο τέχνης. Πρέπει δε να τονιστεί ότι στην προκειμένη περίπτωση το έργο τέχνης δε θεωρείται πεδίο αντανάκλασης αλλά *παραγωγής* ιδεολογίας. Η Luce Irigaray μετατόπισε τα όρια ακόμη περισσότερο προτείνοντας τη συνειδητή άρθρωση ενός (εικαστικού) Λόγου σεξουαλικής διαφορετικότητας που να δομείται γύρω από την εμπειρία της μητρότητας, γέροντας, ωστόσο, επικίνδυνα σε ένα βιολογικό ουσιοκρατισμό³⁵. Στη δεκαετία του '90 η σύνδεση ψυχανάλυσης και εικαστικής πρακτικής εκπροσωπείται με μοναδικό τρόπο στο πρόσωπο της Bracha Lichtenberg-Ettinger, ψυχανάλυτριάς και ζωγράφου μεσογειακής καταγωγής, της οποίας η ριζοσπαστική θεωρία αξίζει ιδιαίτερη παρουσίαση στο μέλλον. Η Ettinger, που πραγματεύεται τη μετατόπιση της δυνατότητας της καλλιτεχνικής δημιουργίας/διακοπής του Λόγου του Πατέρα από τη *χώρα* της Kristeva στην εμπειρία του υποκειμένου στη μήτρα, δηλώνει πως συχνά οι θεωρίες της ξεκινούν από το ατελιέ της³⁶.

Φεμινιστικές παρεμβάσεις στην έννοια «τέχνη»

Μία απλή θεματολογική κατηγοριοποίηση του έργου των φεμινιστριών καλλιτεχνών, ακόμη κι αν ήταν εφικτή στα πλαίσια ενός άρθρου, δε θα απέδιδε ικανοποιητικά το εύρος του εγχειρήματος, καθώς και την αναπόφευκτα προβληματική ένταξή του στους κόλπους ενός συστήματος τέχνης περιχαρακωμένου στα πλαίσια πατριαρχικών δομών³⁷. Οι δομές αυτές αντιστοιχούσαν στα δεδομένα ενός ιστορικού μοντερνισμού των αρχών του αιώνα —με βασική διαφοροποίηση στην εποχή του μεταμοντερνισμού τη διεύρυνση της αγοράς τέχνης σε διεθνές επίπεδο. Η κριτική —και συχνά αυτοκριτική— που ασκήθηκε στόχευε αρχικά στη συνειδητοποίηση των κοινωνικών όρων αποκλεισμού των γυναικών από το χώρο των πλαστικών τεχνών, αλλά σύντομα οδήγησε σε μια πολυφωνική πολιτική τέχνη με έντονες εσωτερικές αντιπαράθεσεις. Το γεγονός ότι συχνά και οι ίδιες οι φεμινίστριες καλλιτέχνιδες υπόκειντο στις πιέσεις του αυτού συστήματος (εκθέσεις/αγορά τέχνης, ανάγκη προβολής μέσα από τον τύπο, περιορισμένες θέσεις εργασίας στο χώρο της εκπαίδευσης κ.λπ.) έκανε την κατάσταση ιδιαίτερα περίπλοκη.

Η έμφαση στη μητρότητα και στους ψυχολογικούς και κοινωνικούς παράγοντες που συνθέτουν την ιδιαιτερότητά της στο πλαίσιο αποδοχής της στις σύγχρονες δυτικές πατριαρχίες αποτέλεσε, πράγματι, σημείο αναφοράς για πολλές δημιουργούς από το 1970 και εξής, οι οποίες μάλιστα συχνά έδρασαν μέσα από διαφορετικά κανάλια έκφρασης. Χαρα-

κτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η Mary Kelly, βασική εκπρόσωπος της αποδομητικής τάσης και εισηγήτρια του εικαστικού έργου ως πεδίου αλληλεπίδρασης του γραπτού λόγου και της στρατηγικά παρεμβαλλόμενης εικόνας/συμβόλου (που όμως ποτέ δεν είναι η ανθρωπινή/γυναικεία μορφή), και η Monica Sjoo, στο έργο της οποίας η γυναίκα/μητέρα αναδεικνύεται σε σχεδόν αφηρημένο σύμβολο, μέσα από την αναβίωση μητριαρχικών μύθων, μιας ουσιοκρατικά γυναικείας εικαστικής γραφής. Οι τάσεις αυτές, που σχηματικά παρουσιάζονται εδώ μέσα από το έργο των δύο αυτών δημιουργών³⁸, αποτελούν παράγωγα μιας συγκεκριμένης ιστορικής στιγμής και ενός συγκεκριμένου πολιτικο-κοινωνικού πλαισίου (δεκαετίες '70 και '80 στη Βρετανία και τις ΗΠΑ) αλλά εκφράζουν δύο εκ διαμέτρου αντίθετες θέσεις στο γυναικείο κίνημα στον εικαστικό χώρο. Δημιουργοί όπως η Mary Kelly, η Susan Hiller, η Barbara Kruger, η Jenny Holzer —για ν' αναφέρουμε ελάχιστα από τα πιο γνωστά ονόματα—, που υποστήριξαν την αδυνατότητα της εικονιστικής παράστασης της γυναίκας εντός της πατριαρχίας εξαιτίας της αναπόφευκτης φετιχοποίησης του γυναικείου σώματος που μετατρέπεται σε θέαμα, έγιναν ουσιαστικά αποδεκτές ως εκπρόσωποι μιας μεταμοντέρνας *avant-garde* έχοντας σήμερα, παραδόξως, κερδίσει ευρεία αναγνώριση στο πλαίσιο των θεσμών που διακονούν το μοντέρνο/φαλλοκεντρικό Λόγο (μουσεία, εκπαίδευση)³⁹.

Η περίπτωση των γυναικών ζωγράφων παραμένει προβληματική. Πέρα από την ιδιομορφία καλλιτεχνών όπως η Monica Sjoo, των οποίων η τέχνη, εμπνευσμένης στοιχεία μιας «γυναικείας» οικολογικής/θρησκευτικής συνείδησης, συνιστούσε την έκφραση μιας συγκεκριμένης κοσμοθεωρίας, οι δημιουργοί που επέλεξαν τη ζωγραφική ως πεδίο ιδεολογικών σημάνσεων παρέμειναν σε μεγάλο βαθμό έξω από τους θεσμοποιημένους χώρους εικαστικής έκφρασης. Η ενασχόληση με την *παραστατική* ζωγραφική, ειδικότερα κατά τη δεκαετία του '70, τοποθέτησε μια σημαντική μερίδα καλλιτεχνών εκτός των ορίων μιας νέας ελίτ, που από τη στιγμή που εντάχθηκε στους χώρους του θεσμοποιημένου εικαστικού λόγου, έπαψε να είναι *μία* από τις διαστάσεις του φεμινιστικού λόγου και καταγράφηκε ως ο *κυρίαρχος* φεμινιστικός εικαστικός λόγος —στο όνομα φυσικά των παραδοσιακών αξιών του μοντερνισμού: πρωτοτυπία, ριζοσπαστική αναμόρφωση του μέσου έκφρασης κ.λπ. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη Βρετανία (και στην Ευρώπη γενικότερα) γυναίκες ζωγράφοι όπως η Paula Rego, η Jacquie Morreau και η Eileen Cooper ήρθαν στο προσκήνιο κατά τη δεκαετία του '80, όταν οι επίσημοι φορείς στράφηκαν και πάλι στην παραστατική ζωγραφική (Νέα Ζωγραφική, Νέος Εξπρεσιονισμός), στην οποία *ανακάλυψαν* μια ακόμη διάσταση της μεταμοντέρνας κουλτούρας: μια *ρετρό* τάση κοινωνικής ευαισθητοποίησης και επικοινωνίας με το κοινό, η οποία γι' αυτούς ακριβώς τους λόγους ήταν δυνατό να ενσωματώσει τη φεμινιστική παρέμβαση στη ζωγραφική (όταν βέβαια περιλαμβάνονταν γυναίκες στις «μεικτές» εκθέσεις και όπου ο αριθμός τους δεν ξεπερνούσε το 1/3 των συνολικών συμμετοχών)⁴⁰. Κατ' αυτόν τον τρόπο αφομοιώθηκε η πολυπλοκότητα της φεμινιστικής εικαστικής έκφρασης ως ένα *ρεύμα* μεταξύ πολλών στη μεταμοντέρνα σκηνή. Επιπλέον, συνδέθηκε σχεδόν αποκλειστικά με το λόγο και τη ρητορική του σώματος ως πεδίο όπου πραγματοποιείται μια σύγκρουση επιβεβλημένων ταυτοτήτων «θηλυκότητας».

Το άνοιγμα της διεθνούς αγοράς τέχνης στις αρχές της ίδιας δεκαετίας, η οποία τροφοδοτήθηκε εκ νέου με το παραδοσιακό έργο τέχνης (τον πίνακα ζωγραφικής) προσέφερε ένα ακόμη σημείο αυστηρής κριτικής από την πλευρά των ομάδων εκείνων που είχαν (με αμφι-

αβητούμενα αποτελέσματα) προσπαθήσει να κατοχυρώσουν το δικαίωμα μιας διαφορετικής επαφής με το έργο (και όχι το αντικείμενο) τέχνης.

Οι πρακτικές της performance art, ειδικότερα, πρότειναν μια διαφορετική διαπραγμάτευση του ρόλου της γυναίκας (ως δημιουργού και ως θεάματος ταυτόχρονα) που, στηριζόμενη στον εφήμερο χαρακτήρα του δρώμενου και στην άμεση επαφή με το κοινό, επιχειρούσε συχνά να ευαισθητοποιήσει το θεατή απέναντι στους τρόπους φετιχοποίησης, εκμετάλλευσης και καταπίεσης του γυναικείου σώματος, που εν προκειμένω λειτουργούσε και ως σύμβολο του πολυδιάστατου γυναικείου υποκειμένου⁴¹. Από τις κυρίαρχες μορφές στο χώρο αυτό, η Gina Pane και η Marina Abramovic έδωσαν μια εκτός ορίων διάσταση στη χρήση του γυναικείου σώματος ως πεδίου καταγραφής κοινωνικών ψυχώσεων. Η Mary Duffy, κινούμενη ανάμεσα στο χώρο της φωτογραφίας και την performance art, δημιούργησε μια ανατρεπτική εικονογραφία γυναικείου κάλλους που αντιπαρατίθεται στη δυτική υστερία του «συμμετρικού, υγιούς σώματος» χρησιμοποιώντας για μοντέλο τον εαυτό της (η καλλιτέχνης δεν έχει χέρια). Η φωτογραφία αναδείχτηκε, πράγματι, ως το πεδίο επαναπροσδιορισμού των αισθητικών αξιών του μοντερνισμού και η δουλειά της Jo Spence⁴² και της Cindy Sherman στον τομέα αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως ένα νέο εικαστικό λεξιλόγιο.

Μετά το θάνατο του υποκειμένου και το πρόβλημα του ανταρχικού Λόγου

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι ο φεμινισμός δεν ήρθε να προτείνει μια ενιαία εικαστική έκφραση αλλά αποτέλεσε μια συνειδητή επιλογή παρέμβασης στο επίπεδο της ιδεολογίας. Η αναγκαία πολυφωνία που παρατηρείται στους κόλπους του γυναικείου κινήματος αντιστοιχεί στην πολλαπλότητα των εμπειριών των υποκειμένων που βιώνουν τον κοινωνικό τους ρόλο ως γυναίκα στα πλαίσια της πατριαρχικής κοινωνίας. Αλλά εκείνο που συχνά δε δηλώνεται είναι η εξής αντίφαση: το γυναικείο κίνημα έχει ως χρονική αφηρησία τον ιστορικό χρόνο του μοντερνισμού ενώ αποκτά δυνατότητα έκφρασης στο μεταμοντερνισμό, όταν ακριβώς η έννοια της δράσης έχει αντικατασταθεί από εκείνη της *έκφρασης*: έχει τη δυνατότητα να εντάξει στο έργο τέχνης την πρόθεση μιας ανατρεπτικής κριτικής της δημιουργού όταν έχει πιστοποιηθεί ο θάνατος του δημιουργού⁴³. Αλλά ο θάνατος αυτός που διακήρυξε ο Barthes και ενστερνίστηκαν με τη σχετική ανακούφιση οι σχολιαστές της κουλτούρας των media, είναι αλληλένδετος και μ' έναν άλλο θάνατο, λιγότερο ίσως συζητημένο αλλά όχι μικρότερης σημασίας: το θάνατο του αναγνώστη/θεατή. Ωστόσο, η διχοτόμηση της κοινωνίας που προτείνει ο Barthes σε συγγραφείς και αναγνώστες βασίζεται, καταρχήν, στη ρητορική του μοντερνισμού, όπου ο δημιουργός δε νοείται πρώτα ως θεατής και υποκείμενος στην τυραννία των αισθητικών κωδίκων της εποχής του, αλλά ως ένα ιδιοσυγκρατικό ον που δρα υπερβατικά⁴⁴. Ο συγγραφέας/καλλιτέχνης/δημιουργός, το σύμβολο της ελεύθερης βούλησης της μοντερνικότητας, το *σημείον* του Υποκειμένου που κατηγοριοποιεί και υπερβαίνει το περιβάλλον του, παίρνει μαζί του στον τάφο και το *σημαινόμενο*: το Υποκείμενο. Έτσι επέρχεται ο κατακερματισμός του υποκειμένου κάτω από το βάρος της φαινομενικότητας στην κοινωνία όπου το θέαμα ακυρώνει την ετερότητα της εμπειρίας⁴⁵.

Το γεγονός αυτού του θανάτου έχει ιδιαίτερη σημασία για τη γυναίκα/φεμινίστρια δημι-

ουργό, για την οποία η συχνά αόριστη επικοινωνία με ένα εξίσου αόριστο κοινό αποκτά τα πολύ συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της καταγραφής της προσωπικής της εμπειρίας —που όμως παραμένει πάντα *πολιτική*— στην οποία γίνεται κοινών ένα κοινό που ενδεχομένως μοιράζεται ανάλογες εμπειρίες. Τόσο στην Αμερική όσο και στην Ευρώπη κατά την προηγούμενη εικοσαετία γινόταν λόγος για *στρατηγικές* παρέμβασης σε μια προσπάθεια συγκρότησης μιας γυναικείας/φεμινιστικής συνείδησης. Όσο κι αν υπήρξε καιρία η τάση διασάλευσης κυριολεκτικά «πατροπαράδοτων» ρόλων, ο θάνατος του υποκειμένου δεν υπήρξε το ζητούμενο των φεμινιστικών παρεμβάσεων στην τέχνη, όσο ετερόκλητες και αν φαίνονται σήμερα οι καταβολές των τελευταίων και ανομοιογενές το έργο που παράγγααν. Υπάρχει, λοιπόν, το πρόβλημα συμβιβασμού των ερωτημάτων του φεμινιστικού κινήματος με τις διαθέσιμες απαντήσεις μιας εποχής όπου η αντικατάσταση μιας λέξης από μια άλλη (φεμινισμός-μεταφεμινισμός) προδιαγράφει τα όρια δράσης ή, ορθότερα, Λόγου· με μια εποχή όπου ο φαλλοκεντρικός του μοντερνισμού (και γενικά κάθε κυρίαρχος Λόγος) δεν καθίσταται ανίσχυρος, απλά πλαισιώνεται με διαφορετικές φωνές που περιορίζουν την αυταρχικότητά του, ακριβώς τώρα που έχει καταστεί δυνατή η άρνηση της οικουμενικότητας των τελευταίων.

Τα επιχειρήματα υπέρ ή κατά της παραστατικότητας στην τέχνη, υπέρ ή κατά της αποδοχής της ζωγραφικής ως πεδίου σημειολογικού επαναπροσδιορισμού της γυναίκας και του περιβάλλοντός της, δεν μπορούν να αποσυνδεθούν από τη συζήτηση για το κοινό στο οποίο απευθύνεται το έργο και που χαρακτηρίζουν το φεμινιστικό διάλογο γύρω από την τέχνη των δύο προηγούμενων δεκαετιών. Οι υπέρμαχες της αποδομητικής τάσης (αντι-παραστατικότητα ή, έστω, απόρριψη της ζωγραφικής ως αναπόδραστα εξαρτημένης από την ασφυστική αφήγηση του πατριαρχικού λόγου) κατηγορήθηκαν ότι συνεχίζουν στην παράδοση των πρωτοποριών του μοντερνισμού τον ελιτίστικο αποκλεισμό του (γυναικείου) κοινού που, αν δεν είχε γνώση της μεταδομιστικής θεωρίας, αδυνατούσε να προσεγγίσει το έργο. Από την άλλη πλευρά, οι γυναίκες ζωγράφοι κατηγορήθηκαν για την απλουστευτική οπτική τους ως προς μια αφελή αυτοέκφραση, της οποίας την κοινωνική οριοθέτηση δεν ήταν σε θέση ή είχαν λόγους να αρνούνται να διακρίνουν.

Το σημαντικό, ωστόσο, είναι ότι τα επιχειρήματα αυτά δεν περιορίστηκαν στα πλαίσια δύο παράλληλων μονολόγων αλλά υπήρξαν μέρος ενός ευρύτερου διαλόγου που συνεχίζεται έως σήμερα. «Οι πρακτικές του φεμινισμού δεν μπορούν απλά να εγκαταλείψουν κανέναν από αυτούς τους χώρους, μια που ό,τι χαρακτηρίζεται ως φεμινιστικό σε αυτές τις πρακτικές είναι αποτέλεσμα της αναγκαιότητας να παραχθεί μια σημειολογική σχέση ως προς το σύμπλεγμά τους», γράφει η Griselda Pollock στη δεκαετία του '90 και ονομάζοντας χαρακτηριστικά μια από τις υποενοήτες του άρθρου της απ' όπου προέρχεται το απόσπασμα «Μεταμοντέρνοι Φεμινιστικοί Μοντερνισμοί»⁴⁶.

Πρέπει να τονιστεί ότι το γεγονός της ορατής πλέον φεμινιστικής παρέμβασης στις τέχνες αποτέλεσε ένα προϊόν πολυμερούς συνεργασίας και διαλόγου. Οι ρήξεις στο τείχος της παραδοσιακής αισθητικής, κριτικής και ιστοριογραφίας υπήρξαν αποτέλεσμα μιας συντονισμένης, πολύπλευρης κινητοποίησης η οποία συχνά οδήγησε, ιδίως στη δεκαετία του '70, σε μια σειρά αυτόνομων σχηματισμών που σκοπό είχαν την παροχή πολλαπλής υποστήριξης σε όσες εργάζονταν για τη ριζική αναμόρφωση στο χώρο της τέχνης: εναλλακτικοί εκθεσιακοί χώροι, αντι-συνέδρια, εργαστήρια πειραματικής έκφρασης (για όσες ασφυ-

κτιούσαν στον ανδροκρατούμενο ακαδημαϊκό χώρο) κ.ά. Εν μέσω όλης αυτής της δραστηριότητας, αποφασιστικό ρόλο έπαιξε η καταγραφή και ανάλυση των νέων τάσεων που αναπτύσσονταν μέσα από σημαντικά έντυπα θεωρίας και κριτικής (*Heresies, Feminist Art News, Feminist Review, Spare Rib, Signs* κ.ά.). Οι έντονες αντιπαραθέσεις που συχνά φιλοξενούσαν αποτελούν για τη σύγχρονη ιστορικό πολύτιμα σημεία αναφοράς. Ωστόσο, οι ιδιαιτερότητες και η προβληματική του ιστορικού κειμένου στην εποχή του μεταμοντερνισμού συνιστούν ένα διαφορετικό πεδίο αλληλεξαρτήσεων. Η Janet Wolff, διακρίνοντας τις νέες τάσεις ιδεαλισμού στο χώρο των ανθρωπιστικών επιστημών, σημειώνει: «Αφενός αναγνωρίζει κανείς τους περίπλοκους τρόπους αλληλεπίδρασης μεταξύ κειμένου, νοήματος και κοινωνικών δομών, μια παραδοχή στην οποία έχουν βασιστεί ορισμένες σημαντικές σύγχρονες εργασίες στην ιστορία της τέχνης και τη μελέτη της λογοτεχνίας. Είναι, ωστόσο, κάτι εντελώς διαφορετικό να επιλέγει κανείς μια ριζοσπαστική αναποφασιστικότητα εξαιτίας της οποίας η ιστορία γίνεται αντιληπτή ως μια πολλαπλότητα κειμένων»⁴⁷.

Σε όλο το φάσμα του φεμινιστικού προβληματισμού για την τέχνη ενοποιητικό στοιχείο παραμένει η ανίχνευση, η καταδίκη και η υπέρβαση των κοινωνικών και ψυχολογικών παραγόντων που οριοθετούν τη γυναικεία παρουσία στο πολιτιστικό γίγνεσθαι (αν θεωρήσουμε ότι το τελευταίο δεν έχει αντικατασταθεί από το πολιτιστικό φαίνεσθαι). Είναι σαφές, όπως υποστηρίζει η Griselda Pollock, ότι «η ιστορία, και όχι ο ίδιος ο φεμινισμός, άλλαξε τους όρους και τις συνθήκες της πολιτιστικής πράξης»⁴⁸. Στις νέες αυτές συνθήκες, η προβληματική του (μετα)φεμινισμού, εγγραφόμενη ως πολιτική της διαφορετικότητας, οφείλει να ξεπεράσει το σκόπελο των διαθέσιμων απαντήσεων για να μην καταρρεύσει ως το ύστατο μνημείο του οικοδομήματος του μοντερνισμού κάτω από την αβάσταχτη βαρύτητα της φαινομενολογίας του πραγματικού. Η διάσπαση του προβλήματος σε περισσότερα προβλήματα δεν ακυρώνει το πρόβλημα. το πολλαπλασιάζει.

Σημειώσεις

1. Ενδεικτικά αναφέρονται L. Nochlin, «Starting from Scratch», *Women's Art Magazine* 61, Νοέμβριος/Δεκέμβριος 1994, σσ. 6-11 — D.H. Russell, «Review Essay: Art History», *Signs* 5, 3, Άνοιξη 1980, σσ. 473-78 και η σημαντική κριτική αποτίμηση της φεμινιστικής θεωρητικής παρέμβασης στο χώρο της τέχνης από τις T. Gouma-Peterson & P. Mathews, «The Feminist Critique of Art History», *The Art Bulletin* LXIX, 3, Σεπτέμβριος 1987, σσ. 326-356 και τον αντίλογο της G. Pollock, «The Politics of Theory: Generations and Geographies in Feminist Theory and the Histories of Art», *Genders* 17, Φθινόπωρο 1993.

2. Βλ. σχετικά τη *Δίνη* 5, Ιούνιος 1990 (τεύχος αφιέρωμα στις γυναίκες δημιουργούς): ειδικότερα X. Ιγγλέση και Ε. Αβδελά, «Φεμινιστικές Προσεγγίσεις στην Ιστορία της Τέχνης» στο ίδιο τεύχος. Επίσης ε. Γεωργιάδου-Κούντουρα κ.ά. (εκδ.), *Κενά στην Ιστορία της Τέχνης: γυναίκες Καλλιτέχνιδες*, Αθήνα 1993· Α. Δημητρακάκη, «Elements of A Secret History: Women, Art and Gender in Modern Greece», ανακοίνωση στο 2ο συνέδριο *Feminist Arts and Histories Network*, University of Leeds, 27-30 Ιουλίου 1995. Βλ. επίσης τη διδακτορική διατριβή της X. Σχολινάκη-Χελιώτη, *Ελληνίδες Ζωγράφοι 1800-1922*, Αθήνα 1990, στον πρόλογο της οποίας όμως δηλώνεται ότι «οι φεμινιστικές θέσεις λαμβάνονται υπόψη στην εργασία αυτή στο μέτρο που βοηθούν στην τεχνολογική αντιμετώπιση του θέματος» (σ. 2).

3. Βλ. Α.Γ. Ξύδης, «Ελληνική Τέχνη 1945-70: Μια κριτική ανασκόπηση», *Θέματα Χώρου και Τεχνών* 3, 1972, σσ. 144-161 και Ε. Βακαλό, *Η Φυσιογνωμία της Μεταπολεμικής Τέχνης στην Ελλάδα*, τ. Α', Β', Γ', Δ', Αθήνα 1981-1985. Ήδη στα 1968 ο Leo Steinberg κάνει χρήση του όρου «μεταμοντέρνο» για να περιγράψει τις ιδιότητες

που χαρακτηρίζουν, κατά τη γνώμη του, το έργο του Robert Rauschenberg και που κινείται στο μεταίχμιο μεταξύ ζωγραφικής αναπαράστασης (παραγωγής) και τεχνικής ανατύπωσης (αναπαραγωγής). L. Steinberg, «Other Criteria», *Other Criteria*, Νέα Υόρκη 1972.

4. Για την τέχνη στην εποχή της δικτατορίας βλ. τον κατάλογο της έκθεσης *Art et Dictature/Kunst en Dictatur* για τα Ευρωπαϊκά '82 στις Βρυξέλλες (ευχαριστώ θερμά την Δρ. Πέπη Ρηγοπούλου που μου τον παραχώρησε), καθώς και το έργο της Π. Κουνενάκη, *Νέοι Έλληνες Ρεαλιστές 1971-1973*, Αθήνα 1988.

5. Βλ. σχετικά στην ελληνική βιβλιογραφία Α. Καρέτση, «Μεταμοντερνισμός και Μεταπρωτοπορία ως Αντιμοντερνιστικότητα: Ένα Παιχνίδι Προθέσεων», *Ο Πολίτης 92-93*, Ιούνιος-Ιούλιος 1988, σσ. 102-104.

6. Φαινόμενο που παρατηρήθηκε στα μεγάλα αστικά κέντρα του δυτικού κόσμου. Βλ., για παράδειγμα, τις προσπάθειες της ομάδας Women's Work στο Brixton του Λονδίνου σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '80.

7. P. Bourdieu, *The Love of Art: European Museums and their Public*, Λονδίνο 1991.

8. Για το θέμα αυτό διαφοριστική υπήρξε η ομιλία της N. Jachec, «The recuperation of international modernism and its implications for historical painting at the end of the cold war», στο Ετήσιο Συνέδριο της Ένωσης των Ιστορικών Τέχνης της Βρετανίας στο Λονδίνο, στις 7, 8, 9 Απριλίου 1995. Βλ. επίσης E. Cockroft, «Abstract Expressionism: Weapon of the Cold War», στο F. Frascina & J. Harris (εκδ.), *Art in Modern Culture: An Anthology of Critical Texts*, Λονδίνο 1992 και S. Guilbaut, «The New Adventures of the Avant-Garde in America: Gerenberg, Pollock, or from Trotskyism to the New Liberalism of the "Vital Center"», *October 15*, Χειμώνας 1980, σσ. 61-78.

9. Βλ. E. Landau, «Tough Choices: Becoming a Woman Artist, 1900-1970», στον κατάλογο της έκθεσης *Making Their Mark: Women Artists Move into the Mainstream, 1970-85*, ΗΠΑ 1989.

10. Βλ. L. Vogel, «Fine Arts and Feminism: The Awakening Consciousness», *Feminist Studies 2.1* (1974), σσ. 3-37. Αναδημοσιεύεται στο A. Raven et al (εκδ.), *Feminist Art Criticism: An Anthology*, ΗΠΑ 1988.

11. C. Owens, «The Discourse of Others: Feminists and Postmodernism», στο H. Foster (εκδ.), *The Anti-Aesthetic: Essays on Postmodern Culture*, Ουάσιγκτον 1983.

12. F. Jameson, *Postmodernism or The Cultural Logic of Late Capitalism*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 1991.

13. R. Parker & G. Pollock, *The Old Mistresses: Women, Art and Ideology*, Λονδίνο 1981. Επίσης, ιδιαίτερα κατατοπιστική είναι η ενότητα «Feminism and Modernism», στο έργο των R. Parker & G. Pollock (εκδ.), *Framing Feminism: Art and the Women's Movement 1970-85*, Λονδίνο 1987. Πρέπει, ωστόσο, να τονιστεί ότι ανάμεσα στα ιστορικά κινήματα του μοντερνισμού η φεμινιστική πρωτοπορία αποτελεί εξαιρέση ως προς το θέμα των γυναικών δημιουργών.

14. Η σχετική βιβλιογραφία είναι ανεξάντλητη. Ενδεικτικά αναφέρεται η εξαιρετικά ενδιαφέρουσα μελέτη της C. Battensby, *Gender and Genius: Towards a Feminist Aesthetics*, Λονδίνο 1989.

15. Βλ. ειδικότερα την ενότητα «A Discourse on the Naked and the Nude», στο έργο της L. Nead, *The Female Nude*, Λονδίνο 1992. Επίσης, για την Ελλάδα βλ. Χ. Σχολινάκη-Χελιώτη, *ό.π.* — E. Γεωργιάδου-Κούντουρα, «Πρωτοπόρες Ελληνίδες Ζωγράφες», *Εντευκτήριο 2*, Φεβρουάριος 1988, σσ. 71-76 και Α. Δημητρακάκη, *ό.π.*

16. J.F. Lyotard, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, Μάντσεστερ 1984 (Γαλλία 1979).

17. J. Habermas, «Modernity - An Incomplete Project», *New German Critique 22* (Χειμώνας 1981). Βλ. επίσης H. Foster, *ό.π.*

18. N. Wakefield, *Postmodernism: The Twilight of the Real*, Λονδίνο 1990, σ. 21.

19. *Ο.π.*, σ. 21.

20. Βλ. ενδεικτικά R. Lee, «Resisting Amnesia: Feminism, Painting and Postmodernism», *Feminist Review 26*, Ιούλιος 1987.

21. Ερώτημα που είχε ήδη θέσει ο Marcel Duchamp.

22. Για μια ουσιαστική κριτική ανάλυση του γούστου στη μεταβιομηχανική κοινωνία βλ. το ριζοσπαστικό έργο του P. Bourdieu, *La distinction, Critique sociale du jugement*, Παρίσι 1979.

23. Ασφαλώς η μαρξιστική και μετα-μαρξιστική κριτική της καλλιτεχνικής παραγωγής άσκησε έντονη επίδραση στο φεμινιστικό κίνημα (και όχι μόνο) στην τέχνη. Ιδιαίτερα στη Βρετανία, το φεμινιστικό κίνημα συνδέθηκε έντονα με τις θέσεις του σοσιαλισμού (με βασική κριτική από τις φεμινίστριες θεωρητικούς την υποτίμηση από τους σοσιαλιστές των σχέσεων αναπαραγωγής που εξετάζονταν μόνο εντός του πλαισίου των σχέσεων παραγωγής). Από την εκτενέστατη βιβλιογραφία αναφέρονται τα ακόλουθα ως άμεσα συνδεδεμένα με το θέμα της παρούσας εργασίας: G. Pollock, «Vision, Voice and Power: Feminist Art Histories and Marxism» (1982), στο έργο της ίδιας *Vision & Difference*, Λονδίνο 1988. Επίσης, C. Kaplan, «Pandora's Box: Subjectivity, Class and Sexuality in Socialist-Feminist Criticism», στην ανθολογία της T. Lowell (εκδ.), *British Feminist Thought: A Reader*, Οξφόρδη 1990.

24. Βλ. ενδεικτικά S. Goldman, «Portraying Ourselves: Contemporary Chicana Artists», και L.S. Sims, «Aspects of Performance in the Work of Black American Women Artists», στο A. Raven et al, *ό.π.* Επίσης, G. Tawadros, «The

Sphinx Contemplating Napoleon: Black Women Artists in Britain», στο K. Deepwell (εκδ.), *New Feminist Art Criticism*, Λονδίνο 1995.

25. Βλ. ειδικά το κεφάλαιο «Post-modernism and the Female Author», στο C. Battersby, *ό.π.*

26. J. Lacan, *Ecrits: a Selection*, Λονδίνο 1977 (Γαλλία 1966) και του ίδιου, *The Four Fundamental Concepts of Psycho-Analysis*, Λονδίνο 1979 (Γαλλία 1973).

27. Βλ. ειδικά Louis Althusser, *Lenin and Philosophy and Other Essays*, Λονδίνο 1971 και *Essays on Ideology*, Λονδίνο 1984.

28. Για μια συνοπτική αλλά κατατοπιστική εισαγωγή στις κατευθύνσεις της Νέας (Κριτικής) Ιστορίας της Τέχνης βλ. R. Alan (εκδ.), *New Art History*, Λονδίνο 1986.

29. A.R. Jone, «Julia Kristeva on Femininity: The Limits of A Semiotic Politics», *Feminist Review* 18, Νοέμβριος 1984, σ. 58.

30. J. Kristeva, «Psychoanalysis and the Polis», *Critical Inquiry* 9, 2, Σεπτέμβριος 1982, σ. 78.

31. πρέπει δε να αναφερθεί ότι η φεμινιστική παρέμβαση σε πρακτικό και θεωρητικό επίπεδο επιχείρησε την κατάργηση διαχωρισμών μεταξύ Καλών και Διακοσμητικών/Εφαρμοσμένων Τεχνών, για παράδειγμα, καθώς οι εκπρόσωποι της ορθά διέκριναν την υποβάθμιση ενός μεγάλου μέρους της γυναικείας δημιουργίας κατά το παρελθόν με τη δικαιολογία ότι εξέλιπτε των παραδοσιακά θεωρούμενων Καλών Τεχνών.

32. J. Kristeva, *La révolution du langage poétique*, Παρίσι 1974, σ. 14.

33. A.R. Jones, *ό.π.*, σ. 61.

34. J. Kristeva, «Sujet dans le langage et pratique politique», *Tel Quel* 55, Άνοιξη 1974, σ. 27.

35. Ασφαλώς το έργο της Luce Irigaray δεν εξαντλείται με αυτή την παρατήρηση. Εξαιρετικά σημαντική παραμένει η θεώρησή της του έργου του Freud στο L. Irigaray, *Speculum of the Other Woman*, Λονδίνο 1985 (Γαλλία 1977). Βλ. επίσης της ίδιας *This Sex which Is not One*, Λονδίνο 1985 (Γαλλία 1977) και *Toward a Culture of Difference*, Νέα Υόρκη, Λονδίνο 1993 (Γαλλία 1990).

36. Βλ. ενδεικτικά Lichtenberg-Ettinger, «The almost-missed encounters as eroticized aeries of the Psyche: A matrixial rotation of the relations between unconscious (poetic) processes and aesthetic objects», *Third Text* 28/29, Φθινόπωρο/Χειμώνας 1994, σσ. 47-60.

37. Ειδικά για την εκπαίδευση βλ. P. Dalton, «Modernism, art, education and sexual difference», στο K. Deepwell (εκδ.) *ό.π.*, σσ. 44-50.

38. Για την αναβίωση μητριαρχικών μύθων στο έργο φεμινιστριών καλλιτεχνών βλ. G.F. Orenstein, «The Reemergence of the Great Goddess in Art by Contemporary Women», *Heresies*, Άνοιξη 1978. Αναδημοσιεύεται στο A. Raven et al, *ό.π.*, σσ. 71-86.

39. Για μια συζήτηση γύρω από την προβληματική σχέση του φεμινισμού και της έννοιας της avant-garde βλ. A. Partington, «Feminist Art and Avant-gardism», στο H. Robinson (εκδ.), *Visibly Female Feminism and Art Today: An Anthology*, Λονδίνο 1987, σσ. 228-249.

40. Πολύτιμα στοιχεία και στατιστικές για τη συμμετοχή των γυναικών σε μεικτές εκθέσεις υπάρχουν στη Women Artists Slide Library στο Λονδίνο και στα αρχεία του Museum of Women's Art που πρόκειται να λειτουργήσει στην ίδια πόλη.

41. Βλ. σχετικά τον κατάλογο της έκθεσης *About Time* σε διάφορες πόλεις της Βρετανίας, 1980-1981. Για τη διαφοροποίηση της ανδρικής performance art βλ. A. Jones, «Displaying the phallus: male artists perform their masculinities», *Art History* 17, 4, Δεκέμβριος 1994, σσ. 546-584.

42. Για μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα συζήτηση γύρω από τη δουλειά των Mary Duffy και Jo Spence, βλ. το κεφάλαιο «Redrawing the Lines», στο L. Nead, *ό.π.*, σσ. 34-70.

43. R. Barthes, «The Death of the Author» (1968), στο S. Heath (εκδ.), *Image, Music, Text*, Νέα Υόρκη 1977.

44. Βλ. σχετικά C. Battersby, *Gender and Genius: Towards a Feminist Aesthetics*, Λονδίνο 1989.

45. Βλ. G. Debord, *The Society of the Spectacle*, ΗΠΑ 1983, και J. Baudrillard, *The Ecstasy of Communication*, Νέα Υόρκη 1988 (Γαλλία 1987). Βλ. επίσης την ημεμεριστατωμένη συζήτηση του H. Foster, *Art, Spectacle, Cultural Politics*, ΗΠΑ 1985.

46. G. Pollock, «Painting, Feminism, History», στο M. Barrett & A. Phillips (εκδ.), *Destabilizing Theory: Contemporary Feminist Debates*, Κέμπριτζ 1992, σ. 153.

47. J. Wolff, *The Social production of Art*, Λονδίνο 1993, σ. 149. Βλ. επίσης G. Pollock, «Women, Art and Ideology: Questions for Feminist Art Historians», στο H. Robinson, *ό.π.*, σσ. 203-226.

48. M. Barrett & A. Phillips, *ό.π.*, σ. 151.

Στοιχεία για την εμφάνιση μιας αστικής διανοήσης στην Ελλάδα

Σ' αυτό μας το άρθρο θα εξετάσουμε τους λόγους για την καθυστερημένη εμφάνιση μιας αστικής διανοήσης στην Ελλάδα και θα αναλύσουμε τη σχέση των διανοουμένων με την αστική τάξη. Στη συνέχεια θα δούμε μέσα από ποιες κοινωνικές διεργασίες ένα μέρος των διανοουμένων αποστασιοποιήθηκε από την αστική τάξη.

Ορισμός των διανοουμένων

Αν θελήσει κανείς να προσδιορίσει κοινωνικά τους διανοούμενους με βάση την ταξική τους θέση στο κοινωνικό στερέωμα, αντιμετωπίζει μεθοδολογικές δυσκολίες που έχουν να κάνουν με το γεγονός ότι οι διανοούμενοι διατηρούν ως κοινωνικό στρώμα μια έμμεση σχέση με τον κόσμο της παραγωγής.

Έτσι, ο K. Mannheim¹ βλέπει στους διανοούμενους ένα σχετικά αταξικό κοινωνικό στρώμα διαπνεόμενο από ένα ουτοπικό πνεύμα εκείθεν της σφαιρας παραγωγής, όπου στη διαδικασία απόσπασης και ιδιοποίησης της υπεραξίας εμπλέκονται οι βασικές κοινωνικές τάξεις. Μια τέτοια ταξινόμηση των διανοουμένων, πέραν του ότι αλλοιώνει την κατανόηση για το ιστορικό γίγνεσθαι, αφού το ταξικό ερμηνευτικό σχήμα υποκαθίσταται από ένα γνωστικό μοντέλο στα πλαίσια του οποίου ο ανταγωνιστικός χαρακτήρας των κοινωνικών αντιθέσεων και συγκρούσεων αμβλύνεται με συνέπεια να εξαλειφθεί, καθ' όσον οι δυνατότητες των ιστορικών υποκειμένων να συλλάβουν τους όρους ύπαρξής τους περιορίζονται προς όφελος μιας επίκαιρης ομάδας-φορέα της αποϊδεολογικοποιημένης ουτοπικής συνείδησης² και οι κοινωνικές δυνάμεις αναδιατάσσονται γύρω όμως από έναν ταξικά ομόκεντρο πυρήνα που κάτω από τη συνθετική παρέμβαση της αιωρούμενης διανοήσης έχει ομοιογενοποιηθεί, η έννοια της «Freischwebende Intelligenz» έρχεται να αμφισβητήσει και έναν ιστορικά εμπεδωμένο καταμερισμό εργασίας που υφίσταται ακόμη και στο εσωτερικό της κυρίαρχης τάξης και σύμφωνα με τον οποίο ένα τμήμα αυτής της τάξης έχει επωμιστεί το βάρος να υποστασιοποιήσει μέσα από τους μηχανισμούς αναπαράστασης την αυταπάτη που έχει η κυρίαρχη τάξη για τον εαυτό της³ και να την επιβάλλει στους κυριαρχούμενους καθιστώντας την έτσι (ψευδή) συνείδηση όλης της κοινωνίας.

Ο Θανάσης Αλεξίου είναι διδάκτωρ του Πανεπιστημίου του Münster και διδάσκει στο Πανεπιστήμιο Κρήτης

Βέβαια, αν επιχειρήσει κανείς να ορίσει τους διανοούμενους σύμφωνα με την κοινωνική τους λειτουργία και σύμφωνα με τη συμβολή τους στη διατήρηση και αναπαραγωγή της συγκεκριμένης κοινωνικής πραγματικότητας ή στη διατύπωση και εμπέδωση μιας άλλης κοσμοθεωρίας, και το ρόλο που αυτοί σε τούτο το πλέγμα σχέσεων καλούνται να διαδραματίσουν, προκύπτει: α) ότι χωρίς αυτούς είναι αδύνατη η καθολική άρθρωση των συμφερόντων μιας τάξης, καθώς επίσης και η αποδοχή της κυριαρχίας της από τις κυριαρχούμενες τάξεις και β) ότι χωρίς αυτούς καμιά βασική τάξη, όπως για παράδειγμα η αστική ή η εργατική τάξη, δεν είναι σε θέση να προβάλλει τις ηγεμονικές της αξιώσεις μέσα στον κοινωνικό χώρο. Κατ' αυτόν τον τρόπο οι διανοούμενοι μεταβάλλονται σε οργανικούς συμμάχους και σε οργανικούς διανοούμενους μιας τάξης που είναι επιφορτισμένοι με την οργάνωση της πολιτικής, της πολιτιστικής και της ηθικής ηγεμονίας της τάξης τους εγκαταλείποντας την (υπέρο) ταξική ουδετερότητά τους, κατάλοιπο της ουμανιστικής παράδοσης αλλά και μιας εποχής στη διάκριση της οποίας οι διανοούμενοι, και ιδιαίτερα οι Γάλλοι διανοούμενοι⁴, διαφοροποιήθηκαν αποφασιστικά απέναντι στις εξουσιαστικές πρακτικές της αστικής τάξης.

Πώς σχηματίζονται οι διανοούμενοι;

Οι διανοούμενοι σχηματίζονται, και δε θα μπορούσε να είναι διαφορετικά, ακολουθώντας την ιστορική συγκρότηση της τάξης τους, προλειαινώντας προγραμματικά το έδαφος για την αναβάθμιση και το συντονισμό της ηγεμονικής λειτουργίας της κυρίαρχης τάξης και στο επίπεδο της κρατικής οντότητας. Η εμφάνιση μιας κατηγορίας διανοουμένων είναι βέβαια συμφυής με την απερχόμενη κοινωνική τάξη πραγμάτων, της οποίας τα κοινωνικά αδιέξοδα και ιδεολογικά κενά συλλαμβάνονται μοναδικά από τους διανοούμενους και, αφού μεταπλασθούν δημιουργικά, εκλαϊκεύονται, για να αποτελέσουν την εναλλακτική πρόταση για την κοινωνία της ανερχόμενης κοινωνικής τάξης.

Δικούς τους διανοούμενους μπορούν να επεξεργαστούν και να σχηματίσουν εν δυνάμει επαναστατικοί φορείς, που στην ιστορική πορεία είναι σε θέση να εντοπίσουν το ταξικό τους ασυνείδητο και να ταυτιστούν σε μια συγκεκριμένη στιγμή με ολόκληρη την κοινωνία, επιβάλλοντας μέσα από παρατεταμένους αγώνες τη δική τους εικόνα για τον κοινωνικό κόσμο, τον οποίο λίγο πριν και με τη βοήθεια των διανοουμένων έχουν εκ νέου κατασκευάσει. Δικούς τους διανοούμενους δεν μπορούν να σχηματίσουν, αντίθετα, τάξεις που είναι ιδεολογικά εγκλωβισμένες στις συνθήκες της ίδιας της ύπαρξής τους και αποστερούνται, συν τοις άλλοις, των μέσων ιδιοποίησης της δικής τους ιστορικής δράσης, όπως για παράδειγμα συμβαίνει με την αγροτική τάξη⁵.

Έτσι, λοιπόν, μια θεμελιώδης κοινωνική τάξη που γεννιέται και διαμορφώνεται στο πρωταρχικό πεδίο της οικονομικής παραγωγής δημιουργεί οργανικά με τη γέννησή της «ένα ή περισσότερα στρώματα διανοουμένων, που της προσδίδουν ομοιογένεια και συνείδηση της αποστολής της όχι μόνο στο οικονομικό πεδίο αλλά και στο κοινωνικό και στο πολιτικό»⁶. Αυτοί οι διανοούμενοι έχουν τότε μια διττή αποστολή που αποβλέπει στην ενοποίηση στο εσωτερικό της τάξης, από τη μια, και στην κατοχύρωση ή αποκατάσταση της ηγεμονίας της τάξης τους, ούτως ώστε να εξασφαλιζεται ή να ανατρέπεται, εφόσον πρόκειται για την

αναδυόμενη, το κοινωνικό consensus που διακρίνει τις σχέσεις της κυρίαρχης τάξης με τις εξαρτημένες τάξεις, από την άλλη⁷. Παράλληλα, με την προσπάθεια διαμόρφωσης δικών της διανοουμένων, η ηγεμονεύουσα τάξη φροντίζει να αφομοιώσει τους «παραδοσιακούς διανοούμενους», δηλαδή τους διανοούμενους που προϋπήρχαν της εμφάνισής της.

Στο κείμενο που ακολουθεί θα αναπτύξουμε την άποψή μας πάνω στους διανοούμενους με βάση το λειτουργιστικό ορισμό που εκθέσαμε πιο πάνω, κάνοντας βέβαια τους αναγκαίους περιορισμούς και τις απαραίτητες διευκρινίσεις, για να έχουμε την εννοιολογική αντιστοιχία με τις κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες στις οποίες υπήρξαν και κινήθηκαν οι Έλληνες διανοούμενοι.

Και πρώτα απ' όλα, όταν μιλάμε για διανοούμενους δεν εννοούμε τα μεσαία κοινωνικά στρώματα, δηλαδή τους τεχνικούς παραγωγής που φέρνει μαζί της η καπιταλιστική ανάπτυξη. Όταν μιλάμε για διανοούμενους εννοούμε κύρια εκείνη την επαγγελματική κατηγορία της οποίας η λειτουργία εντοπίζεται στο ιδεολογικό και πολιτικό εποικοδόμημα. Ακριβώς εκεί που επικυρώνεται άτυπα ή θεσμικά η συνδυαστική σχέση ανάμεσα στην οικονομική βάση και στις κοινωνικές υπερδομές, εκεί όπου οι εξαρτημένες τάξεις, όντας εξαρτημένες και στην αντίληψη που έχουν για τον εαυτό τους, συγκατατίθενται, θεμιτοποιώντας την κυριαρχία της ιθύνουσας τάξης.

Σ' αυτό το επίπεδο διαπλοκής των ταξικών σχέσεων και όχι στη σφαίρα διαμόρφωσής τους θα μπορούσε και η ελληνική εργατική τάξη να διαμορφώσει τους δικούς της διανοούμενους. Αυτό προϋπέθετε, ασφαλώς, την ύπαρξη του δικού της πολιτικού φορέα, δηλαδή του κόμματος, γιατί η καπιταλιστική διάθρωση των σχέσεων παραγωγής επιτρέπει μόνο την εμφάνιση ειδικευμένων εργατών, οι οποίοι εμφορούμενοι από το ανταγωνιστικό πνεύμα που διέπει το καθεστώς της μισθωτής εργασίας δρουν και σκέφτονται συνδικαλιστικά, δηλαδή «σαν δημιουργήματα του καπιταλιστικού καθεστώτος της ατομικής ιδιοκτησίας, σαν πωλητές του εμπορεύματος “εργασία” και όχι σαν ελεύθεροι παραγωγοί»⁸. Εκτός τούτου, το κόμμα, ως το θεσμικό ισοδύναμο των συλλογικών αγώνων της εργατικής τάξης σε συνθήκες ταξικού ανταγωνισμού και ταξικής συνύπαρξης, θα αποτελούσε τη βάση για την άρση των ασυνεχειών που χαρακτηρίζουν την κοινωνική ύπαρξή της και θα γινόταν ο χώρος όπου θα αίρονταν η αντινομία ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη, παράμετροι που έπρεπε πρώτα να ομοκεντροποιηθούν, καθότι εξέφραζαν δύο διαφορετικά βιωμένες πραγματικότητες, να επεξεργαστούν εκ νέου και να ανασυντεθούν σ' ένα άλλο επίπεδο για να αποτελέσουν έτσι τον στρατηγική άξονα μιας πολιτικής πρακτικής με στόχο την ιδεολογική και κοινωνική χειραφέτηση της εργατικής τάξης.

Λόγοι για την καθυστερημένη εμφάνιση μας ριζοσπαστικής αστικής διάνοησης στην Ελλάδα

Ας επανέλθουμε, όμως, στους διανοούμενους και στη σχέση τους με την αστική τάξη για να δούμε μέσα από ποιες διεργασίες αυτοί πρωτοστάτησαν στην κατασκευή της «φαντασιακής κοινότητας» του Έθνους, για να μετατραπούν στη συνέχεια σε οργανικούς διανοούμενους του ατομισμού.

Ο σχηματισμός ενός στρώματος εντεταλμένων με οργανωτικές και συνδυαστικές λειτουργίες διανοουμένων συμβαδίζει με την ύπαρξη και ανάπτυξη μιας θεσμικής ενδοχώρας εντεύθεν των καταναγκαστικών μηχανισμών του κράτους, όπου η ιθύνουσα τάξη ασκεί με τη συνδρομή των διανοουμένων την κυριαρχία της αποσπώντας την αυθόρμητη συναίνεση των εξουσιαζομένων. Η αποτελεσματικότητα αυτής της μορφής εξάσκησης της εξουσίας εξαρτάται αποκλειστικά σχεδόν από τους διανοούμενους, οι οποίοι δρώντας στα διάφορα υποσυστήματα (εκπαίδευση, κοινή γνώμη κ.λπ.) ενοποιούν την ηγεμονία της κυρίαρχης τάξης, αφενός, και αλλοιώνουν τον ταξικό χαρακτήρα της εξουσίας καθιστώντας την νόμιμη ή νομιμοφανή, αφετέρου, καθόσον έχουν επιτύχει με τη λειτουργική τους παρέμβαση να παραγνωριστούν ή να αποσιωπηθούν οι (ταξικές) συνθήκες γένεσης και υπόστασής της.

Σε μια χώρα όπως η Ελλάδα, η οποία δε γνώρισε μια κλασική αστική επανάσταση και της οποίας η αστική τάξη στάθηκε ανήμπορη να ολοκληρώσει σε εθνική βάση την καπιταλιστική ανάπτυξη και να προωθήσει τον αστικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας, ο ρόλος των διανοουμένων της εξαντλούνταν στη στοιχειώδη εξασφάλιση της κυριαρχίας της αστικής τάξης στο πλαίσιο της κρατικής οργάνωσης. Για λόγους που έχουν να κάνουν με τον κοινωνικό χαρακτήρα της, η ελληνική αστική τάξη αρνήθηκε να μπει επικεφαλής των εθνολαϊκών δυνάμεων και να προχωρήσει σε γενναίες αστικοδημοκρατικές μεταρρυθμίσεις αντιμετωπίζοντας εξαρχής με καχυποψία την είσοδο των λαϊκών μαζών στην πολιτική. Αντί να επιλέξει μια στρατηγική συμμαχιών που θα έφερνε το χωριό κοντά στην πόλη και να σχηματίσει μαζί με την αγροτική τάξη και τα μικροαστικά στρώματα το ιστορικό μπλοκ, για να καταχωρηθεί έτσι ο ηγεμονικός της ρόλος ως οργανώτριας της συναίνεσης των λαϊκών τάξεων στη συνείδηση του λαού, η ελληνική αστική τάξη προτίμησε να γίνει προγεφύρωμα για την πολιτική και οικονομική διείσδυση του ξένου παράγοντα και να ταυτιστεί σχεδόν απόλυτα με το κράτος, το οποίο επανειλημμένα χρησιμοποίησε, ιδιαίτερα στη μεσοπολεμική περίοδο, ενάντια στο λαό.

Γίνεται εμφανές, λοιπόν, ότι κάτω απ' αυτές τις συνθήκες προτεραιότητα αποκτούν οι καταναγκασμοί και όχι οι συναινετικοί μηχανισμοί του κράτους. Επομένως, περιορίζεται και η σημασία των διανοουμένων ως λειτουργών του εποικοδομήματος, λειτουργία που ελαχιστοποιούσε ακόμη περισσότερο η ύπαρξη μιας υπολειπόμενης κοινής γνώμης. Παράλληλα, αυξάνει η εξάρτησή τους από το κράτος, καθότι η επαγγελματική τους κατάσταση εξαρτάται αποκλειστικά σχεδόν από μια απασχόληση στο Δημόσιο. Γύρω από το κράτος και τις υπηρεσίες του αναπτύχθηκε ένα στρώμα κρατικοδίαιτων διανοουμένων επιφορτισμένων με τη διευθέτηση και τη διεκπεραίωση των κρατικών υποθέσεων. Σ' αυτό το κοινωνικό πλαίσιο που ορίζεται από την πανταχού παρουσία του κράτους οι Έλληνες διανοούμενοι εμφανίζονται κύρια ως φορείς της κρατικότητας μέσα στην κοινωνία και δευτερευόντως ως εκπρόσωποι κυρίαρχων τάξεων που θα διέυρναν την ηγεμονική θέση της τάξης τους μέσα σ' αυτή. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι μεταξύ αυτών των διανοουμένων κυριαρχούν οι νομικοί λειτουργοί και οι δημοσιογράφοι. Οι νομικοί και οι δικηγόροι επειδή παρεμβάλονταν ως μεσάζοντες ανάμεσα στο κράτος, την ετατιστικά οργανωμένη αγορά εργασίας και τις λαϊκές μάζες και επειδή, συν τοις άλλοις, χειρίζονταν και μιλούσαν τη γλώσσα της εξουσίας και οι δημοσιογράφοι λόγω της περίοπτης θέσης που κατείχαν στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης.

Χαρακτηριστικό της αναπαρξίας μιας κοινωνίας των ιδιωτών, ικανής να οργανώσει την αναπαραγωγή της, και συναφές της παρείσδυσης του κράτους στην ιδιωτική σφαίρα των πολιτών του είναι η πληθώρα νομικοτεχνικών στελεχών: δικηγόρων, συμβολαιογράφων, δικαστών κ.ά.⁹ Μάλιστα, εκεί όπου το κράτος είχε πιο έντονη παρουσία, αφού ενσάρκωνε τη μοναδική ενότητα που υπερέβαινε τις τοπικές ομαδοποιήσεις και τις κοινοτικές συσσωματώσεις, δηλαδή στις μικρές πόλεις και κομποπόλεις της Ελλάδος, ο αριθμός των εκεί εγκατεστημένων νομικών λειτουργιών και δικηγόρων ήταν πολύ μεγαλύτερος. Αντίθετα, στα αστικά βιομηχανικά κέντρα, τα οποία διακρίνονταν για την πιο διαφοροποιημένη κοινωνική στρωμάτωση και όπου η θεσμοποίηση της εξουσίας έκανε λιγότερο απαραίτητη την παρουσία «διαμεσολαβητών», ο αριθμός αυτός ήταν μικρότερος. Στο ίδιο πλαίσιο θα πρέπει να αναχθεί και η καχεκτικότητα της κοινής γνώμης, όπως γίνεται εμφανές από τη λειτουργία του τύπου. Τις περισσότερες φορές η έκδοση μιας εφημερίδας ερχόταν να ικανοποιήσει τις φιλοδοξίες των εκδοτών της και σπάνια η εφημερίδα ήταν συλλογική δουλειά μιας συντακτικής ομάδας που να απευθύνεται σ' ένα συγκεκριμένο κοινό, με ελάχιστες εξαιρέσεις όπως η *Ακρόπολις* του Βλάση Γαβριηλίδη ή ο *Ερμής* του Σοφοκλή Γκαρπολά¹⁰ στη Θεσσαλονίκη. Πολύ λίγο διαδεδομένη ήταν επίσης η ανάγνωση λαϊκών μυθιστορημάτων, ενώ εξέλιπε παντελώς σχεδόν ένα αναγνωστικό κοινό που να τροφοδοτείται με επιστημονικά περιοδικά. Η *Raison d' Etat* καθώς και ο χαμηλός βαθμός εξειδίκευσης που χαρακτήριζε την παραγωγική διαδικασία άφηναν ελάχιστα περιθώρια για την εμφάνιση στρωμάτων παιδείας και μεσαίων στρωμάτων, τεχνικών και στελεχών παραγωγής.

Αν η ύπαρξη μιας σχετικά αυτόνομης κοινωνικής ομάδας διανοουμένων που θεωρεί τον εαυτό της κοινωνικά μετέωρο στη Δυτική Ευρώπη μπορεί να αναχθεί ιστορικά στην εμφάνιση της δημόσιας σφαίρας, στην οριοθέτησή της απέναντι στην ιδιωτική και στη συγκρότηση της αστικής κοινής γνώμης, στην Ελλάδα αυτή η εξέλιξη ακολούθησε διαφορετική πορεία.

Γιατί ο σχηματισμός της inteligenτίας στη Δυτική Ευρώπη έγινε ιστορικά α) μέσα από τη διαμόρφωση ενός αναγνωστικού κοινού με δικές του πολιτιστικές αναφορές που συχνά διαφοροποιούνταν από το εθνικό-κρατικό πλαίσιο, δηλαδή στρωμάτων αστικής παιδείας (*Bildungsschichten*) και β) μέσα από τη διεύρυνση και το μετασχηματισμό του μέσα από τους μηχανισμούς της αγοράς σε καταναλωτικό κοινό. Με τη μετάπλυσή του το νέο κοινό απώλεσε την κριτική εξουσία που διέθετε πάνω στους παραγωγούς, οι οποίοι με τη σειρά τους απώλεσαν τη σχέση εμπιστοσύνης που διατηρούσαν με το κοινό τους. Η αντίδραση σ' αυτή την αλλαγή εκφράστηκε με το κίνημα του ρομαντισμού και το κίνημα των *boheme*¹¹. Στη διάρκεια αυτού του μετασχηματισμού, τον οποίο ο J. Habermas προσδιορίζει ως «αποσύνθεση της λογοτεχνικής κοινής γνώμης»¹², πολλοί λογοτέχνες, στοχαστές, ζωγράφοι, μουσικοί κ.ά. αρνήθηκαν να ενταχθούν στη λογική της αγοράς που τους ήθελε παραγωγούς συμβολικών αγαθών και έμειναν πιστοί στις αρχές του αστικού ουμανισμού που τους ήθελε ανένταχτους και ανεξάρτητους για να μετατραπούν έτσι σε «εργόσμιους φηγάδες»¹³. Περιθωριοποιημένοι κοινωνικά, αρνήθηκαν επίσης να δεχτούν για τους εαυτούς τους την εγκυρότητα των αστικών αξιών και προτύπων ζωής που με εκκεντρικό τρόπο απέριπταν¹⁴. Απ' αυτή την αντίληψη και στάση ζωής πολλών διανοουμένων δημιουργήθηκε η ψευδαίσθηση πως η inteligenτία χειραφετήθηκε επιφαντικά από τους κοινωνικούς δεσμούς της και μεταβλήθηκε σε μια αταξική και αδέσμευτη σκεπτόμενη ομάδα προτίμων, ψευδαίσθηση που

ενισχύθηκε από το γεγονός ότι αργότερα αυτή στρατολογούνταν από ετερογενείς κοινωνικούς χώρους και απ' όλες τις επαγγελματικές τάξεις, για να βρει στη μορφή του bohème τα σημεία επαφής με τους αυτοδίδακτους διανοούμενους της νέας τάξης, του προλεταριάτου¹⁵. Στη Ρωσία, μάλιστα, η intelιγκέντσια αποτελούνταν τόσο από αριστοκρατικά στοιχεία που βρίσκονται σε κατάσταση κοινωνικής έκπτωσης όσο και από πληβειακά¹⁶.

Βέβαια, μια τέτοια εξέλιξη που καταργεί την άμεση σχέση ανάμεσα στον καλλιτέχνη, το συγγραφέα, το λογοτέχνη και το κοινό υπήρξε απότοκο μιας καθολικής εξέλιξης που κύριο χαρακτηριστικό της στάθηκε η μετατροπή όλων των παραγόμενων αγαθών, όπως επίσης και των πολιτιστικών, σε εμπόρευμα. Η τυποποίησή τους συνδέθηκε άρρηκτα με την καθιέρωση των αρχών του οικονομικού φιλελευθερισμού, ο οποίος μέσα από την προβολή του ατομικισμού και του ελεύθερου συναγωνισμού μεταφέρθηκε και στο χώρο της τέχνης. Η νέα τάξη πραγμάτων ήθελε το δημιουργό αποχωρισμένο από το έργο του και αφημένο στους νόμους της αγοράς. Ο κάποτε δημιουργός βίωσε τη νέα κατάσταση ως αλλοτρίωση αλλά και ως διάκριση που το οικονομικό κεφάλαιο επέβαλλε σε βάρος του πολιτισμικού¹⁷, γεγονός που πυροδότησε τις διαμαρτυρίες των διανοουμένων προκαλώντας συνάμα και τις πρώτες αποσκιωτήσιες ομάδων διανοουμένων από το αστικό μπλοκ.

Η καθυστέρηση αυτής της εξέλιξης στην Ελλάδα που συνέπεσε με την εδραίωση μιας ιδιόμορφης καπιταλιστικής ανάπτυξης, καθώς και η υποταγή της καλλιτεχνικής δημιουργίας, πολλές φορές μάλιστα μέσα από ταπεινωτικούς διαγωνισμούς και κρατικά βραβεία, στις ανάγκες της Raison d' Etat¹⁷ ανέβαλαν την εμφάνιση μιας ριζοσπαστικής αστικής intelιγκέντσιας η οποία να αισθάνεται υποκειμενικά έξω από κοινωνικές υποχρεώσεις και ταξικές συμβάσεις.

Κοινωνικές ιδιαιτερότητες της ελληνικής αστικής διάνοησης

Παρόλ' αυτά, η ελληνική intelιγκέντσια παρουσιάζει ορισμένες ιδιαιτερότητες όσον αφορά τη συγκρότησή της που θα μπορούσαν να της προσδώσουν αν όχι και κοινωνικά, τουλάχιστον γεωγραφικά το χαρακτήρα της «αιωρούμενης διάνοησης». Και αυτό για δύο λόγους: α) η δράση της ξεκίνησε από τις ελληνικές εμπορικές παροικίες της ανατολικής Μεσογείου και από τα μητροπολιτικά κέντρα της Ευρώπης και β) η ελληνική intelιγκέντσια παρουσιάστηκε ως φορέας νεωτεριστικών ιδεών που δεν είχαν το κοινωνικό τους ισοδύναμο στον ελλαδικό χώρο, εκτός από κάποιους αστικούς θύλακες, καθόσον είχαν παραχθεί και διατυπωθεί σε σχέση με μιαν άλλη κοινωνική πραγματικότητα.

Η προπαγάνδη της εθνικής ιδέας αντιμετώπιστηκε με αρκετή επιφύλαξη στην Ελλάδα. Οι Φαναριώτες, ο κλήρος και οι κοτσαμπάσηδες, μάλιστα, που στα πλαίσια της οθωμανικής πραγματικότητας ιδιοποιούνταν ένα μέρος του κοινωνικού υπερπροϊόντος, έβλεπαν με υπερβολική καχυποψία και εχθρότητα ακόμη την ίδρυση ενός σύγχρονου και φιλελεύθερου εθνικού κράτους στον ελλαδικό χώρο. Από την άλλη, οι αγροτικές μάζες παρά τις σποραδικές εξεγέρσεις τους, δε διέθεταν μια κατασταλλαγμένη εθνική συνείδηση¹⁹, ενώ οι φιλελεύθεροι αστοί που θα πρωτοστατούσαν στο προτσές της εθνογένεσης και θα στήριζαν κοινωνικά τον αγώνα της ανεξαρτησίας ήταν πολιτικά περιθωριοποιημένοι ή βρίσκονταν

έξω από τα σύνορα της οθωμανικής κοινωνίας. Έτσι φαινόταν πως η προπαγάνδα και τα κηρύγματα της διάνοησης της διασποράς προσέκρουαν σ' ένα κοινωνικό κενό. Αλλά και οι ιδεολογικές αναφορές της inteligenctias που απηχούσαν τις αρχές του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και του Φιλελευθερισμού βρίσκονταν επίσης έξω από τα κοινωνικά πλαίσια της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Έτσι, η πρόσβαση που αποκτούσαν οι Έλληνες διανοούμενοι της διασποράς στην ελληνική πραγματικότητα γινόταν μέσα από τους φαντασιακούς τόπους μιας κοινής γλώσσας και μιας κοινής πολιτισμικής καταγωγής, δηλαδή γνωρισμάτων μιας διεπικοινωνούσας κοινότητας που αποτέλεσαν στη συνέχεια —και αφότου είχε ήδη συγκροτηθεί το εθνικό κράτος— συστατικά στοιχεία του Έθνους²⁰. Οι διανοούμενοι αποτάνθησαν στο Έθνος επιδιώκοντας την κρατική του οργάνωση και για έναν πρόσθετο λόγο που απέρρεε από τα υπαρκτικά τους αδιέξοδα ως επαγγελματικής ομάδας. Γιατί στ' αλήθεια, τι θα έκανε ο λόγιος που έγραφε και επικοινωνούσε στην ελληνική γλώσσα χωρίς ελληνικά εκπαιδευτικά ιδρύματα και ελληνικά πανεπιστήμια²¹;

Για όλους αυτούς τους λόγους που προαναφέραμε κάποιοι μελετητές του εθνικισμού αποδίδουν στην inteligenctias, στη διαδικασία σχηματισμού έθνους και ιδιαίτερα στη μετάβαση από τον πρωτοεθνισμό στον εθνικισμό, μια σχετική αυτονομία σχετικοποιώντας ταυτόχρονα το ρόλο της αστικής τάξης²², καθότι αυτή η συγκρότηση εκλαμβάνεται ως «διαδικασία χωρίς υποκείμενο», στην πορεία της οποίας κυρίαρχη αστική τάξη και αστικό κοινωνικό πλαίσιο διαμορφώνονται αμοιβαία, προσδίδοντας στο κράτος εθνική μορφή και στην κυριαρχία της αστικής τάξης εθνικά χαρακτηριστικά²³.

Με την ίδρυση του ελληνικού κράτους η inteligenctias απώλεσε αυτή την ιδιότυπη αυτονομία της αφού συμμετείχε ενεργά στην ανοικοδόμηση του νέου κράτους και των θεσμών του. Η ριζοσπαστική inteligenctias, βέβαια, η οποία έθετε πέρα από τα εθνικά και κοινωνικά αιτήματα, απωθήθηκε στο περιθώριο.

Καθόσον ο εθνικισμός λειτουργούσε σε όλο το 19ο και στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα ως ιδεολογία δυνάμει ενσωμάτωσης, επιχειρώντας μέσα από τους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς του νεότευκτου κράτους να εμφυσήσει στα μέλη της νέας συλλογικότητας που ερχόταν να αντικαταστήσει τα κοινοτικά μορφώματα και τις πρωτογενείς σχέσεις μια εθνική συνείδηση, αποκαθιστώντας έτσι μια κάποια πολιτισμική ομοιογένεια, μια διαφοροποίηση των διανοουμένων από τις εθνικές-κρατικές δεσμεύσεις τους και από τη νομιμοφροσύνη τους απέναντι στη φανταστική κοινότητα²⁴, την οποία οι ίδιοι με εξιδανικεύσεις και ιδεολογήματα είχαν κατασκευάσει, φαινόταν λιγότερο από εφικτή.

Πολύ υστερότερα, όταν ολοκληρώθηκε σε σημαντικό βαθμό το εγχείρημα εξελληνισμού της αγροτικής περιφέρειας²⁵ και ο πληθυσμός αναομαδοποιήθηκε με βάση τις αρχές του εθνικισμού, και όταν η μετάβαση από την κοινοτική μορφή οργάνωσης στη νέα απρόσωπη κοινωνική μορφή οργάνωσης —μετάβαση που ανταποκρινόταν στον αυξημένο καταμερισμό εργασίας και στην αστικοποίηση, και την οποία ο εθνικισμός συνόδευσε και μέσα από τις εκκλήσεις προς την υποστασιοποιημένη συλλογική κοινότητα (έθνος) νομιμοποίησε—, τότε διαφάνηκε πως η ελληνική κοινωνία, παρόλες τις διακηρύξεις του εθνικισμού για συντροφικότητα και ομοιογένεια, απαρτιζόταν από κοινωνικές τάξεις με αντιθετικά συμφέροντα. Αν και είναι αμφίβολο κατά πόσο η ελληνική αστική τάξη προσέδωσε στο ελληνικό κράτος μια μόνιμη και συμπαγή εθνική βάση ακόμη και μετά το 1922, με την έννοια ότι

σφυρηλάτησε την εθνική ενότητα πάνω στη συμμαχία με τις λαϊκές δυνάμεις, η διαμόρφωση όμως νέων ταξικών δεδομένων που ακολούθησε την καπιταλιστική ανάπτυξη και η σύμφυτη εμφάνιση νέων κοινωνικών τάξεων με δική τους κοσμοαντίληψη χαλάρωσε τους δεσμούς των Ελλήνων διανοουμένων με την αστική τάξη προκαλώντας και τα πρώτα ιδεολογικά ρήγματα στο αστικό μπλοκ.

Βέβαια, η συνεχής αναφορά των διανοουμένων στην κοινότητα του έθνους μπορεί να ειπωθεί και ως μια μορφή αντίδρασής τους στην πολιτιστική ηγεμονία της Δύσης αλλά και στον ορμέμεντο μιμητισμό της αστικής τάξης που είχε ταυτίσει την παιδεία και τον πολιτισμό με έναν επιδεικτικό καταναλωτισμό. Ο εκστατικός θαυμασμός της λαϊκής κουλτούρας και η μυθοποίηση της λαϊκής ψυχής (στοιχεία ενός εθνικιστικού μεσσιανισμού), όπως τόσο εναγώνια αποτυπώθηκαν στα έργα του Γιαννόπουλου, του Δραγούμη, ακόμα και του Παλαμά και του ρεξιοναλιστή Καραβίδα και όπως τόσο χαρακτηριστικά εκφράστηκε από το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στη δεκαετία του '30 που ενστερνίστηκαν οι πιο σημαντικοί Έλληνες ποιητές και λογοτέχνες, ήταν η απάντηση των διανοουμένων στον κενό και μωρόδοξο κοσμοπολιτισμό που χαρακτήριζε τους μεταπράτες αστούς· μια στροφή όμως που στην ιστορική της πορεία ακούμπησε τον ελληνοχριστιανισμό των Ελλήνων φασιστών, υποδηλώνοντας, σε τελική ανάλυση, την οργανική αδυναμία των Ελλήνων διανοουμένων να συνομιλήσουν ισότιμα με τους Ευρωπαίους συναδέλφους τους και με τη δυτικοευρωπαϊκή σκέψη.

Σ' αυτή την αταβιστική θεώρηση το έθνος εξελήφθη αυτόματα σαν ο μυθικός τόπος όπου κυριαρχούσαν τα αισθήματα της αλληλεγγύης και οι αρχές της ισότητας· στην καθημερινή ιδεολογική του χρήση όμως αυτό (το έθνος) όπως και οι οραματιστές του επικύρωναν τις επεκτατικές βλέψεις του ελληνικού αλτρωτισμού και τις επιταγές της αστικής τάξης, όπως αυτές διαμορφώνονταν κάθε φορά και ανάλογα με τις διεθνείς συγκυρίες και τις γεωπολιτικές ισορροπίες των μεγάλων δυνάμεων στην περιοχή.

Ένας άλλος λόγος που περιόριζε την κοινωνική εμβέλεια των Ελλήνων διανοουμένων έχει να κάνει με το γεγονός ότι αυτοί εμφανίζονταν στην Ελλάδα ως η ιδεολογική και πολιτιστική εμπροσθοφυλακή κοινωνικών και πολιτικών ανακατατάξεων, όπως εξαρτημένη ανάπτυξη, μετανάστευση, θεσμικοί νεωτερισμοί κ.λπ., που προκαλούνταν από την ένταξη της χώρας στην παγκόσμια οικονομία, αλλά και από την τριβή που μπορεί να δημιουργήσει η επαφή μιας στατικής κοινωνίας με μια δυναμική. Ανεξάρτητα από το ψυχολογικό σύνδρομο που προξενούσε η μεταφορά και η μετάγχιση ιδεών και ιδεολογημάτων στα οποία είχαν εντυπωήσει οι «βλαστοί» της αστικής τάξης και σύμφωνα με το οποίο οι «ιθαγενείς» θα έπρεπε να αποδεχτούν άκριτα ό,τι εισαγόταν «από τους Παρισίους, τους Λονδρίους, την Τυβίγγη», οι νέες ιδέες έβρισκαν ελάχιστη ανταπόκριση στην Ελλάδα, επειδή αυτές δεν είχαν επωαστεί εκεί.

Την κριτική επεξεργασία και αφομοίωση των νέων ιδεών στην Ελλάδα δυσχέραιναν περαιτέρω ο χαμηλός βαθμός διαφοροποίησης και ο τρόπος λειτουργίας της ελληνικής κοινωνίας, η οποία μόνον υπό όρους επέτρεπε την άνδρωση ισχυρών συλλογικών υποκειμένων που θα ήταν σε θέση να προσλάβουν και να ενσωματώσουν πιο ενεργητικά τα νέα ιδεολογικά περιεχόμενα. Έχοντας οι διανοούμενοι ως πόλο αναφοράς τον ευρωπαϊκό χώρο και μη έχοντας αποκτήσει προσπέλαση στο εσώτερο των συλλογικών υποκειμένων, δηλαδή των κοινωνικών τάξεων, φάνταζαν οι ίδιοι εξωτικοί²⁶ και οι ιδέες τους σαν να είναι η αυθαίρετη προέκταση της ευρωπαϊκής εμπειρίας στην Ελλάδα και όχι η αυθεντική απόπειρα

για τη θεωρητική σύλληψη της ελληνικής πραγματικότητα υπαγορευμένης από ανάγκες που αποζητούσαν επίμονα εφημερία. Η δια του κατόπτρου προσέγγιση της κατάστασης στην Ελλάδα αποκάλυπτε και το κενό που υπήρχε πίσω από τη φαινομενικά ενιαία εθνική κουλτούρα, αλλά και το πόσο αποσπασματικά είχε συνδεθεί αυτή με το λαό. Ξεκομμένοι απ' ό,τι θα μπορούσε να οριστεί ως λαϊκή κουλτούρα και πιο ξένοι ακόμα από τις έγνοιες και τις ανάγκες των απλών ανθρώπων, οι Έλληνες διανοούμενοι όχι μόνο δεν μπόρεσαν να συμβάλλουν στη διάπλαση ενός εθνολαϊκού πολιτισμού, αλλά προβάλλοντας κύρια το ευρωπαϊκό στοιχείο της παιδείας τους παραμέλησαν το εθνικό, εμποδίζοντας μ' αυτόν τον τρόπο και το σχηματισμό μιας εθνικής αστικής διάνοησης.

Διανοούμενοι και αστική τάξη - Από τη συνύπαρξη στη ρήξη

Μια αποστασιοποίηση των διανοουμένων από το έθνος ή μάλλον από το πολιτικό του ισοδύναμο, το εθνικό κράτος επήλθε στις αρχές του αιώνα, όταν η άνοδος μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων, η οποία είχε προλειανθεί ιδεολογικά από το κίνημα των δημοτικιστών, διαμόρφωσε ένα συμπαγές φιλελεύθερο αστικό μπλοκ με κύριο αίτημα τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας. Τα νέα κοινωνικά δεδομένα όπως διαμορφώθηκαν μέσα από τους πολιτικούς συσχετισμούς που επέβαλε το αστικό κίνημα του 1909 εννοούσαν το θεσμικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας, ο οποίος συνίστατο, πρώτα απ' όλα, στη διάνοιξη και διεύρυνση μιας θεσμικής ενδοχώρας όπου θα κινούνταν και θα συναλάσσονταν τα άτομα ιδιώτες. Η κοινωνική οριοθέτηση και η καταστατική κατοχύρωση της ιδιωτικής σφαίρας των πολιτών απέναντι στις παρεμβάσεις του κράτους, που είχε ιδιοποιηθεί σχεδόν ολοκληρωτικά ό,τι είχε σχέση με τη δημόσια υπόσταση του απόμου και η οποία μόνον ως απόρροια και προέκταση της ιδιωτικής μπορεί να γίνει αντιληπτή²⁷, απέβλεπε στο να καταστήσει, σε τελική ανάλυση, την αναπαραγωγή της κοινωνίας ιδιωτική υπόθεση των ιδίων των πολιτών της. Έτσι, το εγχείρημα των Φιλελευθέρων να προσδώσουν στην ελληνική κοινωνία αστικές υπερδομές συνδυάστηκε μ' ένα μοντέλο θεσμοποίησης των εξουσιαστικών σχέσεων, το οποίο για να έχει επιτυχία, να φαίνεται δηλαδή ότι γίνεται αποδεκτό από όλους, προϋπέθετε τη συναίνεση των εξουσιαζομένων. Σ' αυτή τη διαδικασία αναπαράστασης-νομιμοποίησης της εξουσίας ο ρόλος των διανοουμένων αναβαθμιζόταν και γινόταν καταλυτικός, γιατί μέσα απ' αυτούς προβαλλόταν παραγνωρισμένη η εικόνα της εξουσίας για να επιβληθεί στη συνέχεια ως νόμιμη στους κυριαρχούμενους.

Η μετάβαση σε νέες μορφές ταξικής κυριαρχίας διαμόρφωσε και το έδαφος για μια πιο ενεργή συμμετοχή των Ελλήνων διανοουμένων στην άσκηση της κοινωνικής ηγεμονίας. Σύστοιχο αυτής της εξέλιξης ήταν και ο μεταμορφισμός τους σε οργανικούς διανοούμενους του αστισμού που επιφορτίστηκαν στα πλαίσια της νέας κοινωνικής λειτουργίας τους να επιβάλλουν έμμεσα και συμβολικά την κυριαρχία της αστικής τάξης στις υποτελείς κοινωνικές τάξεις. Εξαρτημένες πια και ιδεολογικά από την κυρίαρχη εθνικίζουσα αστική κουλτούρα και μη δυνάμενες εκ των πραγμάτων ακόμη να παράγουν δικούς των διανοούμενους, οι εξουσιαζόμενες τάξεις της ελληνικής κοινωνίας σύρθηκαν κυριολεκτικά στις ενδοταξικές διαμάχες της κυρίαρχης τάξης²⁸.

Τη στιγμή που η φιλελεύθερη αστική τάξη αναγορευόταν σε καθολικό εκφραστή της ελληνικής κοινωνίας προωθώντας μεταρρυθμίσεις σ' όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής, η αστική διανόηση αναλάμβανε να προασπίσει το μεταρρυθμιστικό έργο των Φιλελευθέρων, που είχε ως κεντρικό άξονα την εμπέδωση ενός συστήματος πολιτικών και κοινωνικών σχέσεων που θα τύγχανε της γενικότερης κοινωνικής αποδοχής και θα ρύθμιζε αμοιβαία τις σχέσεις φορέων της εξουσίας και εξουσιαζομένων. Η θεσμική παρέμβαση των Φιλελευθέρων αποσκοπούσε, συν τοις άλλοις, και τούτο είναι απόρροια ακριβώς αυτής της συναινετικής αντίληψης, στην αναθεώρηση της εργατικής νομοθεσίας, στην καθιέρωση μιας κοινωνικής πολιτικής και στην εισαγωγή εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων, δηλαδή πεδίων όπου η αστική τάξη θα έπρεπε να οργανώσει και να εδραιώσει την ηγεμονία της.

Στην προσπάθειά τους αυτή οι Φιλελεύθεροι βρήκαν από την αρχή συμπαράστατες τους συνεργάτες του περιοδικού *Νουμάς*, του Εκπαιδευτικού Ομίλου και της Εταιρείας των Κοινωνιολόγων, ομάδες διανοουμένων που απελάμβαναν της εμπιστοσύνης της κοινής γνώμης και που αξίωναν να γίνουν θεσμοί σε μια κοινωνία των ιδιωτών. Καθόσον όμως το κόμμα των Φιλελευθέρων υιοθετούσε ένα μετά το άλλο τα αιτήματα των διανοουμένων, ικανοποιώντας τα κιόλας σε μεγάλο βαθμό, εξέλιπε πια και ο λόγος να δρουν αδέσποτα οι διανοούμενοι του δημοτικιστικού κινήματος. Οι περισσότεροι απ' αυτούς αφομοιώθηκαν κοινωνικά, εντασσόμενοι πολιτικά στο βενιζελικό κίνημα, επωμιζόμενοι μάλιστα —αναλαμβάνοντας κρατικά πόστα, όπως ο Γληνός και ο Δελμούζος— την ευθύνη της απρόσκοπτης προώθησης των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, μετατράπηκαν σε οργανικούς διανοούμενους της αστικής τάξης ή ίσως πιο σωστά σε οργανικούς διανοούμενους του βενιζελισμού²⁹. Θα περνούσε ακόμη καιρός ώσπου η ουμανιστική παράδοση αυτών των διανοουμένων θα ερχόταν σε διάσταση με τη μερικότητα που διέκρινε τις επιλογές της αστικής τάξης, για να αναζητήσουν την οικουμενικότητα στη μορφή της κοινωνικής συνύπαρξης με μια άλλη κοινωνική τάξη.

Ως τις αρχές της δεκαετίας του '20 η σχέση ανάμεσα στους διανοούμενους και την αστική τάξη υπήρξε αρμονική, καθότι το κοινωνικό *consensus* με τις έντονες εθνικιστικές εκφάνσεις του δεν αμφισβητούνταν στα σοβαρά από κανέναν. Κάποιες εστίες αντίστασης γύρω από την εργατική οργάνωση της *Φεντερασιόν* στην πολυεθνική Θεσσαλονίκη υποχώρησαν μπροστά στην ιδεολογική τρομοκρατία του εθνικισμού και στην επιθετική «εργατική» πολιτική του κινήματι Βενιζέλου. Μέσα από ιδεολογικές τεθλασμένες κατέστη δυνατό στην κυρίαρχη τάξη να διοχετεύσει τη συσσωρευμένη λαϊκή δυσαρέσκεια στις ενδοαστικές συγκρούσεις που συγχλόνηζαν τη χώρα. Χαρακτηριστικό αυτής της ιδεολογικής εξάρτησης είναι πως τα αντιπολεμικά αισθήματα των πληβειακών και των αγροτικών στρωμάτων μπορούσε να τα ιδιοποιείται η Βασιλεία, η οποία για ευνόητους λόγους είχε ταχθεί ενάντια στην είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο, παρουσιάζοντας μάλιστα αυτή την επιλογή της ως τυπικά νόμιμη.

Ενώσω, λοιπόν, το προαναφερόμενο *consensus* φαινόταν να είναι ακόμη δεσμευτικό για την ελληνική κοινωνία, η σύμπλευση διανοουμένων και αστικής τάξης δεν εμφάνιζε παρά τις κάποιες κριτικές, ιδιαίτερες δυσκολίες. Εκτός τούτου, οι κοινωνικές αντιθέσεις δεν είχαν φτάσει στο σημείο να μετατραπούν σε ανοιχτές ταξικές συγκρούσεις για να θέσουν σε δοκιμασία την εγκυρότητα των ουμανιστικών αρχών που διείπαν την κοσμοαντίληψη της αστικής διανόησης προκαλώντας της ταυτόχρονα κρίσεις συνείδησης.

Εντελώς διαφορετικό είναι το κοινωνικό σκηνικό μετά το 1922, όταν η καπιταλιστική ανάπτυξη, συνυφασμένη με τη διεύρυνση και εμπέδωση του καθεστώτος της μισθωτής εργασίας, δημιούργησε τους απαραίτητους κοινωνικούς όρους για την ύπαρξη μιας πιο συμπαγούς τάξης μισθωτών εργατών και όταν η χρεωκοπία της επίσημης ιδεολογίας του Μεγαλοϊδεατισμού άφησε τεράστια πολιτικά και ιδεολογικά κενά. Απογυμνωμένοι πια οι διανοούμενοι από τα εθνικά ιδεώδη και εκτεθειμένοι στις αντιθέσεις μιας κοινωνικής πραγματικότητας που διαμορφωνόταν με βάση ταξικές συνιστώσες και διατυπωνόταν με αντιθετικούς εννοιητικούς τρόπους, αποτέλεσμα της διαφορετικής οπτικής με την οποία οι κοινωνικές τάξεις συνελάμβαναν τον κοινωνικό κόσμο, βρέθηκαν έξω από την προδιαγεγραμμένη τροχιά τους και μπροστά στο δίλημμα «με ποιον να πάνε και ποιον να αφήσουν». Κριτικά σκεπτόμενοι διανοούμενοι που είχαν συντελέσει ουσιαστικά στην ανάδειξη του αστισμού σε κυρίαρχη ιδεολογία, έχοντας μια βολουνταριστική άποψη για τα κοινωνικά πράγματα, εξέλαβαν την αδυναμία της ελληνικής αστικής τάξης να ολοκληρώσει τον αστικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας ως άρνησή της. Απογοητευμένοι από τις ανακολουθίες της τάξης τους και βλέποντας στην όξυνση των κοινωνικών αντιθέσεων και στη συνεπαγόμενη κλιμάκωση της κρατικής καταστολής την αναποτελεσματικότητα τόσο των συναινετικών μηχανισμών της ελληνικής κοινωνίας όσο και τη δική τους, αποστασιοποιήθηκαν από την αστική τάξη.

Αυτή η στάση τους, βέβαια, ήταν και το συνακόλουθο ενός υποβόσκοντος ανταγωνισμού στους κόλπους της αστικής τάξης και απέρρεε από την (αυτονόητη) διάκριση στα πλαίσια του συγκεκριμένου καταμερισμού εργασίας σε βάρος του πολιτισμικού κεφαλαίου, το οποίο σε περιόδους κρίσης αντιμετωπίζεται από την κυρίαρχη τάξη με καχυποψία και περιφρόνηση. Πώς θα ήταν δυνατό, λοιπόν, η τάξη που θεωρούσε τον εαυτό της θεματοφύλακα των πνευματικών και ηθικών αξιών της ανθρωπότητας και κάτοχο της αλήθειας να μην αισθάνεται μειονεκτικά και να μην τρέφει αισθήματα μνησικακίας και μίσους για την τάξη που κατείχε όλη την πολιτική και οικονομική εξουσία³⁰. Το επόμενο βήμα ενός τέτοιου συνδρόμου θα ήταν ή να χειραφετηθούν οι διανοούμενοι ολοκληρωτικά από την αστική τάξη προσεγγίζοντας μια άλλη τάξη με απελευθερωτικά μηνύματα και οικουμενική κοσμοθεώρηση, εξασφαλίζοντας μ' αυτόν τον τρόπο την πνευματική τους συνέχεια, ή να παροπλιστούν κοινωνικά, να αποσυρθούν στο περιθώριο έχοντας την εντύπωση ότι έχουν παρεξηγηθεί.

Το χρονικό μιας τέτοιας πορείας, η οποία διέρχεται μέσα από τη συμβιωτική σχέση των διανοουμένων με την αστική τάξη για να πάρει στη συνέχεια τη μορφή της ρήξης με την κυρίαρχη ιδεολογία ή τη μορφή του κοινωνικού αναχωρητισμού, διακρίνει κανείς στο κοινωνικό οδοιπορικό του Δημήτρη Γληνού και του αλέξανδρου Δελμούζου.

Ενώ ο Γληνός προτίμησε να υπερβεί το ψευδοδίλημμα της αντινομίας ανάμεσα στο πνεύμα και την εξουσία αίροντάς το μέσα στην πολιτική πράξη³¹, ο Δελμούζος, θεωρώντας πως αυτός ο δρόμος υποσκάπτει την ακεραιότητα του διανοητή ο οποίος οφείλει να ευρίσκεται εκείθεν των κοινωνικών τάξεων, κάνοντας όμως στην ουσία την ανάγκη φιλότιμο, καθόσον η αστική τάξη είχε ήδη προκρίνει την ενεργοποίηση των καταναγκαστικών μηχανισμών, πράγμα που καθιστούσε το ρόλο του ως οργανωτή της συναίνεσης περιττό πια, διάλεξε το δρόμο του «καθαρού» διανοητή που οδηγούσε σε μια μόνο επιφανική χειραφέτηση, η οποία με τον τρόπο της συνέβαλλε όμως στην αναστολή της κοινωνικής εξέλιξης³².

Οι Έλληνες διανοούμενοι στο Μεσοπόλεμο

Στη συνέχεια, και ανάλογα με το βαθμό οργανικότητάς τους, δηλαδή ανάλογα με το ρόλο που οι Έλληνες διανοούμενοι καλούνται να παίξουν σε μια ισχνή ακόμη *societas civiles*, ενδείκνυται ένας διαχωρισμός ανάμεσα στους διανοούμενους που ήταν παραγωγοί συμβολικών αγαθών (ιδεολογίας) και σ' αυτούς που ήταν διαμεσολαβητές ιδεολογικών μηνυμάτων και πολιτικών περιεχομένων και οι οποίοι επιτελούσαν σε μεγαλύτερο βαθμό από τους διανοούμενους της πρώτης ομάδας πολιτική λειτουργία³³. Οι διανοούμενοι της πρώτης ομάδας, οι οποίοι ήταν και αποδέκτες-διεκδικητές του πολιτισμικού κεφαλαίου³⁴, ανήκαν κύρια στις ανώτερες τάξεις, κατάγονταν από τις αστικές περιοχές της χώρας και κατείχαν κατά κύριο λόγο διευθυντικά πόστα στον κρατικό μηχανισμό, στην εκπαίδευση και στο χώρο της τέχνης. Αντίθετα, οι διανοούμενοι της δεύτερης ομάδας προέρχονται από τα μικροαστικά στρώματα και την αγροτική τάξη και τόπος καταγωγής τους ήταν οι κωμοπόλεις και τα χωριά της αγροτικής περιφέρειας. Αυτοί αποτελούσαν ένα μεγάλο μέρος των δημόσιων υπαλλήλων αλλά και των ελεύθερων επαγγελματιών (γιατροί, δικηγόροι κ.ά.) που μετά τις σπουδές τους εγκαθίσταντο και πάλι στην επαρχία. Η σημαντικότερη όμως κατηγορία μεταξύ αυτών των διανοουμένων ήταν οι δάσκαλοι, η συμβολή των οποίων έμελλε να είναι καθοριστική στη συγκρότηση του ΕΑΜ την περίοδο της Αντίστασης και οι οποίοι συνέδεαν την απομονωμένη αγροτική ενδοχώρα με τα αστικά κέντρα και με το κράτος, καθότι η επιχείρηση του εξελληνισμού των αγροτικών πληθυσμών δεν είχε τελειώσει ακόμη³⁵. Λόγω της καταγωγής τους αλλά και λόγω της κοντινής σχέσης που διατηρούσαν με τους ανθρώπους της υπαίθρου, οι δάσκαλοι απολάμβαναν της εμπιστοσύνης των αγροτικών μαζών, που ήταν όμως έντονα συνυφασμένη με κάποιον ενδόμυχο θαυμασμό γι' αυτό που οι ίδιοι δεν μπόρεσαν να γίνουν. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο ο προσεταιρισμός των διανοουμένων αγροτικής προέλευσης από τον πολιτικό οργανισμό της εργατικής τάξης αποκτούσε εξαιρετική σημασία για την αποσύνθεση των στενών κοινωνικών σχέσεων που επικρατούσαν στο χωριό και για το σχηματισμό του μπλοκ των εξουσιαζόμενων τάξεων της ελληνικής κοινωνίας.

Για να μπορέσουμε όμως να καταγράψουμε με μεγαλύτερη σαφήνεια το προτσές απομάκρυνσης των διανοουμένων από την αστική τάξη, θα πρέπει να δούμε σ' αυτή τη στάση και στις συγκεκριμένες επιλογές των διανοουμένων την εξωτερίκευση δομικών αντιθέσεων που ενυπήρχαν στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας. αυτές οι αντιθέσεις σχετίζονταν είτε με τη φύση του καθεστώτος της μισθωτής εργασίας (αντιθέσεις που μετά το 1922 εκδηλώνονταν με ολοένα και μεγαλύτερη ένταση δημιουργώντας διλήμματα ένταξης και στους διανοούμενους) είτε με τη χρόνια αντιπαράθεση μεταξύ παραδοσιακών και νεωτεριστικών αξιακών συστημάτων που υπέβρασε στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας από καταβολής της και που αυτά τα χρόνια, μπροστά μάλιστα στη μαζική οικονομική διεύδυση του ξένου κεφαλαίου (δάνεια, επενδύσεις, πολεμικές δαπάνες κ.λπ.) ενίσχυε φοβίες για καθολική ηγεμονία της Δύσης και εξέλισσόταν σε κρίση ταυτότητας για τους Έλληνες διανοούμενους, θέτοντας παράλληλα σε κίνηση ψυχολογικούς μηχανισμούς αυτοάμυνας, όπως χαρακτηριστικά εκφράστηκε με το ιδεώγημα της «ελληνικότητας»³⁶.

Η διερεύνηση αυτής της στάσης των ελλήνων διανοουμένων θέλει να φωτίσει ορισμένα σημεία της κοινωνικής βιογραφίας τους παίρνοντας υπόψη και κάποιους ψυχολογικούς παράγοντες και όχι, ασφαλώς, να ενισχύσει την άποψη που θέλει τους διανοούμενους ως τη μόνη κοινωνική ομάδα που, αποστασιοποιημένη από τα καθημερινά, μπορεί μέσα από μια διαδικασία αυτοκριτικής και αυτοελέγχου να αναπτύξει τις γνωστικές της ικανότητες γενόμενη ο φορέας της καθαριστικής (ουτοπικής) συνείδησης³⁷.

Δεν ήταν, λοιπόν, μόνον η ερμηνευτική εμβέλεια και η παγκοσμιότητα του σοσιαλισμού που γοήτευε τους Έλληνες διανοούμενους. Εκτεθειμένοι στις παλινδρομήσεις και στις αντιφάσεις της ελληνικής κοινωνίας του Μεσοπολέμου, βίωναν οι ίδιοι και σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από άλλες κοινωνικές ομάδες αυτή την εξέλιξη. Εκτός τούτου ο σχηματισμός μιας τάξης μισθωτών εργατών και η άρθρωση πολιτικού λόγου από την εργατική τάξη συνέβαλαν και στη δημιουργία μιας πιο συμπαγούς αστικής τάξης, κάτι που οξύνει περαιτέρω την ιδεολογική αντιπαράθεση. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την αναξιοπιστία του εθνικισμού να αυτοπροβάλλεται ως καθολική ιδεολογική πρόταση ερμηνείας, μετά μάλιστα και την τραγική αποτυχία της Μεγάλης Ιδέας, αφαίρεσε από τους διανοούμενους τις παραδοσιακές αναφορές τους, επιτείνοντας ταυτόχρονα τη συνειδησιακή τους κρίση, μιας και η νέα κατάσταση τους έθετε μπροστά σε κρίσιμα διλήμματα. Η πολιτιστική ανέχεια, όπως χαρακτηρίζει ο Franz Borkenau τη συγκεκριμένη ψυχοκοινωνική κατάσταση που διέκρινε τους Έλληνες διανοούμενους, ενίσχυε επιπρόσθετα τη δυσαρρέσειά τους για την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων³⁸ και στάθηκε ένας σοβαρός λόγος για να αποστασιοποιηθούν από τον ιδεολογικό πόλο της κυρίαρχης τάξης. Η στροφή και η ένταξή τους στο εργατικό κίνημα και πιο συγκεκριμένα στο ΚΚΕ υπήρξε παρόλες τις παρεξηγήσεις η λογική συνέπεια αυτού του βήματος.

Σημειώσεις

1. Βλ. K. Mannheim, *Wissenssoziologie. Auswahl aus dem Werk.* (επίμ. εισαγ. K.H. Wolf), Berlin-Neuwied 1970, σ. 454 και σ. 457. Βλ. επίσης K. Mannheim, *Ideologie und Utopie*, Frankfurt 1978, σ. 25.

2. Βλ. K. Lenk, *Πολιτική Κοινωνιολογία. Δομές και Μορφές Ενσωμάτωσης της Κοινωνίας*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 206.

3. K. Marx, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, τόμ. Α', εκδ. Αναγνωστίδη, σ. 49 και σ. 50.

4. T.B. Bottomore, *Ελίτ και Κοινωνία*, εκδ. Εκδόσεις 70, σσ. 90 κ.ε.

5. Πβλ. P. Bourdieu, «Μια τάξη αντικείμενο», του ίδιου, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, Επίμ. Ν. Παπαγιωτόπουλος, Αθήνα 1994, σ. 106. Αν οι αγρότες αποκτούσαν συνείδηση της κοινωνικής τους θέσης ως τάξης θα διαισθάνονταν σύμφωνα με τον G. Lukács (*Geschichte und Klassenbewusstsein*, Darmstadt-Neuwied 1988, 10η εκδ., σ. 141), το ανέλπιδο της μεριμνήσεως των επιδιώξεών τους μπροστά στην αναγκαιότητα της κοινωνικής εξέλιξης. Παρόμοια επιχειρηματολογία και ο B. Moore, *Soziale Ursprünge von Diktatur und Demokratie. Die Rolle der Grundbesitzer und Bauern bei der Entstehung der modernen Welt*, Frankfurt 1963, σ. 577.

6. Α. Γκράμσι, *Οι Διανοούμενοι*, Αθήνα 1972, 2η έκδ., τόμ. Α', σ. 53.

7. Για την έννοια της ηγεμονίας βλ. R. Williams, *Κουλτούρα και Ιστορία*, εισ. Β. Αποστολίδου, Αθήνα 1994, σσ. 297-306.

8. Α. Γκράμσι, *Τα εργοστασιακά συμβούλια και το κράτος της εργατικής τάξης*, Αθήνα 1975, τόμ. Δ', σ. 90.

9. Βλ. K. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1983, 2η έκδ., σσ. 153-159.

10. Βλ. Α. Καραδήμου-Γερολύμπου, «Ο “Ερμής” του σ. Γκαρμπολά», στο ένθετο τεύχος «Επτά Ημέρες» της εφημ. *Καθημερινής* (26.02.95), σσ. 10-11.
11. Βλ. R. Michels, *Masse, Führer, Intellektuelle*, εισαγ. J. Mills, Frankfurt-New York 1987, σ. 218.
12. J. Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, Neuwied-Berlin 1971, 5η εκδ. σ. 95 και σσ. 208-210.
13. Πρβλ. E. Said, «Επαγγελματίες και Ερασιτέχνες», στο E. Said, *Η γραφίδα και το ξίφος. Κουλτούρα και Ιμπεριαλισμός*, Αθήνα 1994, σ. 8.
14. Πρβλ. Michels, *ό.π.*, σσ. 216 και 217.
15. Στο ίδιο, σ. 221.
16. A. Hauser, *Κοινωνική Ιστορία της τέχνης*, Αθήνα, τόμ. 4, εκδ. Κάλβος, σ. 180. Επίσης και E.J. Hobsbawm, *Die Blütezeit des kapitals, Eine Kulturgeschichte der Jahre 1848-1875*, München 1977, σ. 203.
17. Πρβλ. Π. Μπουρντιέ, «Οι τρεις καταστάσεις του πολιτισμικού κεφαλαίου», στον ίδιο, *ό.π.*, σ. 78, σημ. 3.
18. M. Vitti, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1978, σ. 178.
19. Βλ. Hobsbawm, *ό.π.*, σ. 116.
20. Πρβλ. Θ. Αλεξίου, «Η φαντασιακή και η πραγματική υπόσταση του Έθνους», στο περ. *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, τ. 33, 1995, σσ. 54-59.
21. Πρβλ. Michels, *ό.π.*, σ. 193.
22. Όπως ο M. Hroch., *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*, Prag 1968, παντού, και ιδιαίτερα ο E. Lemberg, *Nationalismus*, Reinbeck, 1964, τόμ. 2, σ. 104.
23. Πρβλ. E. Μπαλιμπάτ, «Η μορφή έθνους: ιστορία και ιδεολογία», στο E. Μπαλιμπάτ - I. Βάλλερστάιν, *Φυλή, Έθνος, Τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες*, Αθήνα 1991, σ. 139.
24. Το έθνος σαν Imagined Community έχει χαρακτηριστεί από τον B. Anderson, *Die Erfindung der Nation. Zur Karriere eines folgereichen Konzepts*, Frankfurt-New York 1988, σ. 15.
25. Βλ. γενικά Δ. Χατζής, «Γύρω από τα προβλήματα της “συνέχειας”», στο περ. *Ο Πολίτης* (αναδ.), τ. 69-70, σσ. 78-90.
26. Χαρακτηριστικό αυτής της κατάστασης είναι η γραφική αντιμετώπιση του Π. Δρακούλη και των «σοσιαλιστών» στην πρώτη τους εμφάνιση στην Ελλάδα από τον τύπο της εποχής. Βλ. σχετικά, Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, 6η έκδ. Αθήνα 1972, σ. 60.
27. Πβλ. H. Marcuse, *Die Gesellschaftslehre des sowjetischen Marxismus*, Έργα, τ. 6, Frankfurt 1978, σσ. 138 κ.ε.
28. Βλ. Σ. Μάξιμος, *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία*, Αθήνα 1975, 2η έκδ. σ. 14.
29. Α. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγνοια αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1990, 2η έκδ., σ. 114.
30. Βλ. Hauser, *ό.π.*, σ. 176.
31. Ζ.Π. Σαρτζ, *Υπέροχες Διανοούμενων Συνηγορία*, Αθήνα 1994, σ. 60.
32. Πβλ. Φραγκουδάκη, *ό.π.*, σ. 96.
33. Πβλ. Α. γκρουππί, *Η έννοια της Ηγεμονίας στον Γκράμσι*, Αθήνα 1977, σ. 97.
34. το πολιτισμικό κεφάλαιο στην ενσωματωμένη του κατάσταση, δηλαδή με τη μορφή διαρκών (προ)διαθέσεων του ατόμου είναι ένα κοινωνικό προνόμιο. Βλ. Π. Μπουρντιέ, «Οι τρεις καταστάσεις του πολιτισμικού κεφαλαίου», στον ίδιο, *ό.π.*, σ. 77.
35. Πβλ. Θ. Καλόμαλος, «Το Νεοελληνικό Έθνος», στο περ. *Τετράδια πολιτικού διαλόγου έρευνας και κριτικής*, τ. 10/1985, σ. 23.
36. Πβλ. Δ. Τζιόβας, *Οι μεταφράσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, αθήνα 1989, σσ. 13 κ.ε.
37. Βλ. και Lenk, *ό.π.*, σ. 37.
38. Πβλ. F. Borkenau, *Der europaische Kommunismus. Seine Geschichte von 1917 bis zur Gegenwart*, München 1952, σ. 387.

György Lukács

Στην αναζήτηση του Tertium Datur

Αναμφισβήτητο το αίτημα της ανανέωσης του αριστερού και μαρξιστικού λόγου ποτέ άλλοτε δεν εκφράστηκε με τέτοια ένταση και τόση επιτακτικότητα. Ελάχιστο είναι το χρονικό διάστημα που διανύσαμε από την εκκωφαντική πτώση του εκχυδαϊσμένου και προφητικού μαρξισμού: ό,τι όμως μετράει πίοτερο είναι η συνακόλουθη πτώση της αξιοπιστίας και της εγκυρότητας τόσο του ορθολογικού φιλοσοφικού λόγου, όσο και της αριστερής πολιτικής πρακτικής. Στο οδυνηρό χάος της αποκαλυπτικής στιγμής και της ακύρωσης της φενάκης, παρόλ' αυτά, δεν ορθώνεται ακόμα με σταθερότητα η έκφραση του αναγκαίου επαναπροσδιορισμού των πλαισίων και των παραμέτρων του μαρξιστικού και διαλεκτικού λόγου. Συχνότερη είναι η εντύπωση μιας επιστροφής στη φιλοσοφική χυδαιότητα και στην πολιτική ανεντιμότητα, συνεχώς πιο προσιτό και απειλητικό ξεπροβάλλει το φάντασμα της (εκ νέου) χειραγώγησης και της παραποιημένης σκέψης. Σε τούτο το σημείο παίρνει σάρκα και οστά και η αμηχανία μας μπροστά στο διπολισμό που παγιώνεται από το δογματισμό και τη σχηματοποιημένη διαλεκτική και τον ανορθολογισμό —από τις δύο όψεις του ίδιου αδιέξοδου και της αυτής υπερβατολογικής δυσκαμψίας. Αμηχανία μπροστά και απέναντι στις κανονιστικές, μανιχαϊστικές και συγκεντρωτικές μεθόδους του παρελθόντος, που κρύβονται πίσω από την ασάφεια του συναισθηματισμού, της αντί-θεσης/του ρομαντικού αντικαπιταλισμού, αμηχανία και δυσφορία ενώπιον ενός σχηματοποιημένου, ακαδημαϊκού και αριστοκρατικά περιθωριακού μαρξισμού, αμηχανία και έλλειψη θεωρίας συνοχής και βάθους μπροστά στην, περισσότερο από όσο αναμέναμε, σφοδρή αντίθεση του νεοθετικισμού, της μεταφυσικότητας που η αμεσότητα της εμπειρίας υποκρύπτει, του ανορθολογισμού και της ποσοτικοποίησης/μαθηματικοποίησης της γνώσης. Η αμηχανία και η παθητικότητα της αμφιβολίας, σ' αντίθεση μ' ό,τι ίσως κάποιοι θα ήθελαν να πιστεύουν, αντανακλούν παράλληλα και τη σημασία του ζητούμενου της επιλογής. Οι δύο κυρίαρχες εκφάνσεις του ανορθολογισμού —της υπερβατολογικής αναμονής και του δογματισμού— παραπέμπουν στην αδυναμία διαλεκτικής κατανόησης της ιστορικής εξέλιξης, στο μέτρο που η γνώση και η μέθοδος δεσμεύονται στην αμεσότητα των ερωταποκρίσεων της εμπειρίας, παρασύρονται στη γοητεία του συναισθήματος, του αφηρημένου ανθρωπισμού (με αποτέλεσμα να τους διαφεύγει η πραγματική ουσία του κοινωνικού και ταξικού είναι) και της οικειότητας. Έτσι, παρερμηνεύεται και απονευρώνεται το αίτημα της αποστασιοποίησης δια μέσου της παρέμβασης και της φιλοσο-

φικής αφαίρεσης ως μεθόδου και απαράβατης προϋπόθεσης της διαλεκτικής προσέγγισης και σύλληψης του οντολογικού. Ο ιδεαλισμός, η υπέρβαση του συγκεκριμένου και η μεταφυσική εξάλειψη των αντιθέσεων και των συγκρούσεων μονιμοποιούν εκείνο το άλμα της σκέψης που εκμηδενίζει το πραγματικό και την ορθολογικότητα του υλιστικού προτάγματος: συνεπώς, σε ποιο βαθμό είναι μπορετό να επαναπροσδιοριστούν οι συγκεκριμένοι αμοιοί της πραγματικότητας, να αποσαφηνιστούν τα όρια και τα επίπεδα των αντικειμενικών συσχετισμών και σχέσεων αλληλεξάρτησης των παραγόντων (ιδωμένων στην ολότητα και στην αυτονομία τους), ώστε να μην αναλωθούμε στην ερημιά και στη μοναξιά μιας μεταφυσικής και ισοπεδωτικής ερμηνείας «όπου όλες οι αγελάδες είναι μαύρες»;

Υπάρχει η υποψία ότι η «ανανέωση του αριστερού και μαρξιστικού λόγου» είναι πιθανό να λειτουργήσει προς την κατεύθυνση του προσχήματος και της εκ νέου θεμελίωσης του ψευδοδιλήμματος και της ψευδαίσθησης, και τούτο στο βαθμό που η θεαματικοποίηση και η εμπορευματοποίηση της εντολής «επιστροφή στο Μαρξ» θα μπορούσε να δώσει λαβή σε κάθε είδους οπορτουνιστικές και μανιχαϊστικές θέσεις εξωραϊσμού του παρελθόντος και υπεκφυγής του προβλήματος. Ουσιαστικά, τα ερωτηματικά και οι θεμελιώδεις απαντήσεις θα πρέπει να ενσαρκωθούν μέσα στην αρχή και την πρωταρχική κατηγορία της γνώσης και της μεθοδολογίας του Tertium Datur, μέσα στη συνεχή αγωγή της αναζήτησης του τρίτου που, όσο και αν δίνεται και ενυπάρχει, κάθε άλλο παρά εκφράζεται, του Tertium Datur που θα θεμελιωθεί στο επίπεδο του πραγματικού και του οντολογικού μόνο μέσα από τη μελέτη και την αποφόρτιση του υπερβατολογικού, τη χειραφέτηση από το ναρκισσισμό του πρωταγωνισμού και της ηδονής του θεαθίνα.

Θα διαπραττόταν τραγικό σφάλμα, θα ήταν ανέντιμο και άδικο προς τον ίδιο, αλλά και προς τους άλλους μαρξιστές διανοητές, ενίοτε υπό έντονη αμφισβήτηση και συζητήσιμο, να υποστηριχθεί ότι ο Geörgy Lukács αποτελεί τη μόνη σθεναρή φωνή που εξέφρασε τον επείγοντα χαρακτήρα του Tertium Datur. Σε κάθε περίπτωση ήταν από τους ελάχιστους που το πρόταξαν με τέτοιο οργανικό, συστηματικό και μεθοδικό τρόπο, συνδυάζοντας ταυτόχρονα τη φιλοσοφική και την επιστημονική αναζήτηση και την έμπρακτη πολιτική στράτευση ως το τέλος της ζωής τους.

το θεμελιώδες στοίχημα του λουκατσιανού έργου εντοπίζεται στη διαρκή και εναγώνια θεμελίωση του Tertium Datur ως κινητήριας δύναμης της φιλοσοφικής και επιστημονικής πορείας, ως του κορυφαίου και πλέον οργανικού κομματιού του διαλεκτικού λόγου. Η άρθρωση του Tertium Datur ως πραγματικού και διαλεκτικού ξεπεράσματος της αριστοτελικής λογικής του Tertium Non Datur, του αποκλεισμού του τρίτου. Ο μαρξισμός αποτελεί ακριβώς την αναγνώριση του οντολογικού χαρακτήρα των όρων της πραγματικότητας στα πλαίσια της θέσης-αντίθεσης-σύνθεσης και της άρνησης της άρνησης, με την παραπέρα διεύρυνση της πολυπλοκότητας των συσχετισμών και των σχέσεων, με την κατανόηση της αλληλεξάρτησης και της αλληλεπίδρασης των επιμέρους τμημάτων, στην αυτονομία τους, αλλά και στα πλαίσια της ολότητας και σε βάρος μιας θεώρησης μαθηματικοποιημένης, εγκλωβισμένης στο αμετάβλητο των ορισμών και των πλαισίων της Λογικής, στη μόνη πρόταση θετικού-αρνητικού. Ό,τι ενδιαφέρει τον Lukács είναι η οντολογία, το κοινωνικό Είναι σ' όλες τις πτυχές και τις εκφάνσεις του ενάντια σε κάθε ντετερμινισμό και a priori δοσμένο. Ο διπολισμός του εκχαιδαισμένου και δογματικού μαρξισμού και της νεοθετικιστικής στρέβλωσης (τόσο βαθιά ρι-

ζωμένης στον υπαρξισμό, μας υπενθυμίζει ο Lukács), οι πραγματικοί κυρίαρχοι των μηχανισμών της ιρασιοναλιστικής θεώρησης (των δύο άκρων, της ψευδαίσθησης και του δόγματος, της φενάκης και της παθητικότητας), μπορεί να εξουδετερωθεί μόνο μέσα από τη διαλεκτική επανεκτίμηση τόσο του αρηνητικού (της κριτικής του πραγματικού και του οντολογικού) όσο και του θετικού (του προτάγματος και της παγίωσης του λόγου και της διαλεκτικής) ως στιγμών της οντολογικής κατάστασης και της καθολικής εξέλιξης του Είναι. Δεν είναι τυχαίο ότι το κορυφαίο έργο του Lukács, το *για μια οντολογία του Κοινωνικού Είναι*, το οποίο ολοκλήρωσε καθώς πλησίαζε στο τέλος και της ζωής του, και για το οποίο ο C. Preve έγραψε ότι αποτελεί «την πιο πρόσφορη οντολογική και κοινωνική διαδρομή», ξεκινά με τη σκληρή κριτική του αντιοντολογικού και νεοθετικιστικού πνεύματος που κυριαρχεί τόσο στη σύγχρονη αστική σκέψη όσο και στον ανόητο υλισμό του δόγματος και του νετερεμνισμού, της μηχανιστικής αιτιοκρατικής αντίληψης. προχωρώντας ακόμα παραπέρα, προτάσσει ένα συνολικό σχέδιο ανασυγκρότησης του διαλεκτικού λόγου, μέσα από την επανεκτίμηση των θετικών στιγμών του, όχι μόνο του μαρξιστικού σώματος, αλλά και όσων προέρχονται από την αστική προοδευτική παράδοση: εκείνων που εξουδετερώνουν τις αντιλήψεις του ρομαντισμού, όσων ξεπέρασαν τα στεγανά του αφηρημένου ανθρωπισμού και του υποκειμενικού σχεταρισμού, εκείνων που όρθωσαν τη διαλεκτική σκέψη ενάντια στην αμεσότητα και στη διαίσθηση (και κατά συνέπεια στον εμπειρισμό και στο νεοθετικισμό που εκεί εμπειρεύονται). Ότι ενδιαφέρει τον Lukács είναι η αποφανακοποίηση της διαλεκτικής, η επαναφορά της στην οντολογική πραγματικότητα. Παραμένει χαρακτηριστική η επιλογή του Lukács να αποδεχτεί και να προσαρμόσει στο μαρξιστικό σώμα τις κατακτήσεις του έξυπνου ιδεαλισμού (όχι μόνο του αντικειμενικού, του εγγελιανού, αλλά και του υποκειμενικού, των Kant, Fichte), όπως και τα θετικά στοιχεία της ρικαρντιανής οικονομίας· ούτε ακόμα διστάζει να παραδεχτεί την ανωτερότητα του αστικού ρεαλισμού απέναντι στην τέχνη της προπαγάνδας και του νατουραλισμού, όσο και αν μια τέτοια επιλογή μάλλον εξόργιζε τους κομματικούς ιδεολόγους και καθοδηγητές. Καθίσταται, έτσι, εύλογη και η παραπομπή στην εγκυρότητα της λενινιστικής ρήσης, σύμφωνα με την οποία «ο έξυπνος ιδεαλισμός είναι πιο κοντά στον έξυπνο υλισμό, από ό,τι είναι ο ανόητος υλισμός», ως exergue στο κεφάλαιο του *Για μια Οντολογία του Κοινωνικού Είναι* που θα αφιερώσει στον N. Hartmann, εντάσσοντας έτσι και τη φιλοσοφική και επιστημονική συνεισφορά του τελευταίου στη διαρκή πορεία κατάκτησης της διαλεκτικής μεθόδου. (Βέβαια δεν παγιδεύεται στη γοητεία της αντίστροφης ισοπέδωσης, υπογραμμίζοντας και τις ελλείψεις του χαρτμανιανού έργου: «Ο Hartmann επισημαίνει εύστοχα ότι η οντολογική διάσταση του τυχαίου είναι συνυφασμένη με την ετερογένεια των καθοριστικών παραγόντων. Όμως δεν αναλύει τις διαδικασίες, αλλά το τοποθετεί στην αρχική στιγμή. Λέει “ό,τι είναι πρώτο είναι και τυχαίο”, ... πρόκειται για ένα μύθο».)

Παραμένει ξεχωριστή και σημαντική η συνεισφορά του *Για μια Οντολογία του Κοινωνικού Είναι*. Δεν είναι μόνο το γεγονός ότι έχουμε εδώ την επανεκτίμηση και αφομοίωση, από μαρξιστική και διαλεκτική σκοπιά, των επιτευγμάτων και των παρατηρήσεων της επιστήμης και, συνεπώς, βρισκόμαστε ενώπιον μιας εξαιρετικής κατάκτησης της ίδιας της λουκασιανής σκέψης, μιας ακόμα ανώτερης βαθμίδας στην εμπειρία εξέλιξης και οργανικής ανάπτυξής της: ως επιστέγασμα αυτής της επανεκτίμησης και ανανέωσης τονίζονται και οι πάμπολλες αναφορές στον καθαυτό επιστημονικό χώρο, στην οργανική και ανόργα-

νη φύση. Δεν ήταν, άραγε, ο Lukács εκείνος που παλαιότερα κατακεραύνωνε την αποσπασματικότητα, το στατιστικό χαρακτήρα και τους περιορισμούς της επιστημονικής εικόνας της πραγματικότητας, απέναντι στη δυναμικότητα και την ενότητα της καλλιτεχνικής; Που εκθείαζε την ανωτερότητα των φιλοσόφων έναντι των επιστημόνων; Πάνω απ' όλα και πρώτιστα έχουμε την προστακτική επανενεργοποίηση και εκ νέου δραστηριοποίηση κατηγοριών που ο σχεταρισμός και ο «σταλινισμός» είχαν αποκόψει από τη διαλεκτική θεώρηση: η εργασία, η αξία, η σχέση τύχης και αναγκαιότητας, ειδικού και γενικού, η δυνατότητα post festum κατανόησης των αιτιοκρατικών σχέσεων που διαπερνούν την πραγματικότητα κ.λπ. Ο Lukács επαναφέρει ουσιαστικά την ανάγκη των κατηγοριών, όχι όμως στα πλαίσια ενός άκαμπτου λογικά και ιεραρχικά δομημένου συστήματος, αλλά ως παραμέτρους της γνώσης, ως ζητήματα οντολογικά που εκκινούν από τη συγκεκριμένη πραγματικότητα και μόνο μέσα στα όριά της δύνανται να κατανοηθούν, δια μέσου μιας αφαίρεσης που ξεκινά από το συγκεκριμένο και ολοκληρώνεται με την επιστροφή του σε αυτό.

Ισχυρή και συνεχής είναι η παρουσία του εγελιανισμού πάνω στο λουκατσιανό έργο. Και δεν πρόκειται μόνο για μεμονωμένα φιλοσοφικά ζητήματα, όπως η έννοια της αλλοτριώσης-αντικειμενοποίησης στο *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση* ή η ολόπλευρη υιοθέτηση του διχασμένου υποκειμένου της αστικής κοινωνίας, της «μερικότητας-αποσπασματικότητας», σ' αντιπαράθεση του ολικού και ολοκληρωμένου, του ανεπίστρεπτου αρχαιοελληνικού ιδεώδους, της Ηθικής, που απαντιέται στο *Η θεωρία του Μυθιστορήματος*. Πρόκειται για μια συνολική πίστη στην εξελικτική πορεία της φύσης και της ανθρωπότητας, δια μέσου των αντιθέσεων, του πόνου, της θυσίας, ενάντια σε κάθε οπισθοδρομική, ρομαντική και υπερβατολογική αντίληψη που αναιρούν το αντικειμενικό και ρασιοναλιστικό Είναι της πραγματικότητας. Για τούτο άλλωστε και θεωρεί, μαζί με τους κλασικούς του μαρξισμού, τον Hegel ως το αποκορύφωμα της αστικής σκέψης. Ο Lukács διαφεύγει τον κίνδυνο μιας αυθαίρετης ανάγνωσης του Hegel δια μέσου της ιστοριοποίησης της σκέψης του, τοποθετώντας τον στο συγκεκριμένο περιβάλλον της καθυστερημένης Γερμανίας, καθώς από τη δυτική Ευρώπη καταφτάνουν τα μηνύματα της Γαλλικής Επανάστασης. Στα πλαίσια αυτής της ιστοριοποίησης γίνονται κατανοητά τα όρια και οι περιορισμοί της εγελιανής σκέψης, η αντίθεση μεθόδου (επαναστατικής) και συστήματος (συντηρητικού) που ο Lukács αποδέχεται από τον Engels, η συμβιβαστική του στάση απέναντι στο καθεστώς του Φρειδερίκου Γουλιέλμου III και η υποχωρητικότητα και η διστακτικότητά του μπροστά στις διαφαινόμενες συνέπειες της δικής του διαλεκτικής. Ο Lukács στοχεύει και στην απελευθέρωση του Hegel, τόσο από εκείνες τις ερμηνείες των ύστερων νεοεγελιανών που τον ήθελαν απολογητή και πρόδρομο της αντίδρασης και του ιμπεριαλισμού, όσο και από τις εξίσου επικίνδυνες στρεβλώσεις του δογματικού υλισμού που ανεύθυνα και άκριτα τον απέρριπταν ολοκληρωτικά. Αυτή η συνολική επανεκτίμηση της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας (ιδιαίτερα στην περίπτωση του Hegel έφερε σε πρώτο πλάνο τη βαθιά σχέση συνέχειας που συνέδεε τον τελευταίο με τον N. Cusano, με το δημοκρατικό επαναστατικό πνεύμα του G. Forster, με τα πορίσματα και τις αναλύσεις των οικονομικών αντιλήψεων του D. Ricardo) μέσα από τη διαλεκτική οπτική συνδέεται άμεσα και με την ανανέωση του ενδιαφέροντος για τις θετικές στιγμές —και δεν ήταν λίγες— μιας σκέψης κάποτε ριζοσπαστικής και διαλεκτικής, γιατί τώρα πια η «αστική τάξη έχει ξεπέσει ιδεολογικά, αφήνοντας στην προλεταριακή επανάσταση την εκπλήρωση των παλιών της επαναστατικών αιτημάτων».

Δεν είναι μόνο το εγχειρίδιο που αφήνει ευδιάκριτα σημάδια στο σώμα του λουκατιανού λόγου. Προς την ίδια κατεύθυνση κινήθηκε και η ερμηνευτική και κριτική στάση του στο χώρο της αισθητικής, απέναντι στους μεγάλους του αστικού μυθιστορήματος, του αστικού ρεαλισμού τον Balzac, τον Tolstoj, τον Thomas Mann (προσωπικός φίλος του Lukács και ίσως ο μοναδικός από τους σύγχρονους που κατάφερε να διασωθεί από την ανστηρή ματιά του. Παρεμμένει αξιοσημείωτο ότι η μορφή του Naphta στο *Μαγικό Βουνό* αποτελεί τη λογοτεχνική μεταφορά της προσωπικότητας του Lukács, όπως την εποχή εκείνη την αντιλαμβάνονταν ο Mann), απέναντι στον Goethe («την ανωτερότητα του οποίου πάνω στους ρομαντικούς είχε ομολογήσει ο Novalis»), ακολουθώντας και στο σημείο αυτό τις σκόρπιες επισημάνσεις των Marx, Engels για την τέχνη, συστηματικοποιώντας τες και δημιουργώντας ένα οργανωμένο πλαίσιο ερμηνείας και ανάλυσης. Είναι προφανές ότι τέτοιου είδους αναζητήσεις και αναφορές του Lukács κάθε άλλο παρά μπορούσαν να γίνουν εύκολα αποδεκτές στους κυρίαρχους ιδεολογικούς και καθοδηγητικούς κύκλους. Η διεύρυνση και η μεταφορά της φιλοσοφικής αντιπαράθεσης, που ο Lukács είχε ήδη υιοθετήσει στο *Η Καταστροφή του Λόγου*, από το επίπεδο της αντιπαλότητας Υλισμός Vs Ιδεαλισμός σ' εκείνο του Ορθολογισμός Vs Ανορθολογισμός, την οποία ορισμένοι ερμήνευαν ως μια ακόμα επιβεβαίωση της δεξιότροφης-σοσιαλδημοκρατικής απόκλισης του Ούγγρου φιλοσόφου, όσο και αν αποτελούσε μια ακόμα άποψη, τη σημαντικότερη ίσως, του στοιχείου του Tertium Datur, άρχισε να προκαλεί δυσφορία και αναταραχή, όχι μόνο στα αισθητικά προστάγματα και τις επιταγές του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, αλλά και στους κύκλους των πειραματιστών της αβανγκαρντικής και «αντιρεαλιστικής» σκηνης, εξαιτίας του πλούτου των αποχρώσεων που έφερε στο φως, και στο μέτρο που καθιστούσε αναποτελεσματικές και χωρίς σημασία την ετικετοποίηση και το σχηματισμό. Και σε τούτο το σημείο ο Lukács είναι αποφασισμένος να αγγίξει τα όρια του Tertium Datur. Είναι τουλάχιστον κρίμα και ανέντιμο να συγχέεται η έννοια του κριτικού ρεαλισμού (εκείνη του «τύπου», της προοπτικής και της αντανάκλασης) με τον κομματικό υπαρκτό σοσιαλιστικό ρεαλισμό. Η έννοια της *κομματικής τέχνης* στη λουκατιανή σκέψη εναντιώνεται σε κάθε απόπειρα χειραγώγησης, στο νατουραλισμό και στην προπαγάνδα, στο ρεαλισμό του στατιστικού και ποσοτικοποιημένου μέσου, στην κομματική παρέμβαση. Διεκδικεί την αυτονομία του καλλιτέχνη και του έργου από κάθε εξωτερική επιβολή. Και εδώ ο Lukács, ακολουθώντας τα μαρξικά και ιδιαίτερα τα εγγελοσιανά κείμενα, διαχωρίζει την ταξική προέλευση του δημιουργού από το έργο του, ανατρέπει τη σχηματοποιημένη κομματική άποψη επιλέγοντας τη μορφή του ήρωα, του «τύπου» η οποία μπορεί και να αποτελεί δημιουργήματα της καλλιτεχνικής φαντασίας, να μην έχει πραγματική υπόσταση, αλλά να αντικατοπτρίζει πληρέστερα τις συγκεκριμένες αντιθέσεις, την ψυχολογία των υποκειμένων και των συλλογικοτήτων/τάξεων, τη δομή της πραγματικότητας. Πρόκειται, ασφαλώς, για μια βαθιά αιρετική θέση, η οποία κάθε άλλο παρά διατιθέμενη εμφανίζονταν να υποχωρήσει και να συμβιβαστεί στις πιέσεις και τις υποχρεώσεις της καθαρής προλεταριακής κουλτούρας, στο μύθο του εργάτη-δημιουργού. Η άποψη του Lukács θα μπορούσε να αποσαφηνιστεί πλήρως μέσα από την παράφραση μιας προηγούμενης θέσης: «η έξυπνη αστική κουλτούρα είναι πιο κοντά στο ρεαλισμό, από ό,τι είναι η ανόητη προλεταριακή κουλτούρα».

Η ξεκάθαρη καταδίκη του νατουραλισμού, της λεπτομερούς περιγραφής, του ρεπορτάζ και, συνεπώς, η απόρριψη του ζντανοβισμού στο χώρο της τέχνης, στην περίπτωση του

Lukács συνδεόταν, όπως τονίστηκε, και με την εξίσου ολοφάνερη και δεδηλωμένη καταδίκη των φαναρονικών και υπερβολικών πειραματισμών, της θεατρικιστικής φούσκας, του εύκολου εντυπωσιασμού του «αντιρεαλιστικού» αβαγκαρντισμού. Στη γενικότερη κριτική της αβαγκάρντ, ό,τι προέχει περισσότερο είναι η διερεύνηση των ιδεολογικών βάσεων της, οι φιλοσοφικές αναφορές της και οι δεσμοί της με τον υπαρξισμό και το νεοθετικισμό, οι αισθητικές αντιλήψεις της που αναδεικνύονταν μέσα από τη γραμμή συνέχειας και εξάρτησής της από το νατουραλισμό και την ακατανίκητη κλίση προς τη λεπτομέρεια. Όσον αφορά, εξάλλου, την υπαρξιστική και νεοθετικιστική παράμετρο, είναι γνωστό ότι αποτέλεσαν τον κύριο αντίπαλο (μαζί με τον αντίποδά τους, το δογματισμό και το σεχταρισμό) της λουκατσιανής σκέψης μέχρι και το *Για μια οντολογία του Κοινωνικού Είναι*. Από την άλλη, η έλλειψη προοπτικής που χαρακτήριζε, σύμφωνα με τον Lukács, την τέχνη της πρωτοπορίας ενισχυόταν παράλληλα με μια στατικοποίηση της πραγματικότητας, με την απολυτοποίηση της υποκειμενικής αντίληψής της, αλλά και με την αντικατάσταση του ενύπαρκτου (άλλη μια σταθερά της αισθητικής και φιλοσοφικής θέωρησης του Lukács) από τη μερικότητα και την αλληγορία (η οποία λειτουργούσε αποκλειστικά απέναντι στο σύμβολο, που το μυθιστόρημα υιοθετούσε) ήταν, άλλωστε, η κυριαρχία της αλληγορίας στη σύγχρονη τέχνη (βλ. αλληγοριοποίηση του κόσμου και του συγκεκριμένου) που εξοστράκιζε το «τυπικό» της κομματικής τέχνης. Το λουκατσιανό *Tertium Datur* εγείρεται, συνεπώς, τόσο εναντίον των «προλετάρων καλλιτεχνών και συγγραφέων με ανολοκλήρωτη παιδεία και οι οποίοι χάνονται στην προσπάθειά τους ν' αραδιάσουν εξωτερικά δεδομένα» (στις μικρές και ανοιχτές μορφές τέχνης ο Lukács αντιτάσσει τις μεγάλες και κλειστές), όσο και του αβαγκαρντικού εγχειρήματος ακύρωσης και υπέρβασης του οντολογικού, εκεί όπου «το υποκείμενο κείται αιώνια μόνο και μοναχικό, αποδεδειγμένο από τις κοινωνικές και ιστορικές σχέσεις, ξεριζωμένο». Τονίζεται ιδιαίτερα ότι τούτη η λουκατσιανή απόρριψη της αβαγκαρντικής πρότασης δεν οφείλεται καθόλου στην εντολή εξωτερικών-κομματικών παραγόντων, και συνεπώς εκπίπτει ολοκληρωτικά η απόπειρα να παρουσιαστεί ως μια κατά παραγγελία στάση, ως φερέφωνο της γραφειοκρατικής γραμμής και νομιμότητας. Μια εξαιρετική συνέχεια χαρακτηρίζει τη συνολική και γενική αντίληψη του Lukács για την τέχνη: ήδη κατά τη διάρκεια της σύντομης εμπειρίας της ογγρικής δημοκρατίας των συμβουλίων (1919), «ως κομισάριος του λαού για την εκπαίδευση στάθηκε εμπνευστής μιας σοσιαλιστικής πολιτιστικής εκπαιδευτικής πολιτικής για πολλές απόψεις υποδειγματικής και αξιέπραστης», και ήδη στη δεκαετία του '20 είχε εκφράσει την αντίθεσή του και τις αντιρρήσεις του για τις μεθόδους και τις θέσεις της αβαγκάρντ: αρκεί να διαβάσουμε προσεκτικά το *Η θεωρία του Μυθιστορήματος* (1916), ώστε να επισημάνουμε εκεί πολλά από τα μετέπειτα επιχειρήματα του λουκατσιανού σκεπτικισμού (ή μήπως επρόκειτο για αποστροφή;) απέναντι στον «αντιρεαλισμό» της πρωτοπορίας. Εκείνο που χρειάζεται να υπογραμμιστεί, εντοπίζεται στη σταθερότητα του Lukács για μια τέχνη της αντανάκλασης, της προοπτικής και του «τύπου». Ο λουκατσιανός «τύπος», βέβαια, κάθε άλλο παρά παραμένει σταθερός και αμετάβλητος: όπως άλλωστε και το μοντέλο του ρεαλισμού, με τη σαφήνεια που του αποδίδει ο προσδιορισμός του Lukács, είναι ένα μοντέλο δυναμικό και απαντά σε ερωτηματικά τα οποία η τεχντροπία και η οπτική της αβαγκάρντ και η τέχνη του νατουραλισμού, της αποσπασματικότητας και της κομματικής προπαγάνδας προσπαθούσαν να συσκοτίσουν ή να προσπεράσουν. Είναι δεδομένος ο

σεβασμός του Lukács για το μεγάλο αστικό μυθιστόρημα, για τον κριτικό ρεαλισμό, όπως δεδομένα αποτελούν οι θέσεις του για την πρωτοποριακή τέχνη και οι έντονες διαφορές που τον χώριζαν από τον Brecht: επείγει μολταυτά να απελευθερώσουμε τις αισθητικές αντιλήψεις του από τις στρεβλώσεις και τις υστερόβουλες κατηγορίες πολλών εκ των κατηγορών και αναλυτών του (η Helga Gallas καταλήγει μάλιστα σε άδικα και εξώφθαλμα μονόπλευρα συμπεράσματα στην εξέταση των θέσεων του Lukács).

Αναμφίβολα η προσέγγιση στο μαρξισμό του Ούγγρου φιλοσόφου δεν εκδηλώθηκε χωρίς ρήξεις, προβληματισμούς, πάνω στη μοντονία μιας συνεχούς γραμμικής πορείας. Το αποδεικνύουν, άλλωστε, και με τον πλέον πειστικό τρόπο τόσο το *Η Πορεία μου προς το Μαρξισμό*, όσο και η συνέπεια της αυτοκριτικής του στάσης. Ήδη, πριν ακόμα φτάσουμε στο *Η Ψυχή και οι Μορφές*, τα *Ημερολόγιο 1910-11* και *Περί της φτώχειας του Πνεύματος*, έργα της ακόμα νεότερης περιόδου, επιτρέπουν να αναδειχτεί η φιγούρα μιας προσωπικότητας που αγωνίζεται να σπάσει τα δεσμά της αστικής αθλιότητας, βιώνει το άγχος της απώλειας, την οδύνη της αυτοκτονίας, τα ερωτηματικά του θανάτου: «Εφόσον η αυτοκτονία είναι πραγματικότητα. Για την ακρίβεια η μοναδική πραγματικότητα που μπορώ να προσεγγίσω». Είναι χαρακτηριστικό ότι την περίοδο αυτή οι έντονες υπαρξιστικές και μεταφυσικές ανησυχίες του Lukács, η προσωπική ανασφάλεια και το τραύμα της μοναξιάς (τα οποία σέφνουν μαζί τους και τον πόνο της απώλειας των πλέον αγαπημένων προσώπων, του Leo Popper και της Irma Seidler) όσο και αν τον ωθούν προς λύσεις θεολογικού και θρησκευτικού τύπου, όσο και αν τον γοητεύουν με την τραγικότητά τους, θα τον οδηγήσουν τελικά στο ξεπέρασμα του διλήμματος προς μια γήινη, ριζοσπαστική και καθόλου υπερβατολογική κατεύθυνση. Τα δοκίμια που τελικά θα συμπεριληφθούν στο *Η ψυχή και οι Μορφές* (δοκίμια που ο ίδιος χαρακτηρίζει και θεωρούσε ως «δοκίμια για την Irma Seidler», στην οποία εξάλλου το έργο θα αφιερωθεί: «Εναποθέτω τούτο το βιβλίο στα χέρια που μου το προσέφεραν» παρόλ' αυτά, το πρώτο δοκίμιο θα προσλάβει το χαρακτήρα επιστολής προς τον Leo Popper) διαχέουν μια εσωτερική θρησκευτικότητα, το εύρος της αγωνίας της ύπαρξης, ιδιαίτερες και εξαιρετικές τόσο του Lukács, όπως και των δημιουργών στους οποίους αναφέρονται ή καλύτερα από τους οποίους δίνεται η πρόσφορη αφορμή. Εντούτοις, «ακόμα και όταν αναφέρεται στη μοναξιά, τούτη είναι απέναντι στον ίδιο και τους άλλους και όχι απέναντι στο θεό». Τα δοκίμια του *Η Ψυχή και οι Μορφές* αποτελούν τα κατεξοχήν οχήματα έκφρασης της αναζήτησης της ουσίας, της υποκειμενικότητας, τα μέσα ανείρεσης της αποσπασματικότητας (και μάλιστα στο βαθμό που την επιβεβαιώνουν ως αναγκαίο και αναπόφευκτο όρο της σύγχρονης αστικής πραγματικότητας) και του χάους που προσδιορίζει την αστική καθημερινότητα προς τη σύλληψη αυτής της ουσίας, «προς το μεγάλο βίωμα, την ίδια τη μορφή». Το δοκίμιο, κινούμενο μεταξύ τέχνης και φιλοσοφίας (τελικά ο Lukács θα αγκαλιάσει ολόπλευρα και τα δύο), μέσα από το πρόσημα της αναφοράς στο έργο τέχνης και με ισχυρό άλλοθι τον καλλιτέχνη, γίνεται αφορμή να μιλήσει ο δοκιμογράφος για τον εαυτό του: «Το δοκίμιο είναι ένα δικαστήριο, όμως το ουσιαστικό και αποφασιστικό στοιχείο της αξίας του δεν είναι η τελική κρίση, αλλά η ίδια η διαδικασία του κρίνειν». Ο υπαρξισμός θα αναζητήσει και θα βρει στα έργα του νεαρού Lukács τα καλύτερα μέρη της φιλοσοφικής του θεώρησης, την πραγματικότητα του άγχους, μιας υποκειμενικότητας καταδικασμένης στη συνεχιζόμενη έκπτωση της φιλιανής «ολοκληρωμένης αμαρτίας». Κι όμως, αυτή η τραγικότητα της ύπαρξης που διαγρά-

φρονταν γενικευμένη στο χώρο των ευρωπαϊών διανοουμένων των πρώτων δεκαετιών του αιώνα, αυτή η αγωνία διαφυγής από τη μονοτονία και το αβάσταχτο του μικροαστισμού, θα λυθεί από την πλευρά του Lukács με εκείνη την πεποίθηση του Tertium Datur που θα τον χαρακτηρίζει και στη συνέχεια. Οι υπαρξιστικές και φιλοσοφικές ανησυχίες του Lukács αποτελούν μια ευδιάκριτη συνεχή διαδικασία ρήξεων και ξεπεράσματος, που μάς οδηγεί κατευθείαν στο *Η Σκέψη του Λένιν* και στο *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, για να απολέσουν εκεί και στη συνέχεια κάθε μεταφυσικό και αφηρημένο χαρακτήρα.

Ο πλατωνισμός θα αποτελέσει άλλη μια σπουδαία και απαραίτητη σταθερά της λουκατσιανής σκέψης. Μια τέτοια επισήμανση δε δικαιολογείται μόνο μέσα από τη σταθερή αναφορά στον πλατωνισμό ως πρότυπο δοκιμογραφίας («ο Πλάτωνας στα έργα του με αφορμή τους άλλους μιλάει για τον εαυτό του»), ούτε από το νεανικό αίτημα πρόκρισης της φιλοσοφίας και της καθολικής εξουσίας της, αλλά φαίνεται να διαπερνά το λόγο και τις αντιλήψεις του Lukács ως τις ακραίες συνέπειές της. Ήδη μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '60 έχει κανείς την εντύπωση ότι ο Lukács «προϋπέθετε σιωπηρά ότι η μούρα του κόσμου εξαοτιόταν, κατά ένα μεγάλο μέρος, από μας happy few, συγκεντρωμένοι γύρω του και ικανοί να σκεφτούμε την πραγματική λύση, το Tertium Datur, το οποίο σε κάθε περίπτωση έπρεπε να υφίσταται... σαν όλοι να είμαστε υπουργοί του in rectore, σε μια πνευματική κυβέρνηση-φάντασμα στην οποία αργά ή γρήγορα όλοι έπρεπε να προστρέξουν» (C. Cases, 1983). Τούτη η αριστοκρατική αντίληψη της πρωτοπορίας, η οποία πιθανότατα έθρεφε τις ρίζες της στην ταξική καταγωγή του Lukács, και παρέμεινε πάντα έντονη και ιδιαίτερα στα καθαρά πολιτικά κείμενα, ξεπροβάλλει με κάθε επισήμηση και χωρίς περιστροφές.

Το αίτημα του Tertium Datur επιβεβαιώνεται ουσιαστικά ως ο πλέον σταθερός και πρόσφορος παράγοντας πιστοποίησης και επιβεβαίωσης της οργανικής συνέχειας που χαρακτηρίζει τη σκέψη του Lukács Το Tertium Datur όμως δεν εκφράζει συμβιβασμό, στάση καιροσκοπική, μεσοβέζικη λύση και άγνηση της αντίθεσης. Τουναντίον, είναι η στο μεγαλύτερο βαθμό γόνιμη απόδοση των αντιθέσεων, η σύνθεση και η διαλεκτική εξέλιξή τους, η μόνη δυνατή λύση προς τον απελευθερωμένο (από το δογματισμό και το σχεταρισμό) και απελευθερωτικό μαρξισμό. Και είναι αυτό ακριβώς το εγχείρημα, η πολιτική και φιλοσοφική αναζήτηση και ικανοποίηση του Tertium Datur, που θα οδηγήσει τον Lukács στην επιδοκιμασία και επιλογή του Λαϊκού Μετώπου και στις «Θέσεις του Blum» (αρχικά καταδικασμένες, αλλά στη συνέχεια αποδεκτές και υιοθετημένες από το Κομμουνιστικό Κόμμα), και από εκεί στην αποδοχή της ειρηνικής συνύπαρξης και στην ανάγνωση του ελεύθερου χρόνου ως σύγχρονου πεδίου της ταξικής πάλης σε παγκόσμιο επίπεδο. Είναι το Tertium Datur που θα τον οδηγήσει στην ερμηνευτική δυνατότητα των αποχωρήσεων των ενδιάμεσων παραγόντων, στην απόρριψη κάθε απλουστευτικής και προσωποκεντρικής ερμηνείας της σταλινικής περιόδου, αλλά και της συνολικότερης ιστορικής διαδικασίας και είναι ακριβώς ό,τι επιδιώκει να αποκαλύψει στη σκέψη και στην πολιτική δράση του Λένιν: «Μόνο με τον Λένιν παρουσιάζεται κάτι το εντελώς νέο, ένα τρίτο στοιχείο σε σχέση με τα δύο άλλα».

Όσο και αν συχνά αφήνεται να υπονοηθούν δείγματα μιας ανάγνωσης προς μια προσωποκεντρική, αστικοϊδεολογικού χαρακτήρα μεθοδολογία, ο Lukács παραμένει κατά βάση πιστός στην εγγεληνική θέση του υποκειμένου ως ιστορικής αρχής, ως «ιστορικής καθολικής αρ-

χής», ως εκφραστή της συγκεκριμένης πραγματικότητας: «δε θα 'σαι καλύτερος της εποχής σου, αλλά θα 'σαι η ίδια η εποχή σου με τον καλύτερο τρόπο». Προτάσει το ζητούμενο του ξεπεράσματος της αφηρημένης ατομικότητας και της οντολογικής συγκεκριμενοποίησής της. «Το θέμα δεν είναι κατά κανένα τρόπο η ατομική τοποθέτηση του Στάλιν απέναντι σ' αυτά τα προβλήματα. Είναι η κυρίαρχουσα κατεύθυνση της εποχής που επικρατεί παντού με τις πιο διαφορετικές μορφές... δεν είναι οι ηγετικές πολιτικές προσωπικότητες, οι ύστατες αιτίες των παγκόσμιων γεγονότων. Η προσωπική πολιτική δράση τους, αντίθετα, είναι κυρίως η πραγμάτωση τάσεων που πηγάζουν αναγκαία από μια δεδομένη οικονομική δομή», γράφει στα 1968. Η ίδια κατεύθυνση ιστορικοποίησης της «προσωπικότητας», κατανόησης των αντιθέσεων και των συγκεκριμένων συσχετισμών και σχέσεων του περιβάλλοντος μέσα στο οποίο αυτή ζει και ενεργεί, παρατηρείται στην ανάλυση της γέννησης και της εξέλιξης της εγγεληνής φιλοσοφίας, ισχύει και στην περίπτωση του Λένιν («Ακριβώς αυτή η μορφή του Λένιν, όπως είναι ο κανόνας για τους μεγάλους άνδρες, ενσάρκωσε με τέτοιο τρόπο την εποχή του που τα αποτελέσματα και κυρίως η μέθοδος των λόγων και των έργων του διαθέτουν ακόμα μια κάποια επικαιρότητα και σε συνθήκες που έχουν από πολλές όψεις αλλάξει»), ούτε είναι συμπτωματικό ότι ένα από τα σημαντικότερα λουκατσιανά έργα φέρει τον ξεκάθαρο τίτλο *O Goethe και η εποχή του*. Κατά συνέπεια, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο αυτός ερμηνευτικός άξονας διατηρήθηκε και στο χώρο της λουκατσιανής αισθητικής, όπου κυριαρχεί η πρόκριση του «τύπου»: «Η πραγματικότητα ενός ήρωα ή ενός πεπρωμένου εξαρτάται λοιπόν από την ικανότητά του να εκφράσει την ολότητα της εξέλιξης και από τη δύναμη που τον ωθεί» (1932). «Ο ήρωας του έργου τέχνης δύναται να είναι “τυπικός” και χαρακτηριστικός μόνο όταν ο δημιουργός επιτυγχάνει να αποκαλύψει τους πολυπληθείς δεσμούς που ενώνουν τα ατομικά χαρακτηριστικά των ηρώων του με τα γενικότερα προβλήματα της εποχής, όταν ο ήρωας βιώνει μπρος μας τα προβλήματα του καιρού του, ακόμα και τα πλέον αφηρημένα, ως ατομικά δικά του προβλήματα, τα οποία έχουν για τον ίδιο μια ζωτική σημασία» (1936).

Η σταθερότητα με την οποία ο Lukács υπερασπίστηκε τον οντολογικό διαχωρισμό της πρόθεσης από το αποτέλεσμα της πράξης («αυτοί δεν το ξέρουν, αλλά το κάνουν»), συνέβαλε, από τη μια, στο ξεπέρασμα της τελεολογίας και, από την άλλη, στη μεταφορά της οπτικής της κριτικής και της μελέτης της πραγματικότητας σ' ένα επίπεδο ανώτερο από εκείνο της προσωποπαγούς αντίληψης της ιστορίας και του βολонταρισμού της υποκειμενικότητας. Περισσότερο τον ενδιαφέρει, και αναμφισβήτητα εντάσσεται στη διαλεκτική θεώρησή του, το τελικό αποτέλεσμα, οι συγκεκριμένες συνέπειες των επιλογών, των συγκεκριμένων και οντολογικών εναλλακτικών λύσεων μέσα από το πλέγμα των αντιθέσεων, των σχέσεων αμοιβαίας εξάρτησης και επίδρασης, των αλληλοσυσχετισμών, που αναπτύσσονται στο πραγματικό Είναι. Τούτος ο σαφέστατος διαχωρισμός αρχικών προθέσεων και τελικών αποτελεσμάτων που συνοδεύουν τη δράση των υποκειμένων, του επιτρέπει κατά πρώτο λόγο να ανατρέψει μια μεταφυσική και υπερβατολογική αντίληψη της ιστορίας μέσα από την κατανόηση του Είναι και του πραγματικού. Από την άλλη, μέσα από την ταυτόχρονη απόρριψη της ισοπέδωσης, της ετικετοποίησης και των κανονιστικών αρχών που η αντίπαλη άποψη του δογματισμού επέβαλε, του αποκαλύπτονταν η πολυχρωμία και το πολυεπίπεδο της ανθρώπινης δραστηριότητας, του ανοίγονταν τα περιθώρια μιας επανεκτίμησης, από μαρξιστική σκοπιά, όχι μόνο των προοδευτικών στιγμών του παρελθόντος,

απελευθερώνοντας τες τόσο από το δογματισμό όσο και από την εκ των υστέρων παραποίηση και διαστρέβλωσή τους, αλλά και σημαντικών εμπειριών της σοσιαλιστικής πορείας, επιτρέποντάς του την απομυθοποίηση και την ωριμότερη, γιατί συνολικότερη και διαλεκτική, κατανόησή τους (βλ. η περίοδος του «σταλινισμού»). Γίνεται σαφές ότι αυτή η ξεκάθαρη διαλεκτική στάση του επιτρέπει, σε φιλοσοφικό επίπεδο, να προχωρήσει στην υιοθέτηση και αποδοχή της ενγκελσιανής διαφοροποίησης (και αντίθεσης) της εγελιανής μεθόδου από το εγελιανό σύστημα, σε αισθητικό να αποδεχτεί τον αναντικατάστατο ρόλο και την ανεκτίμητη σημασία του αστικού ρεαλισμού και της μεγάλης αστικής τέχνης, ακόμα, και ιδιαίτερα όταν οι πολιτικές απόψεις των αστών δημιουργών είναι εξ ολοκλήρου αντίθετες με την παρουσιαζόμενη εικόνα της αντανάκλασης, όταν τα προσωπικά πιστεύω, όσο και αν αντανακλώνονται στο έργο, δεν επισκιάζουν τη δύναμη και την προοπτική των πραγματικών και συγκεκριμένων αντιθέσεων («Έχει κανείς την εντύπωση ότι κάθε μεγάλος συγγραφέας θα όφειλε να έχει, τόσο πολιτικά, όσο και κοινωνικά, μια αριστερή θεώρηση. Παρόλ' αυτά όχι λίγοι από τους μεγάλους ρεαλιστές που απαντιούνται στην ιστορία της λογοτεχνίας, ουσιαστικά εκείνοι που οι Μαρξ και Ένγκελς ξεχώριζαν, αποτελούν απόδειξη του αντίθετου. Ούτε ο Shakespeare, ούτε ο Goethe, ούτε ο W. Scott, ούτε ο Balzac είχαν ποτέ μια αριστερή πολιτική τοποθέτηση») και σε πολιτικό να διακρίνει τα σημάδια της σχεταριστικής θεώρησης και τον αδιέξοδο χαρακτήρα του δογματισμού: «Γνωρίζουμε ότι οι σύντροφοι που εδώ και δεκαετίες είναι αιχμάλωτοι του σχεταρισμού και του δογματισμού, κατά βάθος δεν το επιθυμούν. Όμως ως μαρξιστές γνωρίζουμε επίσης ότι δεν ενδιαφέρει τι θέλουν πραγματικά οι άνθρωποι, ενδιαφέρουν οι διαλεκτικές συνέπειες των απόψεών τους».

Η περιορισμένη αναγνώριση, η «φιλοσοφικο-πολιτική ατυχία», η συχνά εσκεμμένη στρέβλωση που η ευρωπαϊκή διανόηση επεφύλαξε στον Lukács, οφείλονται βέβαια και στη μορφή έκφρασης της σκέψης του, στη δομή, στο μέγεθος και στο βάθος που το έργο του ανασύρει: ανήκει σε εκείνη τη μικρή και περιορισμένη ομάδα των κλασικών του μαρξισμού που ελάχιστα μπορούν να «χειρωαγωγηθούν» και να «εμπορευματοποιηθούν», αλλά το αντίθετο, θα πρέπει να μελετηθούν κατά μήκος της αράδας και στο επίπεδο της αλληλεξάρτησης, αλληλεπίδρασης και οργανικότητας νοημάτων και αναφορών. Δεν είναι τυχαίο ότι ούτε ένα τσιτάτο, ένα απόσπασμα από το τεράστιο έργο του Lukács δε «γνώρισε επιτυχία», δε μετατράπηκε σε σλόγκαν. Απεναντίας, είναι ουσιαστικά το λουκατσιανό έργο στην ολότητά και στη συνέχειά του, ο λόγος που αρθρώνει και αρθρώνεται, η σκέψη που (ξε)τυλίγεται που απομακρύνουν και αποθαρούνουν το βιαστικό βλέμμα, τη χυδαία και εκπορνευόμενη παραπομπή, αποκαλύπτουν το ψευδές και το αβάσιμο του τσιτάτου. Οι έννοιες της συνέχειας και της ενότητας ενυπάρχουν στο ίδιο το έργο και στη σκέψη του Lukács και εξουδετερώνουν κάθε απόπειρα αυθαιρέτου κατακερματισμού, κάθε διάσπαση και διαχωρισμό σε αδιαπέραστα αυτόνομες αποσπασματικότητες: προβλήματα και κατηγορίες της φιλοσοφίας, επιστημονικές παρατηρήσεις και επιστημάνσεις, αναφορές από το χώρο της πολιτικής οικονομίας, αισθητικές αναζητήσεις και κοινωνιολογικά ζητήματα, διαπλέκονται με τη γνώριμη χαρισματικότητα των κλασικών μαρξιστικών κειμένων, αναιώντας στο επίπεδο του διαλεκτικού υλισμού την πρακτική και τη μεθοδολογία του αστικού διαχωρισμού της γνώσης. Αυτή η επίμονη και συνεχής αναφορά σε έργα φαινομενικά εκτός καθαντού κειμένου, όπως και η σταθερή και συμπαγής δομή της γραφής που στοχεύει στην πληρέστερη

αποσαφήνιση του νοήματος και δεν παραμονεύει/κυνηγά το πομπώδες, που επιδιώκει να δια φωτίσει το κάθε ζήτημα στην όποια ελάχιστη και παραμικρή πτυχή του, προφανώς δυσχέραιναν το έργο εκείνων που διαρκώς επεδιώκαν βαρύνοντα συνθήματα, την επιθετική, θεαματική ή και στρουφνή φρασεολογία, την επιτηδευμένη σοφιστεία: σε ολάκερο το έργο του Lukács είναι αδύνατο να εντοπιστούν αυτού του είδους πρακτικές και επιλογές. Συχνά αναδύεται η αίσθηση ότι ο λουκασιανός λόγος στέκεται πλιότερο και ασφαλέστερα, γιατί πιο στερεωμένος, στην πλευρά της ώριμης και προοδευτικής αστικής σκέψης, αποποιούμενος την άμεση πολιτική και κομματική τακτική της σκοπιμότητας και του καιροσκοπισμού. Αυτή όμως η αίσθηση δεν οφείλεται τόσο στον ίδιο τον Lukács όσο στο κυρίαρχο κλίμα των τοτινών χρόνων και στο βαθμό που ξέφυγε από την ιδεολογική αγκύλωση των γραφειοκρατικών μηχανισμών, επιθυμώντας να ανακαλύψει και να θεμελιώσει τα σημεία ρήξης και συνέχειας μεταξύ αστικής σκέψης, διαφωτισμού και μαρξισμού. Ούτε επιφανειακή ούτε τυχαία είναι, εξάλλου, η φιλοσοφική ειλικρίνειά του, κάτι τόσο ξένο και σπάνιο στη βουκαλίζουσα πολυμάθεια και παντογνωσία της πλειονότητας των μαρξιστών: «τολίμα» ακόμα και να ομολογήσει ανοιχτά την αδυναμία και την αναρμοδιότητά του να εξετάσει και να εκθέσει πτυχές κάποιου ζητήματος που δεν κατέχει, χωρίς όμως τούτο να σημαίνει ότι όχι σπάνια ο ίδιος δεν υποτιμά τις αναλυτικές και φιλοσοφικές ικανότητές του. Ακόμα, ο όγκος μεγάλου μέρους των έργων του Lukács, πολυσέλιδοι τόμοι μ' εκατοντάδες αναφορές και παραπομπές, μόνο σε ελάχιστες και αραιές περιπτώσεις θα μπορούσε να γοητεύσει και να προσελκύσει το ενδιαφέρον εκείνων που θα είχαν την παραμικρή διάθεση να επεξεργαστούν τη μαρξιστική θεωρία και να ασκηθούν κοπιαστικά πάνω στα επικίνδυνα νερά της διαλεκτικής. Από όποια άποψη και αν το προσεγγίσει κάποιος (φιλοσοφικά ή αισθητικά, θετικά ή αρνητικά), το έργο του Lukács δε θα μπορούσε να απολέσει παρά μόνο αντικείμενο μελέτης και λεπτομερούς ανάλυσης. Σπάει κάθε αυθαίρετο και εκβιαστικό πλαίσιο για να αναρωχηθεί ως τις κορυφές μιας ευρέος φάσματος κουλτούρας, αισθητικής και φιλοσοφικής αναφοράς, εκεί όπου ήταν αναμφίβολα δυνατή η θεμελίωση του διαλεκτικού λόγου, αλλά οι καθοδηγητές των κομματικών μηχανισμών και του απονεκρωμένου μαρξισμού από την πλευρά τους διέκριναν μονάχα την πλήρη αποσάθρωσή τους. Σε μια Αριστερά εθισμένη στην τσιτατολογία, στην υποτιθέμενη ορμή ριζοσπαστικών και ρηξικέλευθων προτάσεων (εκείνων που χτυπάνε κατευθείαν στο συναίσθημα, στο εμπειρικό και προκαλούν μόνο τη μεσότητα της κρίσης, αλλά προσπερνούν τις ενδιάμεσες κατηγορίες της αντίληψης, την πραγματικότητα της διαμεσολάβησης, αποδυναμώνουν το διαλεκτικό χαρακτήρα της αντίθεσης, τον οντολογικό χαρακτήρα της άρνησης), ο λόγος του Lukács φάνταζε εξαιρετικά ισχυρός, πολύπλοκος και εκτός κλίματος.

Το ευρύ πεδίο γνώσεων και ενδιαφερόντων του Lukács, όπως αυτό είχε αρχίσει να διαγράφεται από τα πρώτα ακόμα έργα του, οι φιλολογικές και αισθητικές αναζητήσεις του, οι επί του δοκιμίου επεξεργασίες (δυσπρόσιτες, είναι αλήθεια, σαφέστατου εγγελιανού φόντου, κάθε άλλο παρά επιφανειακές και κοινότητες), προσδιόρισαν ίσως και τη μετέπειτα αντιμετώπισή του τόσο από τους κομματικούς δασκάλους και τους δογματικούς ιδεολογικούς μηχανισμούς όσο και από τους λάτρεις και εκπροσώπους της αβγακροντικής σχολής. Ήταν η ίδια η ρεαλιστική και κριτική ματιά του που δια μέσου του αισθητικού Tertium Datur ορθώνονταν ανάμεσα στο σοσιαλιστικό ρεαλισμό της πιστής αναπαράστασης και της

προπαγάνδας και της «αντιρεαλιστικής» παθητικής αντίληψης. Κι όμως, δεν ήταν αρκετοί εκείνοι που στις αρχές του αιώνα, και ακόμα περισσότερο σε μια τόσο νεαρή ηλικία, είχαν ασχοληθεί συστηματικά, κριτικά και διεισδυτικά με «δευτερεύουσες μορφές της ευρωπαϊκής κουλτούρας»: Kassner, Ernst, Beer-Hofmann (*Η Ψυχή και οι Μορφές*), για να ακολουθήσουν οι Vitet, Meinhold (*Το Ιστορικό Μυθιστόρημα*). Το λουκασιανό έργο «προκαλούσε» ακόμα περισσότερο με το δημοκρατικό και πλουραλιστικό χαρακτήρα των παραπομπών του και από το χώρο της αριστερής και σοσιαλιστικής διανόησης: ευχάριστη η έκπληξη της αναφοράς στο έργο του πολύπλευρου και πρόωρα χαμένου Christopher Caudwell, τα συμπεράσματα του οποίου στο *Studies in a Dying Culture* θα πρέπει να έβρισκαν σύμφωνα και τον Lukács. Ένα τέτοιο εύρος ανατρέπει κάθε βίαιο και αυθαίρετο εγγλεισμό των λουκασιανών απόψεων, δυσχεραίνει το έργο των επικριτών του Lukács, εκείνων που εκβίαζαν να τον ταξινομήσουν ως φρεζέφωνο του κόμματος, ενώ παράλληλα με την εσωτερική δυναμική του ανθίσταται και στην όποια σχηματοποιημένη αντίληψη. Παραμένει αξιολογούμενο ότι ακόμα και όσοι επιχείρησαν να ερμηνεύσουν το *Η Καταστροφή του Λόγου* μέσα από μια τόσο περιορισμένη οπτική, απέτυχαν οικτρά.

Η μανία αυτοκριτικής και ολοκλήρωσης, η εναγώνια προσπάθεια θεμελίωσης της συνέχειας και της οργανικότητας που χαρακτηρίζει την πολιτική και φιλοσοφική υπευθυνότητα του Lukács, δεν μπορούσε παρά να επιδράσει αρνητικά και ανασταλτικά πάνω στους επίδοξους «οπαδούς» του. Είναι αξιοπρόσεκτη και χαρακτηριστική η περίπτωση του *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, ενός έργου που στα υστερότερα χρόνια θα γνωρίσει τεράστια δημοσιότητα και φήμη, ιδιαίτερα στο χώρο της ριζοσπαστικής Αριστεράς, θα «αναγορευτεί» σε δόγμα, αλλά θα υποχρεώσει, στη συνέχεια, τον Lukács σε μια από τις πλέον ειλικρινείς και σημαντικές στάσεις αυτοκριτικής: «Παρά την ήδη συνειδητή προσπάθεια να ξεπεράσω και να εξαλείψω τον Hegel δια μέσου του Μαξ, ζητήματα αποφασιστικής σημασίας για τη διαλεκτική επιλύονταν με ιδεαλιστικό τρόπο... Η θεωρία της Λούξεμπουργκ για τη συσσώρευση, την οποία προσωπικά ακόμα ασπαζόμουν, ανακατευόταν, με τρόπο καθόλου οργανικό, μ' ένα ακραίο υποκειμενιστικό ακτιβισμό». Αυτή η αυτοκριτική διάθεση, τόσο καταδικασμένη και περιφρονημένη από τους διάφορους αστέρες της αριστερής διανόησης, παρέμεινε εξίσου τίμια και ενοχλητική. Τίμια, γιατί επεδίωκε να αποδείξει τη συνέχεια και την εσωτερική συνοχή του εκφραζόμενου λόγου. Ο Lukács έθετε τη σκέψη του στην εξεταστική και κριτική ματιά της μεταβολής και του χρόνου, με την πρόθεση να διατηρήσει και να γονιμοποιήσει από αυτή μόνο ό,τι έπρεπε να διαφυλαχτεί ως παρακαταθήκη για το μέλλον. Δεν επιχειρούσε ούτε να εξωραΐσει, ούτε να δικαιολογηθεί και να αποποιηθεί των ευθυνών του, ούτε ακόμα περισσότερο να αποσιωπήσει σφάλματα και προβληματισμούς. Είναι ο ίδιος ο Lukács που εξομολογείται στην αυτοβιογραφία του, *Gelebtes Denken*, την ανάγκη ανάγνωσης και μελέτης του έργου του πάνω στο κεντρικό άξονα της συνέχειας και της εξέλιξης: «Στην περίπτωση μου κάθε ζήτημα αποτελεί τη συνέχεια κάποιου άλλου. Πιστεύω ότι στην εξέλιξη μου δεν υφίστανται μη οργανικά στοιχεία». Από την άλλη πλευρά, η συνεχής αυτοκριτική πρόθεση, όταν ο Lukács το έκρινε απαραίτητο και σκόπιμο, κατέληγε ενοχλητική σ' όλους τους οπαδούς και θιασώτες της Αριστεράς, γιατί ανά πάσα στιγμή απειλούσε να καταδείξει την ιδεολογική και θεωρητική γύμνια και τη φιλοσοφική ανωριμότητά τους. Σε μια εποχή κυριαρχίας των τσιτάτων, των συνθημάτων και της εκφραζόμενης ανάγκης για απαράβια-

στες και αμετακίνητες αλήθειες (μεταφυσικού και υπερβατολογικού φρόντου, ιρασιοναλιστικές στην ουσία τους), ξεφύτρωνε μια μορφή που επιζητούσε την αναγνώριση του εξελικτικού χαρακτήρα της σκέψης της, ομολογούσε τα λάθη της, κατέριπτε τα δόγματα, και σαν να μην αρκούσε αυτό, αποφάσιζε δημόσια και με πειστικά επιχειρήματα να γεφυρώσει το χάσμα που η κάθε μορφή δογματισμού και ιρασιοναλισμού είχε ορθώσει ανάμεσα στις καλύτερες και προοδευτικές στιγμές της αστικής κουλτούρας και το μαρξισμό, τόσο σε θέματα φιλοσοφίας όσο και σε εκείνα της αισθητικής και της Ηθικής, καταρρίπτοντας κατά συνέπεια το μύθο της παντοτινής ισχύος των γραφειοκρατικών διαταγμάτων και των σχηματοποιημένων δογμάτων: έτσι γινόταν κατανοητή και η αποδοχή μιας ακόμα λενινιστικής πρότασης, σύμφωνα με την οποία «δεν είναι δυνατό να κατανοηθεί στην ολότητά του το *Κεφάλαιο* του Μαρξ, και ιδιαίτερα το πρώτο κεφάλαιο, αν πρώτα δε μελετηθεί και δεν κατανοηθεί ολόκληρη η εγελιανή λογική. Συνεπώς, εδώ και μισό αιώνα κανείς μαρξιστής δεν κατόνησε τον Μαρξ». Εξάλλου, ήταν ο ίδιος που απέκρουε τις επικρίσεις των κατηγορών του σχετικά με τα «ανήκουστα και χωρίς προηγούμενο *autodafé* στα οποία υπέβαλε τα έργα του και τη ζωή του, υπενθυμίζοντας ότι η ατομική εξέλιξη μιας προσωπικότητας σχηματίζει ένα αντικειμενικό σύνολο με την εξέλιξη της κοινωνίας και οι μετέπειτα θα βρουν σ' αυτή μια ενότητα, ακόμα και μέσα στη σειρά των αντιθέσεών της». Και ακριβώς την ικανοποίηση αυτού του αιτήματος απαιτούσε και ο ίδιος από τους άλλους, ώστε να εξουδετερωθεί κάθε αξίωση του μύθου και της κανονιστικής αλήθειας, να απονευρωθεί κάθε θεμέλιο του σεχταρισμού και του αλάθητου των πρωτοπόρων. Τίμια και ενοχλητική, αμείλικτη και σταθερή η αυτοκριτική στάση του Lukács σε μια πορεία εξέλιξης, ανάπτυξης και ωρίμανσης υποκειμένου και πνεύματος, όπως ακριβώς το εγελιανό πνεύμα ολοκληρώνεται δια μέσου της άρνησης, της αντίθεσης, της συνεχιζόμενης διαπάλης και της αλλοτρίωσης.

Η εγελιανή φιλοσοφία, ο πλατωνισμός, ο υπαρξισμός, η πορεία προς το μαρξισμό, την ταξική πάλη, την «ολοκληρωτική» στράτευση στο κόμμα, η εξορία, αλλά και οι υποχωρήσεις ως εκδηλώσεις του ξεδιπλώματος του υποκειμένου και της σκέψης του προς μια «Ουτοπία του πολιτισμού και του πνεύματος», προς μια Ουτοπία ουτοπική στον ελάχιστο δυνατό βαθμό, όπως θα έλεγε και η Agnes Heller («η καλύτερη μαθήτριά μου», θα ομολογήσει κάποτε ο Lukács). Παρόλες τις εσωτερικές αντιφάσεις και αναδιπλώσεις, τις δυνατές αμφισβητήσεις και τις αδυναμίες (ιδιαίτερα στην πολιτική εκτίμηση των γεγονότων) αυτής της πνευματικής εμπειρίας, πρόκειται κατά βάθος για την ίδια σκέψη, καθώς σταθερά, συστηματικά και μεθοδικά προσπαθεί να κατανοήσει το πραγματικό και οντολογικό Είναι. Μέσα στη συνέχεια του λουγκασιανού έργου αναιρούνται η εγκυρότητα και η νομιμότητα ενός διλήμματος τεχνηέντως προβαλλόμενου, εκείνου που επιβάλλει την τομή στο εσωτερικό αυτού του σώματος: «Νεαρός ή ώριμος Lukács;», που αξιώνει να διαχωρίσει τον ασυμβίβαστο και υπαρκτό Lukács από εκείνον της ωριμότητας, του κομματικού δογματισμού (;) και ενδιαφέροντος, να αντιπαραθέσει το ριζοσπάστη σ' εκείνον που «ξεπουλήθηκε» στο σταλινισμό, στις εντολές και στους γραφειοκρατικούς μηχανισμούς (τόσο σε θέματα αισθητικής όσο και σε ζητήματα πολιτικής και φιλοσοφίας). Κι όμως, είναι ο ίδιος ο λουγκασιανός λόγος που επικαλείται την εσωτερική οργανικότητα και τη συνέχειά του, όπως αυτή αναδύεται και μέσα από την αυτοκριτική διάθεσή του. Αν τώρα ορισμένοι διέκριναν μέσα από τούτη την πρακτική μια διάθεση μεταμέλειας και απολογίας, ρήξεις που ανέτρεπαν συνεχώς ό,τι ως τότε

είχε δηλωθεί, μάλλον αλλού στόχευαν, μάλλον αγνοούσαν συστηματικά και εκούσια παρά απεκάλυπταν το βάθος της αλήθειας αυτού του λόγου: Την πραγματικότητα μιας οργανικής συνέχειας, μιας συστηματικής πορείας ξεδιπλώματος και πλήρωσης που ο Lukács τόνισε και στη δική του περίπτωση· όπως ακριβώς την είχε επισημάνει στο *Η Σκέψη του Λένιν*, τη διεκδικούσε με πάθος στην πληρότητα της μορφής του Hegel και την αναζητούσε στις μεγάλες στιγμές της φιλοσοφικής και αισθητικής εξέλιξης του διαλεκτικού λόγου.

Στην ελάχιστη καλύτερη περίπτωση η λουκατσιανή σκέψη, μέσα από τις εσωτερικές αντιφάσεις της, τα κενά και τις αναμφίβολα υπαρκτές ελλείψεις της, αφήνει να εμφανιστούν ζητήματα και προβληματισμοί που θα μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο ζωηρής μελέτης και ενδιαφέρουσας συζήτησης, στο βαθμό που κρίνονται καίρια και για την ίδια την ανάπτυξη και την ουσία του σύγχρονου μαρξισμού. Είναι, άλλωστε, η ίδια εντιμότητα που διέκρινε τον Ούγγρο μαρξιστή («ένας καλός άνθρωπος», τον αποκαλούσαν όσοι είχαν την τύχη να τον γνωρίσουν προσωπικά), η συνέπεια της «βιωμένης σκέψης» του που μάς προσκαλούν σε μια κατεύθυνση ώριμης κριτικής και ήρεμης κατανόησης των επιπέδων του έργου. Ασφαλώς πολλά, πάρα πολλά θα μπορούσαν να ειπωθούν για τη λουκατσιανή πίστη στις δυνατότητες της ειρηνικής συνύπαρξης σοσιαλισμού και καπιταλισμού, άφθονες οι ενστάσεις γύρω από τη λουκατσιανή εκτίμηση της μετά-Στάλιν εποχής και τις ψευδαισθήσεις του για τις προοπτικές που άνοιγε το XX Συνέδριο. Συχνά καταντά ενοχλητική και η εμπάθεια που δείχνει απέναντι στον Τρότσκι και στους τροτσικιστές («αντεπαναστάτες» θα τους αποκαλέσει κάποτε χωρίς στη συνέχεια να αναιρέσει ποτέ το χαρακτηρισμό). Ακόμα και για την προσπάθεια μετατόπισης της σύγκρουσης από το καθαρά ταξικό επίπεδο σε εκείνο της Προόδου Vs Αντίδρασης, όταν έκρινε ότι η διαφύλαξη των δημοκρατικών κεκτημένων από τη φασιστική απειλή είχε περάσει σε πρώτο πλάνο και, συνεπώς, θεωρούσε πρώτιστης σημασίας τη συνεργασία με τις ευρύτερες δημοκρατικές και προοδευτικές δυνάμεις, δεν είναι λίγες ούτε αδύνατες οι επιφυλάξεις που θα μπορούσαν να εκφραστούν. Η αντίληψη του Lukács, για την πρωτοπορία δημιουργεί με τη σειρά της ένα πεδίο αμφισβήτησης, στο βαθμό που επιτρέπει την υποψία μιας αστικοϊδεολογικής οπτικής, η οποία συνεχίζεται στο σώμα της σοσιαλιστικής θεώρησης και του κομμουνιστικού κινήματος. Η αναζήτηση μιας ουσιαστικής απάντησης στο ζιμμελιανό φιλοσοφικό μπρεσιονισμό, η εξαιρετικά ιδιόρρυθμη σχέση με το Κομμουνιστικό Κόμμα και τη Σοβιετική Ένωση, μια σχέση άλλοτε υποχώρησης και συγκατάβασης, άλλοτε αντιπολιτευτική και προχωρημένης διαφωνίας (μια σχέση που συχνά ερμηνεύτηκε με ψυχαναλυτικούς όρους, ως έκφραση ενός συνδρόμου εξάρτησης από μια ανώτερη εξουσία: «Το μαρό-αντάρτης και ο παρτιζάνος έφηβος σε πλήρη συμφωνία κατέφυγαν στην αυτοκριτική μόνο και όταν έκριναν ότι ο πατέρας-σωτήρας θα επέστρεφε την κατάλληλη ώρα στο σπίτι»), αποτελούν σημαντικά χαρακτηριστικά της ουσίας της λουκατσιανής σκέψης που δεν κατανοούνται μέσα από την οπτική μιας προκορυστείας ερμηνευτικής. Η πλειονότητα τούτων των ζητημάτων θα μπορούσε να διερευνηθεί και να διευρυνθεί μόνο μέσα από μια βαθιά έρευνα της ιστορικής εμπειρίας του αιώνα, έτσι όπως την έφερε στο φως η πτώση των καθεστώτων της ανατολικής Ευρώπης και η οδύνη της διάψευσης. Συνεπώς, η αξιολόγηση και η αποσαφήνισή τους είναι δυνατή και επιτρεπτή, μόνο μέσα από την εκ νέου διαλεύκανση του είναι και της ουσίας του σοσιαλιστικού προτάγματος.

Φώτης Τερζάκης, *Η Διαλεκτική επαναπροσδιορισμένη - Συμβολή στη διερεύνηση των ανθρωπολογικών θεμελίων μιας έννοιας*, Φιλίστωρ, 1996, σσ. 97

Το μικρό αυτό βιβλίο του Φώτη Τερζάκη είναι διπλά ενδιαφέρον: Θετικά, διότι παραγματεύεται με σαφήνεια, οξυδέρκεια και ωραία γλώσσα ένα κεφαλαιώδες-επίκαιρο πρόβλημα. Αρνητικά, επειδή, κατά τη γνώμη μου, στην πορεία χάνει το στόχο του.

Η διαλεκτική, ως γνωστόν, έχει την προϊστορία και την ιστορία της και η ιστορία αυτή μάς ενδιαφέρει. Αλλά όταν σήμερα επιχειρούμε να «επαναπροσδιορίσουμε» τη διαλεκτική, προφανώς βασικός στόχος μας θα έπρεπε να είναι ο επαναπροσδιορισμός της μαρξιστικής διαλεκτικής. Αυτής που επεχείρησε να είναι το θεωρητικό όργανο για την αλλαγή του κόσμου και που η ιστορική της αποστολή δε φαίνεται να έχει ακυρωθεί. Αν, λοιπόν, μαζί με την ιστορία της διαλεκτικής, αυτό που προφανώς σήμερα ενδιαφέρει είναι η επαναστατική ανανέωση της υλιστικής διαλεκτικής, τότε το βιβλίο του Τερζάκη έχει αστοχήσει.

Ένα πρώτο δείγμα αποπροσανατολισμού είναι η σκιαγραφή της κατάστασης της διαλεκτικής στον αιώνα μας, την οποία ο συγγραφέας επιχειρεί στις πρώτες σελίδες του βιβλίου. Ο Φ. Τερζάκης αναφέρεται στον Λούκατς, στον Σαρτρ και τον Tranc-Duc-Tao, αλλά και στους Μερώ-Ποντύ, Μπασελάο και Ντεσαντί, οι οποίοι ως γνω-

στόν δεν έχουν σχέση με την υλιστική διαλεκτική (ο τρίτος υπήρξε στέλεχος του ΚΚΓ). Ταυτόχρονα, αποσιωπά την ύπαρξη (στη Γαλλία πάντα) μαρξιστών όπως ο Λεφέβρ, ο Γκαρωντύ, ο Σεβ, την πλούσια γαλλική μαρξιστική παραγωγή μελετών δημοσιευμένων σε βιβλία ή σε περιοδικά, όπως η *Pensée*, η *Nouvelle Critique* και πολλά άλλα περιοδικά που σχετίζονταν ή όχι με το ΚΚΓ.

Στη συνέχεια, ο συγγραφέας αναφέρεται σε κάποια «μεταμόρφωση της φιλοσοφίας» και στη γενικότερη κρίση της θεωρησιακής φιλοσοφίας εξαιτίας της ανάπτυξης της επιστημολογίας, της θεωρίας της επικοινωνίας κ.λπ. Τη «μεταμόρφωση» αυτή τη θεωρεί μεγάλο άλμα οπισθοδρόμησης της θεωρητικής συζήτησης. Φορέας του νέου πνεύματος κατά το συγγραφέα είναι ο στρουκτουραλισμός, που έχει κηρύξει κύριους εχθρούς το υποκείμενο, την ολότητα και τη διαλεκτική (στους εχθρούς του μαρξισμού συγκαταλέγονται και ο Λεβί-Στρως και ο Αλτουσέρ). Είναι γεγονός ότι ο στρουκτουραλισμός κυριάρχησε για μια περίοδο στη γαλλική φιλοσοφική σκέψη. Εντούτοις, δεν «έπαιξε» χωρίς αντίπαλο. Ας υπενθυμίσουμε την εξασθρωτική κριτική του Λεφέβρ, τη διεισδυτική κριτική του Λυσιέν Σεβ, τα άρθρα στην *Pensée* κ.λπ. Επίσης, η «μεταμόρφωση της φιλοσοφίας»

δεν είναι τόσο ριζική όσο φαίνεται να πιστεύει ο συγγραφέας. Η φιλοσοφία συνέχισε να αναπτύσσεται παράλληλα με τους νέους κλάδους και τη σχετική ηγεμονία του αγγλοσαξονικού εμπειρισμού.

Ο Τερζάκης αναφέρεται κυρίως στη γαλλική φιλοσοφική παραγωγή. Αλλά η κρίση του είναι υποκειμενική και άδικη. Έτσι, π.χ., ισχυρίζεται ότι ενώ στη Γερμανία οι φιλόσοφοι αναζητούν ερμηνεία της κατάρρευσης, στη Γαλλία «με ενδημική τυφλότητα είναι σχεδόν όλοι έτοιμοι να χρεώσουν συλλήβδην σε κάθε επαναστατική θεωρία τα εγκλήματα του Στάλιν (όσο και την πατερναλιστική πολιτική του Μαρσαί)». Αλλά στη Γαλλία παρατηρούμε σήμερα την απαρχή μιας ανανέωσης της μαρξιστικής σκέψης. Εκτός από παλαιά περιοδικά, όπως η *Pensée*, το *Homme et Société* κ.λπ., τα τελευταία χρόνια δημιουργήθηκαν και νέα μαρξιστικά περιοδικά όπως το *Actuel Marx*, η *Utopie Critique*, το *M-Mensuel*, *Marxismes Mouvement*, και έχουν δημοσιευτεί πολλά βιβλία σχετικά με το μαρξισμό, την κατάρρευση και τη σοσιαλιστική προοπτική. Το περισινό μεγάλο διεθνές Συνέδριο των μαρξιστών στο Παρίσι θα ήταν αδιανόητο χωρίς την ύπαρξη μιας σημαντικής μαρξιστικής παραγωγής στη Γαλλία.

Στη συνέχεια, ο Φ. Τερζάκης αναλύει κριτικά τις απόψεις των αποδομητών-μεταμοντέρνων —Ντελέζ, Ντεριντά, Λυοτάρ. Κατά το συγγραφέα, ο Ντεριντά δε θίγει την εξουσία και η φιλοσοφία του αποβλέπει στο να «αποκηρυχθεί η πολιτική συνδήλωση της διαλεκτικής». Βέβαια ο Ντεριντά δεν είναι μαρξιστής. Όμως μετά την κατάρρευση αυτός είναι που έγραψε τα *Φαντάσματα του Μαρξ* και αρθρογραφεί στην κομμουνιστική *Humanité!* Ας μην απολυτοποιούμε, λοιπόν, τη δεσπίζουσα τάση. Κατά τον Τερζάκη, πολιτική επιθυμία των αποδομη-

τών κ.λπ. είναι να δουν να καταρρέει η διαλεκτική (ποια διαλεκτική, αφού ο συγγραφέας ουσιαστικά δεν αναφέρεται στη μαρξιστική διαλεκτική;). Επιδιώξη τους είναι «να αποκεφαλιστεί τελετουργικά ο διαλεκτικός μαρξισμός». Και απέναντι σε τέτοιους εχθρούς, παντελής απουσία αντιπάλου: «Η διαλεκτική δεν υπεισήλθε στη συζήτηση ούτε καν ως σκιώδης αντίπαλος». Οι προηγούμενες παρατηρήσεις μου απαντούν και σ' αυτόν τον αφορισμό.

Το δεύτερο κεφάλαιο του βιβλίου έχει τον τίτλο «*Ρομαντική Διαλεκτική*». Ο συγγραφέας ορθά σημειώνει ότι η διαλεκτική δεν ήταν εγέλο-μαρξιστική επινόηση. Αναφέρεται στον Καντ και από εκεί στον Πλάτωνα και στον Αριστοτέλη, καθώς και στους Στωικούς. Αλλά, σημειώνει ο συγγραφέας, μέχρι τον Χέγκελ η φιλοσοφία δεν προβάλλει την αρχή της αντίφασης. Ο Χέγκελ, αντίθετα, εισάγει την αντίφαση και το γίνεσθαι, έστω και ως γίνεσθαι της Ιδέας, την κατηγορία της ολότητας, ιστορικοποιεί την έννοια της αλήθειας κ.λπ. Ο συγγραφέας αναδεικνύει την επιρροή της πανθεϊστικής παράδοσης στον Χέγκελ, την επίδραση του Κουζάνο και του Μπαίμε.

Το τρίτο κεφάλαιο έχει ως τίτλο «*Φορμαλιστική διαλεκτική και η προέλευση της διαλεκτικής σκέψης*». Ο συγγραφέας αποκαλεί ρομαντική τη διαλεκτική του Χέγκελ, του Μαρξ και των «μεταμαρξιστών»(;), σε αντίθεση με τη φορμαλιστική διαλεκτική του Καντ. Η καντιανή αντινομία θεωρείται πρόγονος της εγελιανής αντίφασης και ο συγγραφέας αναδεικνύει τη διαφορά τους. Μ' ένα ιστορικό άλμα ο Τερζάκης επιστρέφει στον Πλάτωνα, τον οποίο θεωρεί μεγάλη πηγή όλων των θεωριών για τη διαλεκτική και όλων των θεμάτων που απασχολούν έκτοτε τη φιλοσοφία. (Ο θαυμασμός για τον Πλάτωνα είναι κατανοητός, αλλά ας

μην υπερβάλουμε —ξεχάσαμε τον Ηρόκλειτο, τον Δημόκριτο και όλο το μετέπειτα υλιστικό ρεύμα της φιλοσοφίας που αντιτίθεται στην ιδεαλιστική διαλεκτική του Πλάτωνα, η οποία αυτοαναιρείται με τη θεωρία των Ιδεών.) Με τον Πλάτωνα η φιλοσοφία γίνεται «επιστήμη του όντος και του αληθούς», η πλατωνική οντολογία είναι, ωστόσο, φορμαλιστική. Η κριτική, αρνητική στιγμή της πλατωνικής σκέψης, σημειώνει ο Τερζάκης, απορροφάται από την επιθυμία του Πλάτωνα να διαμορφώσει σύστημα.

Η εριστική, κατά το συγγραφέα, εκπροσωπεί την ανταγωνιστική σχέση των υποκειμένων, ενώ η διαλεκτική υπονοεί το κοινό συμφέρον για φαινομενικώς ανταγωνιζόμενα υποκείμενα. Η άποψη αυτή του συγγραφέα προφανώς αντιφάσκει με τη μαρξιστική αντίληψη της αντίθεσης: ενότητα και πάλη των αντιθέτων και υπέρβαση με την άρση του ενός πόλου της αντίθεσης. Η «συμφιλιοτική» άποψη του συγγραφέα αντιφάσκει με το ιστορικό γίνεσθαι.

Ο Τερζάκης επιχειρεί στη συνέχεια να αναγάγει τη διαλεκτική σε συγκεκριμένες κοινωνικές δομές (πατριαρχία, μητριαρχία, τάξεις, κάστες κ.λπ.). Έτσι, επιχειρεί να αναγάγει τις αντιθέσεις πνεύμα-ύλη, νοητά-αισθητά κ.λπ. σε αντίστοιχες κοινωνικές δομές και αναζητεί τις ρίζες της διαλεκτικής στην προπατριαρχική δομή της σκέψης. Κατά τη γνώμη μου, πρόκειται για άμεσες αναγωγές, που αγνοούν τις περίπλοκες διαμεσολαβήσεις ανάμεσα στις κοινωνικές σχέσεις, την ιδεολογική τους κατανόηση και την αφηρημένη φιλοσοφική σκέψη.

Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο («Το τρία και το δύο») ο συγγραφέας αναζητεί τις ρίζες της διαλεκτικής σε παλαιότερες κοινωνικές καταστάσεις και ιδιαίτερα στις κοινωνικές συνθήκες των ινδοευρωπαϊκών φύλων. Ακολουθώντας ανάστροφα

τη γενεαλογία της διαλεκτικής, καταλήγει σε μια «μη-ιεραρχική δυάδα», χαρακτηριστική της συμπληρωματικότητας και της διαφοράς και η οποία αντιτίθεται στη δυάδα που η σχέση των όρων της χαρακτηρίζεται από την ομοιότητα και την αντίθεση. Κάθε παρόμοια σχέση, κατά το συγγραφέα, από τη φύση της τείνει να καταλήξει στη σχέση ιεραρχίας, πρότυπο της οποίας είναι η σχέση αφέντη-δούλου, σχέση δμιστική, ταυτόσημη με το οντολογικό σχίσμα που, κατά το συγγραφέα, διατρέχει ολόκληρη τη δυτική σκέψη και τις πατριαρχικές θρησκείες. Έκφραση της ιεραρχικής σχέσης είναι η πλατωνική τριχοτόμηση της ψυχής, καθώς και το αρχαίο και νεότερο σχήμα της σκέψης θεός-φύση-άνθρωπος.

Ποια είναι, λοιπόν, η προέλευση της τριαδικής ιεραρχικής δομής; Η θεμελιώδης τριαδική δομή, υποστηρίζει ο Τερζάκης, διαπερνά κάθε ινδοευρωπαϊκό φιλολογικό σύστημα. Επικαλούμενος τον Dumézil, ο συγγραφέας δέχεται ένα θεμελιώδη ισομορφισμό ανάμεσα στις κοινωνικές δομές και τις δομές της σκέψης. Δύο ιεραρχικές δομές, μία δμιστική και μία τριαδική, συμπλέκονται στα δυτικά πρότυπα σκέψης. Φυσιολογικά, λοιπόν, ο «δυτικός πολιτισμός μας νοιώθει τέτοια οικειότητα με κάθε είδους τριαδικές δομές —τις οποίες, αν αναλύσει κανείς θα βρει συγγενικές προς την πυρηνική ινδοευρωπαϊκή τριάδα».

Κανείς δε θα αμφισβητούσε ότι οι κοινωνικές σχέσεις αντανακλώνται στον τρόπο σκέψης, ακόμα και σε θεμελιακές σχέσεις της νόησης. Εντούτοις, νομίζω ότι μια άμεση, διαχρονική αναγωγή της «δυτικής σκέψης»(;) σε «ινδοευρωπαϊκές τριάδες», μια, κατά συνέπεια, παραγνώριση των διαμεσολαβήσεων, των αλληλεπιδράσεων, της αλλαγής των νοητικών σχημάτων, είναι πολύ συζητήσιμη. Εν πάση περιπτώσει, εδώ

δεν είναι ο χώρος για μια διεξοδική συζήτηση, ούτε θεωρώ αρμόδιο τον εαυτό μου για κάτι τέτοιο. Αλλά είναι για μένα τα ουσιαστικά σχετικά με το βιβλίο του Φώτη Τερζάκη.

Λοιπόν: Τελειώνοντας το βιβλίο αναρωτιέμαι: «Επαναπροσδιορίστηκε» κάτι μέσα απ' αυτή την προσπάθεια; Αλλά τι επιχειρήθηκε να «επαναπροσδιοριστεί»; Αν δεχτούμε ότι μαζί με το ιστορικό ενδιαφέρον για τη διαλεκτική, αυτό που διακυβεύεται σήμερα είναι η νομιμότητα της μαρξιστικής διαλεκτικής, άρα ότι οποιαδήποτε κριτική αποτίμηση αυτήν κυρίως πρέπει να αφορά, τότε θα διαπιστώσουμε ότι ο Τερζάκης δεν άγγιξε καν το θέμα. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην αρκετά αντιπροσωπευτική βιβλιογραφία του δεν καταχωρείται ούτε ένα έργο του Μαοξ, του Ένγκελς, του Λένιν ή κάποιου μεταγενέστερου μαρξιστή. (Στην αρχή αναφέρονται έργα μόνο των Goldman, Markovic και Kovic, που ασφαλώς δεν αντιπροσωπεύουν ούτε μέρος του φάσματος της μαρξιστικής σκέψης.) Αλλά αν υποστηρίζουμε, όπως ο συγγραφέας, ότι το όραμα μιας εξισωτικής κοινωνίας δεν παρήλθε και ταυτόχρονα αγνοούμε εκείνη τη διαλεκτική που επιχείρησε να είναι το όργανο αυτού του επαναστατικού μετασχηματισμού, τότε δεν αντιφάσκουμε με τις προθέσεις μας; Και τότε δεν είναι ορθή η διαπίστωση ότι το βιβλίο έχει χάσει το στόχο του; Ακόμα περισσότερο: Όταν ο Τερζάκης αναφέρεται στη μαρξιστική φιλοσοφική παραγωγή, κατά κανόνα τη μηδενίζει ή τη λοι-

δωρεί. Και ακόμα περισσότερο: Μιλώντας για τη σημερινή φιλοσοφική σκέψη συνολικά, ο συγγραφέας διερωτάται «αν υπάρχει ακόμα τέτοια σκέψη». Ένα τέτοιο ερώτημα κρύβει πολλή έπαρση. Ταυτόχρονα ακυρώνει το ίδιο το εγχείρημα του Τερζάκη.

Μιλώντας για τη διαλεκτική και αγνοώντας ταυτόχρονα τη μαρξιστική παράδοση, ο Τερζάκης υποστηρίζει ότι το φιλοσοφικό δικαστήριο της μαρξιστικής διαλεκτικής που έστησαν κυρίως οι Γάλλοι στρουκτουραλιστές και μεταμοντέρνοι «είναι ως τη στιγμή που μιλάμε η τελευταία συζήτηση που αξίζει το όνομα». Τίποτε άλλο! Η διαδικασία αναγέννησης της μαρξιστικής φιλοσοφίας στη Γαλλία, στην Αγγλία, στις ΗΠΑ, ακόμα και στη χώρα μας δε λείπει τίποτε για τον Τερζάκη. Σημείωσα ήδη μερικά στοιχεία που συγκεκριμενοποιούν αυτό το φαινόμενο. Θα ήθελα, τελειώνοντας, να συστήσω στον Τερζάκη (και στους αναγνώστες της *ΟΥΤΟΠΙΑΣ*) ένα και μόνο βιβλίο που μπροστά του τα κείμενα των μεταμοντέρνων, μετα-μαρξιστών κ.λπ. φαίνονται φτωχά προϊόντα κενής επιδεξιότητας: Το *Beyond Capital*, του Istvan Meszaros.

Ο Τερζάκης είναι ένας προικισμένος νέος διανοούμενος. Ας σκύψει και στα κείμενα της επαναστατικής διαλεκτικής. Έτσι θα μπορέσει να εναρμονίσει το κοινωνικό απελευθερωτικό του όραμα, με το αναγκαίο θεωρητικό υπόβαθρο.

Ευτύχης Μπιτσάκης

Παύλος Δ. Σκαλτσογιάννης, *Φιλοσοφικά Σύμμεικτα*
- Συλλογή Φιλοσοφικών δοκιμίων, Αθήνα 1994, σσ. 126

Ο παύλος Σκαλτσογιάννης, διδάκτωρ Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, ανήκει επίσης στη νέα γενιά των ασχολουμένων με τη φιλοσοφία στη χώρα μας (γεννήθηκε το 1961). Το βιβλίο του αποτελείται από τέσσερα δοκίμια και ένα άρθρο για το πρόβλημα της κατάργησης των τόνων και των πνευμάτων. Αν και συλλογή κειμένων, το βιβλίο έχει μια εσωτερική ενότητα, η οποία οφείλεται κυρίως στην ενιαία ματιά και στα ενιαία κριτήρια του συγγραφέα.

το πρώτο δοκίμιο ασχολείται με το πρόβλημα «*Τι είναι φιλοσοφία;*». Ερώτημα θεμιτό, προπαντός στην εποχή μας που πολλαπλασιάζονται οι αναγγελίες του θανάτου ή έστω του αυτοακρωτηριασμού της φιλοσοφίας. Ο συγγραφέας εξετάζει το status του φιλοσοφικού λόγου, τη σχέση της φιλοσοφίας με τις φυσικές και τις κοινωνικές επιστήμες, την τάση της φιλοσοφίας να αναζητά το ουσιώδες στη ζωή και να επιστρέφει στη ζωή. Κατά τον Π.Σ. η φιλοσοφία έχει να κάνει με ιδέες και αξίες. Αλλά παρά τη θετική ετυμολογία του υπέρ της φιλοσοφίας, ο Π.Σ. υποστηρίζει ότι για τη φιλοσοφία δεν ισχύει η έννοια της προόδου, ότι οι φιλοσοφικές θεωρίες είναι ανεξάρτητες από την εμπειρική επιβεβαίωση και ότι, συνεπώς, καμιά φιλοσοφική θεωρία δεν εκφράζει την αλήθεια. Φυσικά στις

απόψεις αυτές θα μπορούσαν να διατυπωθούν ισχυρά αντεπιχειρήματα.

Το δεύτερο δοκίμιο έχει τον τίτλο «*Κριτική στην κατηγορική προσταγή του Ιμ. Καντ*». Στο δοκίμιο αυτό ο Π.Σ. επιχειρεί μια σύντομη έκθεση της ηθικής θεωρίας του Καντ. Σκιαγραφεί την απόπειρα του γερμανού φιλοσόφου να θεμελιώσει την ηθική αποκλειστικά στο Λόγο, χωρίς αναφορά στην εμπειρία, και να της δώσει μ' αυτόν τον τρόπο καθολική και διαχρονική ισχύ, εφόσον θα στηρίζεται σε *a priori* (προεμπειρικές) αρχές. Ο συγγραφέας στο αξιόλογο αυτό δοκίμιο κάνει εύστοχες κριτικές παρατηρήσεις στην ανιστορικότητα, την απολυτότητα και τον *a priori* χαρακτήρα της καντιανής ηθικής. Εντούτοις, και εδώ ο Π.Σ. υποστηρίζει ότι η ηθική κρίση είναι θέμα προσωπικής επιλογής και πίστης και θεωρεί υποκειμενικά τα κριτήρια αποτίμησης των ηθικών θεωριών. Έτσι, π.χ., υποστηρίζει ότι δεν μπορούμε να βρούμε αντικειμενικό κριτήριο αποτίμησης του ναζισμού. Ο ηθικός σχετικισμός του συγγραφέα οφείλεται, κατά τη γνώμη μου, στο γεγονός ότι δεν αναζητεί τις κοινωνικές καταστάσεις των οποίων διαμεσολαβημένη έκφραση είναι η ηθική, στο ότι δε βλέπει την ηθική ως μορφή κοινωνικής συνείδησης που εκφράζει συγκεκριμένες εποχές και κοινωνικές ομάδες.

Το τρίτο δοκίμιο έχει τον τίτλο «Κριτική της απόψεως του Τζ. Στ. Μιλλ περί ευτυχίας». Εδώ ο Π.Σ. επιχειρεί μια ενδιαφέρουσα αντιπαράθεση των απόψεων του Καντ και του Μιλλ για την ευτυχία και κάνει κριτική του ωφελισμού, των αντιφάσεων και της αφέλειας του Άγγλου συγγραφέα. Εντούτοις, και εδώ ο Π.Σ. δεν προχωρεί στην αναζήτηση των κοινωνικών δυνάμεων και καταστάσεων των οποίων «μεταγραφή» στο πεδίο της ηθικής αποτελούν οι αντιλήψεις του Τζ. Σ. Μιλλ. Δε βλέπει ότι ο ωφελιμισμός του Άγγλου φιλοσόφου (J.S. Mill, 1806-1873) εκφράζει την ωφελμιστική και εγωιστική αντίληψη της αστικής τάξης της χώρας του.

Με το τέταρτο δοκίμιο ο συγγραφέας περνάει στο χώρο της θεωρίας της τέχνης επιχειρώντας μια κριτική ανάλυση των απόψεων του Χάιντεγκερ για το έργο τέχνης. Ειδικότερα ο Π.Σ. αναφέρεται στις απόψεις του Χάιντεγκερ, όπως εκτίθενται στο έργο του *Η αρχέγονη προέλευση του έργου τέχνης*, όπου κυρίως ο Γερμανός φιλόσοφος αναπτύσσει την αισθητική του. Ο Π.Σ. αναδεικνύει την κυκλικότητα των αφορισμών του Χάιντεγκερ (το έργο τέχνης και ο καλλιτέχνης υπάρχουν χάρη στην ύπαρξη της τέχνης), κυκλικότητα την οποία άλλωστε παραδέχεται και ο ίδιος ο Χάιντεγκερ. Επίσης τονίζει το αόριστο βασικών θέσεων του Χάιντεγκερ, όπως η τέχνη είναι αποκάλυψη του Είναι των Όντων, η καλλιτεχνική δημιουργία είναι προαγωγή της μη κρυπτότητας των όντων, η ουσία της τέχνης συνίσταται στην ενεργοποίηση και τη σταθεροποίηση της αλήθειας των όντων, το έργο τέχνης ως τέτοιο ανορθώνει έναν κόσμο, προάγει τη γη, ανυψώνοντας έναν κόσμο

δεν αφήνει την ύλη να εξαφανισθεί κ.λπ., καθώς και αντιφάσεις σε σχέση μ' αυτές, όπως ο αφορισμός η γη θα παραμείνει ερμητικά κλειστή για τον άνθρωπο. Οι κριτικές παρατηρήσεις του Π.Σ. στο έργο ενός ιερού τέρατος της νεότερης φιλοσοφίας είναι ουσιαστικές και προϋποθέτουν γνώση και τόλμη.

Το βιβλίο συμπληρώνεται με ένα άρθρο που ασχολείται με το ερώτημα αν είναι ορθή η κατάργηση των τόνων και των πνευμάτων. Ο συγγραφέας είναι αντίθετος με την «κατάργηση». Θεωρεί ότι τα νομοθετήματα μετά το 1976 αποτελούν κίνδυνο και οδηγούν στον «αφελληνισμό της γλώσσας μας». Η ειλικρινής, γνήσια ανησυχία του συγγραφέα δεν αποτελεί φυσικά κριτήριο για την αποτίμηση της ορθότητας των απόψεών του.

Συνολικά, ο νέος συναδέλφος διαθέτει παιδεία, ευαισθησία, χειρίζεται εύστοχα τη γλώσσα και οι απόψεις του, σε αντίθεση με τις ακατανόητες απόψεις πολλών συναδέλφων της γενιάς του, διατυπώνονται μια σαφήνεια. Είναι κατανοητές χωρίς να χάνουν τίποτα από την αξία τους και αυτό έχει κάποια σημασία σήμερα, όπου «γνήσιος» φιλοσοφικός λόγος σημαίνει συνήθως ακατανόητος λόγος. Αλλά ο λόγος του Π. Σκαλτσογιάννη θα γίνει πιο ουσιαστικός αν εμβαθύνει στα κοινωνικά αντίστοιχα της φιλοσοφίας, αν συλλάβει την ιστορικότητά της, την αντιφατική της κίνηση και την κοινωνική λειτουργία της. Και τότε το πρόβλημα της «αλήθειας» της φιλοσοφίας θα φωτιστεί με άλλο φως.

Ευτύχης Μπιτσάκης

Βασίλης Φιοραβάντες, *Γεράσιμος Σκλάβος - Αφαίρεση, τραγικότητα, μοντερνισμός, Παρουσία*, Αθήνα 1994, σσ. 230

Για προσωπικότητες όπως ο γλύπτης Γεο. Σκλάβος, για το «φαινόμενο Γεράσιμος Σκλάβος», καθώς σημειώνει χαρακτηριστικά ο Βασίλης Φιοραβάντες, η υπάρχουσα βιβλιογραφία φαίνεται πάντοτε ελλιπής. Αυτή την έλλειψη, με πολύ στοχασμό και περισσότερο φόρτο αγωνίας, εμβολίζει με την παρούσα μελέτη του ο Β. Φιοραβάντες. Και την εμβολίζει αποτελεσματικά, με δυνάμεις που αποκαλύπτονται από την πρώτη κιόλας ανάγνωση του βιβλίου.

Μετά από ένα ολιγοσέλιδο (σσ. 13-19), αλλά μεστό και περιεκτικότερο προλογικό σημείωμα, ο συγγραφέας εισάγεται στον κύκλο του προβλήματός του με μια συνοπτική βιογραφική παρουσίαση του γλύπτη (σσ. 20-23), μέσα από την οποία μεθοδικά και αβίαστα εκτυλίσσεται η διαμόρφωση της θέωσης του κόσμου του νεοέλληνα, κεφαλλονίτη καλλιτέχνη, που φαίνεται να εδράζεται σε δύο διαφορετικούς κόσμους, σε δύο διαφορετικές κοινωνίες: την ελληνική και τη γαλλική. Και αντιδρά ο Σκλάβος σ' αυτούς τους δύο κόσμους από τους οποίους επηρεάζεται, κι ο συγγραφέας εύστοχα υπογραμμίζει: «Αυτή η διπλή σύγχρουση... απετέλεσε και τη βάση της καλλιτεχνικής του δημιουργίας...».

Ακολουθεί ένα επίσης ολιγοσέλιδο (σσ. 35-41) κεφάλαιο, που επιγράφεται «Αισθη-

τική και ιδεολογία» κι όπου ο συγγραφέας προσδιορίζει ευθύς εξαρχής τον προορισμό του παραθέτοντος ως υποκεφαλίδα προσδιοριστική ρήση του Αντόρνο.

Ωστόσο, φαίνεται ότι ο συγγραφέας εστιάζει τον κύκλο των επιμέρους προσεγγίσεων στην *Αφαίρεση* και στην *Τραγικότητα* του γλύπτη· γι' αυτό και οι ενότητες που ακολουθούν με τους τίτλους «Αφαίρεση και τραγική θεώρηση» και «Τα όρια της τραγικής θεώρησης» (σσ. 42-107) είναι, οπωσδήποτε, περισσότερο εκτεταμένες και αποκαλύπτουν μια ιδιαίτερη εμμονή του συγγραφέα στην επεξεργασία των εννοιών του. Εδώ ο Β. Φιοραβάντες, με συχνές αναφορές στους δασκάλους του Σκλάβου, Τόμπρο και Ζαντκίν, την επιρροή των οποίων στον Σκλάβο θεωρεί, βέβαια, δεδομένη αλλ' όχι κι εγγλωβιστική, και με εύστοχες επίσης αναφορές στα χειρόγραφα που άφησε ο γλύπτης καταβάλλει προσπάθεια να προσδιορίσει την *Αφαίρεση* του Σκλάβου: «Η *Αφαίρεση* στον Σκλάβο, σημειώνει, προέρχεται από την απομάκρυνσή του από τον εξωτερικό κόσμο σε συνεχή κατάπτωση, και παράλληλα συνίσταται στο γεγονός ότι προσέδωσε μια πρωταρχικότητα στο πνεύμα... Ως προς τα βασικά στοιχεία της η *Αφαίρεση* στον Σκλάβο δεν διαφέρει ουσιαστικά από την ιστορική, μόνο που προστί-

θεται μια έντονη τραγική διάσταση, η οποία ήταν εμμενής (στον Σκλάβο) και ίσως εντονότερη από την υπάρχουσα τραγικότητα σ' όλη σχεδόν τη μοντέρνα τέχνη». Προσδιορίζει, δηλαδή, ο συγγραφέας μια ριζική, ολική και «αδιόρθωτη» ρήξη του Σκλάβου με το κοινωνικό περιβάλλον: «Η ζωή και η τέχνη, η ψυχή και οι μορφές, συνιστούν μια αδιάσπαστη ενότητα στον Σκλάβο, οι οποίες καθορίζονται απόλυτα από την πλήρη και ριζοσπαστική ρήξη του με τον υπάρχοντα ξεπεσμένο κόσμο».

Ακολουθούν οι ολιγοσέλιδες ενότητες «Ο Σκλάβος και η ελληνική πρωτοπορία του Παρισιού» (σσ. 109-115), «Σκλάβος και τεχνική» (σσ. 117-127), «Η κοινωνική διάσταση της Αφαίρεσης» (σσ. 129-142) και «Τα ιστορικά όρια της ουτοπίας» (σσ. 143-148). Κι αφού ο συγγραφέας μέσα από τις ενότητες αυτές προσδιορίζει στοιχεία ιστορικά, κοινωνικά και επιστημονικά, υποδομικά μιας γόνιμης, συνταγμένης στον χώρο και στο χρόνο προσέγγισης του γλύπτη, με μια εύστοχη δομικά ανάταση παραμένει αρεκτά (σσ. 149-192) στο διαλεκτισμό του Σκλάβου, συνθέτοντας την ενότητα «Η διαλεκτική της τραγικότητας ή η τραγικότητα της διαλεκτικής», όπου αναλύονται —σε συνδυασμό πάντοτε με άλλες φιλοσοφικές και αισθητικές παραμέτρους— τα προβλήματα που θέτει ο ίδιος ο Σκλάβος: ο κλασικισμός, ο μοντερνισμός και η τραγικότητα.

Τα συμπεράσματα που συνάγει ο συγγραφέας οδηγούν στη γνώση ότι η απαισιοδοξία του Σκλάβου, επειδή περνά από τον δίαυλο της διαλεκτικής, δεν τον εμποδίζει να δημιουργεί και καταλήγει χαρακτηριστικά: «Σε τελική ανάλυση, το έργο του Σκλάβου στην ολότητά του διαπερνάται από τη διαλεκτική της αισιοδοξίας και της απαισιοδοξίας, που είναι και ένας από τους κύριους προσδιορισμούς του μοντέρ-

νου έργου γενικότερα, όταν αυτό δεν ταυτίζεται με μια κυριαρχικά απαισιόδοξη οπτική».

Η μελέτη κλείνει με δύο ακόμη μικρότερες ενότητες. Η πρώτη που τιτλοφορείται «Προς την εμμενή αρνητικότητα» (σσ. 119-204) είναι και η κορύφωση —εύστοχα δομημένη σ' αυτή τη θέση— της διαλεκτικότητας της ζωής και του έργου του Σκλάβου η οποία οδηγεί στην τραγική λύση, που είναι και η μόνη διέξοδος στο δράμα του, διότι, όπως σημειώνει ο συγγραφέας, «ο από μηχανής θεός δεν μπορεί να επέμβει στην τραγωδία του Σκλάβου». Έτσι, ο αδικοχαμένος, θα λέγαμε, μεγαλύτερος μοντέρνος γλύπτης στον ελλαδικό, τουλάχιστον, χώρο μέσα ακριβώς από τη δημιουργική διαδικασία του, μέσα από μια έντονη διαλεκτική παρουσία, καταλήγει στην αμφισβήτηση της κοινωνίας που «υποβιβάζει τον άνθρωπο στο μηδέν». Κι ο συγγραφέας κλείνει με την τελευταία ενότητα: «Ο Σκλάβος, τα Επτάνησα, ο Μοντερνισμός». Εύστοχη δομική κατάληξη: ένα δέσιμο, μια θεώρηση τελική, σε συνδυασμό με το χώρο που έδωσε το φως στο γλύπτη.

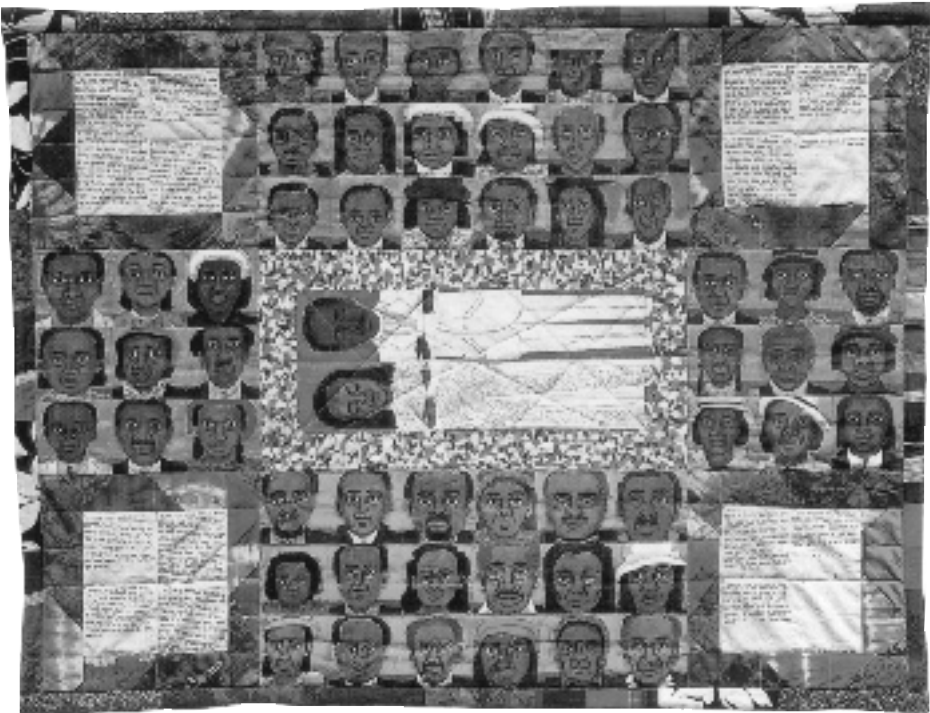
Όλα τα κείμενα της έκδοσης, που μερικά, όπως σημειώνει ο ίδιος ο συγγραφέας είναι επιμέρους προγενέστερες δημοσιεύσεις αναμορφωμένες και συμπληρωμένες, ορίζονται από αξιόλογη βιβλιογραφική τεκμηρίωση με προτεραιότητα, βέβαια, το γνωστό έργο —πηγή και αφηγηρία— του Ζερβού. Οι αναφορές μάλιστα στο έργο του τελευταίου είναι ιδιαίτερα συχνές και επίμονες.

Ωστόσο, η καινούργια αυτή μελέτη για τον Γεω. Σκλάβο παρουσιάζει και νέα στοιχεία, αλλά και πρωτοπορεί στη διαλεκτική τους σχέση. Τα επιμέρους δοκίμια, που εδώ κατέχουν τη θέση ενότητων-κεφαλαίων, μπορεί να φαίνονται εκ πρώτης όψεως —κι

όχι πάντοτε— διατεταγμένα χωρίς διέποντα λόγο, αλλά η ανάγνωση αποκαλύπτει μια εσωτερική εστιακή δομή με απόλυτη συνέχεια και συνέπεια λόγου, που κατά θαυμαστό τρόπο συνδυάζει τη βιολογική πορεία με τη φιλοσοφική ανάταση του Σκλάβου. Από το χώρο της Κεφαλονιάς στο Παρίσι και πάλι στα Επτάνησα, κι από τα πρώτα παιδικά του χρόνια ως τον τραγικό θάνατο, ο Σκλάβος μέσα στα δοκίμια αυτά ανατέμνεται από το συγγραφέα. Και κάτι το αξιολογότερο: ο συγγραφέας με την επι-

στημονική του σεμνότητα αποφεύγει την απολυτότητα στο ύφος και στα συμπεράσματα. Αντίθετα, διακρίνουμε την αγωνία του να προσεγγίσει τον Σκλάβο, καθώς τον εμβολίζει από τόσες —όλες θα λέγαμε— οπτικές γωνίες, παρέχοντας τις δυνατότητες μιας πιο πέρα διαλεκτικής διαδικασίας με προτάσεις και προβληματισμούς.

Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος

Faith Ringgold, Ο γάμος: το κουίλτ των εραστών, 1986

Έφυγε και ο Γιώργος Τσάμης. Ο μαθηματικός, ο Δάσκαλος και ο λαϊκός αγωνιστής. Τον θυμάμαι πριν πενήντα χρόνια. Έκανα κι εγώ τότε δυο μήνες περίπου φροντιστήριο για τη Φυσικομαθηματική. Μου σύστησαν ένα μικρό φροντιστήριο στην οδό Θεμιστοκλέους. Εκεί γνώρισα δυο σπουδαίους ανθρώπους: Το φυσικό Φιλίππου και το μαθηματικό Τσάμη. Ήταν ένα «φροντιστήριο» με ζεστή ατμόσφαιρα. Όποιος μπορούσε και όποιος ήθελε πλήρωνε δίδακτρα.

Θυμάμαι τη λαμπρή διδασκαλία του Τσάμη. Ορμητικός, σαφής, με νεανικό ενθουσιασμό μας οδηγούσε μέσα στο λαβύρινθο των μαθηματικών σχέσεων. Μετά χαθήκαμε. Εγώ φυλακή, αυτός με τη δίκη Μπελογιάννη. Βασανίστηκε άγρια, αλλά δε λύγισε. Τον συνάντησα ξανά μετά την πτώση της δικτατορίας. Μεγάλος πια, κι ωστόσο διατηρούσε την ορμή και την αισιοδοξία του νέου ανθρώπου που είχα γνωρίσει πριν από τριάντα χρόνια.

Πιστός στις ιδέες του, δεν είχε υποκύψει, όπως τόσοι άλλοι, στη γοητεία του χρήματος. Πάντοτε δραστήριος στα συνδικαλιστικά, πάντα να μελετά και να διατυπώνει προτάσεις για την αναμόρφωση της παιδείας, πάντοτε ζωηρό το ενδιαφέρον του για μια υλιστική κατανόηση των μαθηματικών.

Συναντιώμασταν συχνά σ' ένα φωτοτυπείο. Χαιρόμασταν όταν έβλεπε ο ένας τον άλλο. Τελευταία μου είχε δώσει μια μελέτη, όπου συνδυάζε την παιδαγωγική μέθοδο με την υλιστική κατανόηση των μαθηματικών.

Έφυγε και ο Γιώργος Τσάμης, αθόρυβα, όπως τόσοι και τόσοι της γενιάς της Αντίστασης και των μετέπειτα κοινωνικών αγώνων. Αλλά η μνήμη του θα μείνει πάντοτε ζωντανή, σε όσους είχαν την τύχη να τον γνωρίσουν.

Ευτύχης Μπιτσάκης

Τα κουϊλτς

Τα κουϊλτς (quilts) είναι χειροτεχνήματα τόσο παλιά, που κανείς δεν ξέρει πότε έγιναν για πρώτη φορά. Αναθήματα από πάτσγουορκς (patchworks), φιαγμένα από μετάξι, βρέθηκαν στις Ινδίες τον 6ο και 9ο αιώνα. Στην Αμερική ήρθαν από την Ευρώπη, κυρίως από την Αγγλία το 18ο αιώνα και η δημιουργία και χρήση τους αναπτύχθηκε και εξαπλώθηκε σχεδόν σ' όλες τις πολιτείες, ως τα μέσα περίπου του 20ού αιώνα. Τα κουϊλτς έγιναν ξανά δημοφιλή μετά από μια μεγάλη έκθεση στο Μουσείο Whitney της Νέας Υόρκης το 1970. Σήμερα στην Αμερική, στην Αγγλία και τη Γαλλία υπάρχουν ζωγράφοι που εμπνέονται από την τεχνική των κουϊλτς (εικόνες σσ. 132, 169). Οι δημιουργοί τους ήταν κυρίως γυναίκες, λευκές και μαύρες σκλάβες για τα χρόνια πριν από την κατάργηση της δουλείας. Τα κουϊλτς, στην Ελλάδα πιο γνωστά ως πάτσγουορκς, είναι κομμάτια διαφόρων υφασμάτων, συχνά απομεινάρια ρούχων, που με υπομονή, φαντασία και καταπληκτική δεξιοτεχνία και με διάφορες τεχνικές μετασχηματίζονται σε κάτι χρήσιμο (σκεπάσματα κρεβατιών κυρίως) αλλά πολύ συχνά και ωραίο. Τα κουϊλτς στηρίζονται κατά μεγάλο μέρος σε σχέδια που αναπαράγονται, όπως τα περισσότερα λαϊκά χειροτεχνήματα, αλλά που όχι μόνο δεν αποκλείουν την προσωπική φαντασία και δημιουργικότητα, αλλά πολύ συχνά υπερβαίνουν τον απλό διακοσμητικό της χαρακτήρα. Πολλά απ' αυτά, τολμώ να πω, θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως πρόδρομοι της Ποπ Αρτ, του γνωστού έντεχνου, αγγλικού στην αρχή αμερικανικού στη συνέχεια, καλλιτεχνικού κινήματος της δεκαετίας του '60 όπως, για παράδειγμα, ορισμένα κουϊλτς με ενσωματωμένη στις περίτεχνες συνθέσεις τους την αμερικανική σημαία (σύμβολο, ως φαίνεται, πολύτιμο των Αμερικανών) θυμίζουν έργα των Τζάσπερ Τζονς, Κλας Όλτεμπουργκ Γουϊλλιαμ Κόπλεϊ και άλλων. Και αν θα έπρεπε να υπάρξει κάποια σύγκριση, τα έργα των τελευταίων φαντάζουν πολύ πιο απλοϊκά και λιγότερο αυθεντικά (εικόνες σσ. 91, 92). Ένα άλλο σχετικό παράδειγμα είναι οι «Sailors», οι ναύτες, κουϊλτ φιαγμένο γύρω στα 1940 για κάποιο αγαπημένο ναύτη που πηγαίνει να υπηρετήσει στο αμερικανικό ναυτικό (εικόνα σ. 170). Όπως επίσης «The spools», οι κουβαρίστρες, τέλος του 19ου αιώνα (193X190 εκ.) φιαγμένο από διάφορα υφάσματα, του οποίου το θέμα δείχνει τη στενή σχέση της γυναίκας με τη ραπτική (εικόνα σ. 118). Ανάλογες σχέσεις αλλά σε μικρότερο βαθμό θα μπορούσαμε να βρούμε και με το άλλο καλλιτεχνικό κίνημα του '60, την Οπ Αρτ (οπτική τέχνη). Χαρακτηριστικό παράδειγμα ως προς αυτό είναι το επίσης μεγάλων διαστάσεων (188X191 εκ.) «Tumbling blocks» (1870) (εικόνα στο οπισθόφυλλο).

Η εκτέλεση των κουϊλτς πολύ συχνά γίνονταν από πολλές γυναίκες μαζί, ομαδικά, κυρίως για έργα μεγάλων διαστάσεων. Αυτά είναι τα quilting bee, όπως τα έλεγαν, δηλαδή κάτι σαν τη δουλειά των μελισσών, που ήταν ταυτόχρονα μια ευκαιρία για κοινωνική συνα-

ναστροφή και διασκέδαση με γείτονες, συγγενείς και φίλους (εικόνα σ. 103). Με τα θέματά τους τα κουϊλτς πολλές φορές μετέχουν ενεργά στην κοινωνική ζωή, και σαν παράδειγμα αναφέρω αυτά που έχουν γίνει για τον Εμφύλιο Πόλεμο, για τα δικαιώματα των γυναικών, εκείνα που έχουν σύμβολα μασονικά, των Odd Fellows και άλλα. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση της Σάρας-Ελεν Χάρντιγκ (1847-1886), μητέρας επτά παιδιών, η οποία με τα μεγάλων διαστάσεων κουϊλτς της που είχαν ως θέμα το ηλιακό σύστημα, έδινε διαλέξεις για την αστρονομία στις πόλεις της Αϊόβα (εικόνα σ. 48). Μια ξεχωριστή κατηγορία κουϊλτς είναι επίσης αυτά των Άμις, της γνωστής θρησκευτικής αίρεσης, που συνεχίζουν ακόμη και σήμερα να κατασκευάζουν κουϊλτς που διακρίνονται για τα σκοτεινά και επιβλητικά τους χρώματα, τα γεωμετρικά σχήματα και την έλλειψη κάθε παραστατικότητας.

Άφησα τελευταίες τις μαύρες σκλάβες των φυτειών. Η Γκλάντυς-Μαρί Φράι, Αφρικοαμερικανή η ίδια, καθηγήτρια της λαϊκής τέχνης στο Πανεπιστήμιο του Κόλετς Παρκ της πολιτείας του Μέριλαντ, τούς αφιερώνει το ενδιαφέρον και συγγραμτικό της βιβλίο *Stitched from the soul*. Το βιβλίο αυτό που χρησίμευσε και ως κατάλογος στη σχετική έκθεση που οργανώθηκε στο Μουσείο της Λαϊκής Τέχνης στη Νέα Υόρκη, θεωρήθηκε ορόσημο στην ιστορία για τη ζωή και δημιουργικότητα των σκλάβων γυναικών των 18ου και 19ου αιώνα. Τρεις κατηγορίες θα μπορούσαμε κάπως σχηματικά να διακρίνουμε στα σχέδια των μαύρων γυναικών. *Πρώτο*, τα γεωμετρικά σχέδια και χρώματα που θυμίζουν αφρικανική τέχνη, *δεύτερο*, τα γνωστά αμερικανικά σχέδια αλλά συχνά με παραλλαγές και *τρίτο*, το σπάσιμο της συμμετρίας και η δημιουργία αφηρημένων ελεύθερων συνθέσεων (εικόνα σ. 104). Η Φράι αναφέρει χαρακτηριστικά στον πρόλογο της ότι τα κουϊλτς έδωσαν την ευκαιρία στις μαύρες σκλάβες να αφήσουν προσεκτικές αναφορές για τη συναισθηματική και ψυχολογική τους κατάσταση, μια και δεν είχαν άλλο τρόπο.

Τελειώνω με δύο λόγια για τη Χάρριετ Πάουερς (1837-1911), μια ξεχωριστή περίπτωση δημιουργικής φαντασίας και καλλιτεχνικής έκφρασης (εικόνα εξωφύλλου και σ. 4). Τα θέματά της είναι παρμένα από τη *Βίβλο* και από αστρονομικά συμβάντα, μέσα από προφορικές παραδόσεις, αφού η ίδια δε γνώριζε να διαβάσει. Δύο μόνο από τα κουϊλτς της έχουν σωθεί, τώρα σε μουσεία. Τα κουϊλτς ήταν για τις μαύρες σκλάβες, όπως και τα τραγούδια και ποιησάδηποτε άλλη μορφή τέχνης, η αντίστασή τους στη σκληρή και θλιβερή πραγματικότητα.

Μαρία Κοκκίνου

Ενδεικτική βιβλιογραφία

Gladys-Marie Fry, *Stitched from thw Soul. Slave quilts from the Ante-Bellum South*, Dutton, Studio Books, New York 1990.

Susan Jenkins - Linda Seward *The American Quilt Story*, Rodale Press, Emmaus, Pennsylvania 1991.

Doris Bowman, *American Quilts*, Smithsonian Institution Press, Washigton DC 1991.

Judy Wentworth, *Quilts*, Crescent Books, N. York 1989.

Elisabeth - Fox Genovese, *Within the plantation household, Black and White women of the Old South*, The University of North Carolina Press, 1988.

Whitney Chadwick, *Women Art and Society*, Thames and Hudson, N. York 1990.